History of Sindhi Literatu

سنڌ جي ادبي تاريخ

(برٽش حڪومت کان اڳ)

مصنف:

مرحوم خانبهادر الحاج محمد صديق

Publishers:

R.H Ahmed & Bros.

PUBLISHERS & BOOKSELLERS
TILAKINCLINE
HYDERABAD SIND

سنڌ جي ادبي تاريخ

برٽش حڪومت کان اڳ

ڀاڱو ٻيو

مصنف:

مرحوم خانبهادر الحاج محمد صديق ميمڻ

بي. اي، ايس. ٽي. سي. ڊي

سابق پرنسپال ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد

ٻيو ڇاپو] ١٩٧٦ع [تعداد ..

قيمت: 00_12

ڇپائيندڙ:

آر. ايڇ. احمد اينڊ برادرس

پبلشرس بڪسيلرس اينڊ اسٽيشنرس

تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ

مهاڳ

گھڻن سالن کان اها آرزو هيم ته پنهنجي ساهت جي سموري تاريخ لکي گذريل زماني جي بزرگن جي ادبي ڪوشش کي ظاهر ڪريان، پر نه انهن ڏانهن ڪتابن جو ذخيرو موجود هو ۽ نه انهن عالمن جي جيوت جي سماچار هئي، سو اهڙي ڪم کي هٿ ڏيڻ پنهنجي وس ۽ وت کان ٻاهر ٿي سمجهيم. انهن ڏهن پهچائيندي ڏينهن گذري ويا. نيٺ ڪجهه ترمي جي آسري ۽ ڪجهه ڀانتيءَ جي ڀروسي تي منهنجن ارادن کي پختگي ملي ۽ والد مرحوم جا ڪي جهونا ڪتاب مطالع ڪندي رهنمائي حاصل ٿيم ۽ گشت ڪندي اڻ لڀ تصنيفون هٿ آيم، جن جي پڙهڻ سان مصنفن جون سوانحون خود سندن ڳوٺن ۽ عصرن مان وچي ڪنيون ڪيم. ننگر ٺٽي مان ميان محمد عمر ولد مرحوم آخوند برادريءَ وٽان ناياب تصنيفون ۽ مصنفن جا احوال مفصل طرح مليا. ٻلڙي جهوڪ پيٽ تان بزرگن جي رهڻي ڪهڻي جو سچو فوٽو ڏٺم. تنهن کان سواءِ هن منهنجي تصنيف جا خاص اتئي نورنگ زاده صاحب ڪورواهي آهن جن جي مشورت منهنجي ڪم کي مفيد هٿي ڏني. احوالن هٿ ڪندي ۽ ڪتابن گڏ ڪندي پورا ٤ سال لڳي ويا. ١٩٣٧ع جي ڇ ڏاري باقاعده ڪتاب جي ترتيب ۽ چنڊڇاڻ جو ڪم شروع ڪيم. احوالن جي چنڊ ڇاڻ، ڪتابن جو

اختصار ڪرڻ ۽ پورين جاين تي وڌي وڃڻ منهنجي
اڪيلي محنت کان ٻاهر هو، تنهنڪري ميان محمد صديق
صاحب مسافر انهيءَ ڪم ۾ منهنجو ٻانهن ٻيلي ٿيو ۽
مون سان گڏ ڪتاب کي هٿوڪي صورت ۾ آڻڻ ۾ همراهي
ڪئي اٿس، جنهن لاءِ آئون هن صاحب جو تهدل شڪر
گذار آهيان. منهنجي هيءَ ڪوشش مان اهو انومان نه
ڪرڻ گهرجي ته برٽش حڪومت کان اڳ سموري سنڌي
تصنيف هن ڪتاب ۾ سمائجي ويئي آهي، ڇاڪاڻ ته
مون کي خاطري آهي ته ڪيتريون سنڌي تصنيفون ليٿو
۾ ڇپيل خواه دستخط صورت ۾ سنڌ ۾ موجود آهن، جي
مون کي دستياب نه ٿيون آهن. تنهنڪري ڪوبه سنڌي
ادب سان چاهه رکندڙ مون کي انهن تصنيفن جو ڏس پتو
ڏيندو ته انهن کي ڏوري لهڻ منهنجو ڪم آهي، ۽ جلد
۳ ۽ ۴ ۾ انهيءَ معلومات کي مناسب جاءِ تي داخل
ڪندس. اهي صاحب جيڪي منهنجي معلومات وڌائيندا
۽ منهنجين غلطين کي سڌاريندا تن جو آئون شڪرگذار
رهندس ۽ اهڙو اقرار ٻئي جلدن ۾ خوشيءَ سان ڪندس.

محمد صديق ميمڻ

فهرست

نمبر	مضمون	صفحو
١	علم ادب يا تاهت ڇا کي چئجي	٧
٢	سنڌ جو علم ادب	٨
٣	سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت	١٠
٤	سنڌي صورت خطي	١٧
٥	سنڌ جو جهونو ۽ نج شعر	٣٥
٦	سنڌ جو علمي عروج	٣٧
٧	قاضي قاضن	٤٢
٨	شاهه عبدالڪريم	٤٨
٩	ميان ابوالحسن	٥٩
١٠	مخدوم ضياءالدين	٦٧
١١	مخدوم محمد هاشم	٧١
١٢	مولوي عبدالخالق	٨٤
١٣	مخدوم عبدالله	٨٧
١٤	شاهه عبداللطيف ڀٽائي	١٠٢
١٥	مخدوم عبدالرؤف ڀٽي	١٥٤
١٦	مخدوم محمد ابراهيم	١٥٨
١٧	مولوي محمد حسن	١٥٩

نمبر	مضمون	صفحو
۱۸	مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي	۱۶۰
۱۹	سچل فقير	۱۶۹
۲۰	سيد ثابت علي شاهہ	۱۷۷
۲۱	آخوند عزيز الله	۱۸۴
۲۲	خليفہ حاجي عبدالله	۱۸۸
۲۳	ميان محمد سرفراز	۱۹۵
۲۴	فقير محمد صديق (صادق)	۱۹۸
۲۵	فتح فقير	۲۰۰
۲۶	سيد ميان خير شاهہ	۲۰۳
۲۷	سامي ۽ سندس عملوڪ	۲۰۶
۲۸	روحل فقير	۲۲۲
۲۹	دلپت	۲۲۳
۳۰	شاهہ عنايت صوفي، عثماني احساني، شاهہ عنايت رضوي ۽ خواجہ محمد زمان	۲۲۷
۳۱	متفرقہ	۲۲۸

سنڌ جي ادبي تاريخ

علم ادب يا ساهتيه ڇا کي چئجي

ڪنهن به ملڪ جي ٻوليءَ ۾ گذريل زماني يا هلندڙ زماني جي علم وارن ماڻهن جا جيڪي خيال نظم ۽ نثر ۾ لکيل ڪتاب هجن، تن لکيتن کي گڏجي ان ٻوليءَ جو ”علم ادب“ يا لٽريچر يا ساهتيه. دنيا ۾ اهڙي ڪا به قوم ڪانهي، جنهن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه ”علم ادب“ يا لٽريچر نه هجي. سڌريل قومن جو علم ادب سڌريل ۽ گهڻو ٿئي ٿو ۽ اڻ سڌريل قومن جو علم ادب وري ان قوم جي حالت سارو ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن قوم ۾ پنهنجي ديس جي گذريل حالتن بابت نظم يا نثر ۾ ڪجهه به موجود نه هجي، ته اها قوم گهور اونده ۾ ٿڙواڙيون ڏيندي نظر اچي. دنيا جي ڪهڙي به اڻ سڌريل قوم جا لکي پڙهي به نه ڄاڻندي هجي، تنهن وٽ پنهنجن وڏن جي بهادريءَ جا داستان، غم ۽ خوشيءَ کي همٿائڻ وارا ڪلام لکيل صورت ۾ نه ته به زباني روايتن طور نظم يا نثر ۾ ضرور موجود هوندا. گذريل زماني جو علم ادب يا ساهتيه هلندڙ زماني وارن ماڻهن لاءِ، هلندڙ زماني جو علم ادب ايندڙ زماني وارن ماڻهن لاءِ نهايت سچي رهبري ۽ رهنمائي ڪري ٿو.

سنڌ جو علم ادب

ڪن صاحبن ڪي ائين راءِ ڏيندو ڏٺو ويو آهي، ته "سنڌي ٻوليءَ ۾ علم ادب آهي ڪونه، جي آهي، ته بلڪل ٿورو آهي" اهڙيءَ راءِ ڏيڻ وارا صاحب گهڻو ڪري اهي آهن، جن جو عربي پارسي ٻولين سان واسطو ۽ قرب ڪونهي، نڪي ڪي انگريز سرڪار جي اچڻ کان اڳ جيڪو صاف سنڌي لٽريچر (گهڻو ڪري نظم جي صورت ۾) گهڻي انداز ۾ موجود هو ۽ اڃا تائين آهي، تنهنجي ڏسڻ پسڻ جو انهن کي موقعو مليو آهي. (سنڌي شعر واري باب ۾ انهيءَ حقيقت کي وڌيڪ کولي لکيو ويندو.)

اها ڳالهه برابر آهي، ته عربن سنڌ فتح ڪئي، تنهن کان اڳ جي زماني وارو سنڌي علم ادب ڪوبه موجود ڪونهي. جيتوڻيڪ عربن جي زماني کان وٺي انگريز سرڪار جي زماني تائين سنڌ ۾ هندو موجود هئا، ۽ انهن سرڪار جي زماني تائين سنڌ ۾ هندو موجود هئا ۽ انهن وٽ سنسڪرت، گورمکي، شاستري ۽ هندو سنڌي اکر به ڪم ايندڙ هئا. تنهن هوندي به هندستان جي مشهور ڌرمي ڪتابن جهڙوڪ ويد، مهاڀارت، رامائڻ ۽ گيتا ڌاران خاص سنڌ جو ڪوبه ساهتيه هندن پاڻ وٽ نه رکيو. جي سنڌ جو ڪوبه ساهتيه هندن پاڻ وٽ نه رکيو. جي سنڌ جو خاص قديم ساهتيه هندن وٽ محفوظ هجي ها ته مسلمانن جي ٻارهن سون ورهين جي حڪومت ۾ سنڌ اوج ۽ شانداري قائم رهي ها، تنهن ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي.

عرب پنهنجي خاص عربي ٻولي کڻي سنڌ ۾ حاڪم ٿي آيا. انهن سنڌ جي ماڻهن خاص ڪري مسلمانن کي عربي ٻولي پڙهڻ سيکاري. سنڌ جا ماڻهو گهڻي شوق سان عربي ٻولي لکڻ پڙهڻ سکيا، جنهن ڪري عربن کي نه رڳو سنڌ جو قديم احوال هٿ ڪري لکڻ سولو ٿيو بلڪ سنڌ جي ماڻهن ۾ پنهنجا خيال عربي ٻوليءَ جي رستي ظاهر ڪرڻ جو چاهه پيدا ٿيو. ان وقت گويا سنڌ جو لٽريچر ئي عربي ٿي پيو. جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ ڇاپخانا ڪين هئا، تہ بہ سنڌ جو عربي علم ادب اهڙو محفوظ رکيو ويو، جو اڄ تائين موجود آهي. ”ابوعطا“ نالي هڪڙي سنڌ جي شاعر جا عربي شعر خود عربستان جي شاعر بہ ساراهيا آهن. سنڌ جي عالمن جا لکيل ڪي عربي ڪتاب اڄ تائين مصر جي جامعہ ازهر (ازهر يونيورسٽي قاهره) ۾ درسي ڪتابن طور پڙهايا وڃن ٿا. اهو عربي تصنيفات جو ذوق ۽ چاهہ مسلمان عالمن ۾ انگريز سرڪار جي حڪومت تائين بہ موجود هو.

سنڌ ۾ ڪيترن ئي مسلمانن خاندانن جي ڪتب خانن ۾ سنڌ جي عالمن جا ڏاهيل ڪتاب هٿ اکر لکيل اڄ تائين موجود آهن:- جهرڪ، ڪتب خانہ پير صاحب پاڳارو، ڪتب خانہ پير صاحب جهنڊي وارو، ڪتبخانہ پير صاحب ٽنڊواري وغيره. ٺٽي، سٽياري، هالا، پاٽ، بوبڪ، روهڙي ۽ شڪارپور ۾ بہ ڪيترن ئي بزرگن جي اولاد وٽ سنڌ جي عالمن جون عربي تصنيفات موجود آهن.

ڪهڙي نہ سهڻي ڳالهہ ٿئي، جو ڪنهن با انتظام جماعت جي پنڌيرائي سان ڪي عربي دان عالم، اهڙا سنڌ

جي عالمن جا ڏاهيل عربي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪن
جڏهين "شاهه بيگ" ارغون سنه ١٥٢١ع ۾ سنڌ جو
حاڪم ٿيو تڏهن ان پاڻ سان ايراني ۽ ترڪي شاعر
۽ عالم به سنڌ ۾ آندا. اهڙيءَ طرح عربي سان گڏ
پارسي تعليم جو سلسلو سنڌ ۾ باقاعدي ان جي زماني
کان شروع ٿيو. "شاهه بيگ" جو پٽ "ميرزا شاهه حسن"
جي شاعر نوازي ۽ ان کان پوءِ ايران جي عالمن جي
سنڌ ۾ گهڻائي ٿيڻ سبب سنڌ ۾ پارسي ٻولي جي رستي
نظم ۽ نثر ۾ پنهنجن خيالن ظاهر ڪرڻ جو شوق ۽
چاهه پيدا ٿيو.

ارغون ۽ ترخان گهراڻي کان پوءِ ڏيڍ سئو ڪن ورهه
سنڌ دهلي وارن مغل شهنشاهن جي هٿ ۾ رهي. انهيءَ
عرصي ۾ سنڌ جي لٽريچر جو گهڻو انداز پارسيءَ ۾ گڏ
ٿيڻ لڳو. سنڌ جا ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪم پارسيءَ جا
شوقين هئا ۽ منجهائن ڪيترا ته قابل شاعر به هئا. جلد
ئي سنڌ جي ماڻهن جا لکيل پارسي ڪتاب (نظم يا نثر)
گهڻي انداز ۾ موجود ٿي ويا انهن مان ڪي ڪتاب
ڇپجي چڪا آهن ۽ ڪي اڃا به دستخط لکيل حالت ۾
سنڌ ۾ گهڻن عالم دوستن وٽ موجود آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت

قديم زماني کان وٺي هندستان جي جدا جدا پاڙن
۾ جي ٻوليون ڳالهائڻ ۾ پئي آيون آهن، تن جا نالا
جدا جدا هئا، پر سنسڪرت جي عالمن انهن سڀني جدا
جدا ٻولين کي يڪو نالو ڏنو هو "پراڪرات"، يعني
اها ٻولي، جا ڪنهن قوم کي قدرتي طرح مليل هجي.

سنڌ به "هندستان جو هڪڙو جزو آهي، تنهن ڪري جيڪا پراڪرت ٻولي ڪم ايندي هئي، تنهن کي "سنسڪرت جا عالم "ورچڊ" سڏيندا هئا.

برهمڻ هڪڙي خاص ٻولي تيار ڪئي هئي، جنهن ۾ ڌرمي ساهتيه قائم رکندا ۽ پڙهندا آيا برهمڻ ڪاڻ سواءِ ٻئي ڪنهن کي ان ٻولي جي پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جو حق ئي ڪونه هو. برهمڻ عالمن اها نئين ٻولي اهڙي تيار ڪئي، جا هندستان جي سيني پراڪرت ٻوليءَ جو مول يا بنياد ليکجڻ ۾ آئي ۽ ڪنهن به ڌارين ٻولي جو لفظ سنجهس ڪونه هو. ان ٻولي جو نالو رکيائون "سنسڪرت" يعني ڪامل بنايل يا پاڪ بنايل ٻولي

جهڙي طرح هندستان جي پراڪرت ٻولين جي "سنسڪرت ليکجي ٿي، تهڙيءَ طرح "سنڌي ٻوليءَ اصل ۾ "سنسڪرت" جي ڌيءَ ئي آهي.

اتر هندستان واري ڀاڱي ۾ "متُرا بندرابن جي آس جيڪا ٻولي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، تنهن کي "برج ڀاشا" (برج پرڳڻي جي آس پاس ڪم ايندڙ ٻولي) سڏيندا هوا جيئن ته قديم زماني کان وٺي اتر هندستان ساري هندستان تي حڪمراني جي ڪري غالب، هوندو هو، ۽ هندستان جي هرهڪ ڀاڱي جي ماڻهن کي وقت به تيرٿن جي خيال سان: اتر هندستان ۾ گهڻي اچ وڃ ڪرڻي پوندي هئي، تنهن ڪري ساري هندستان جي پراڪرت ٻولين تي "برج ڀاشا" غالب پئجي ويئي. انهيءَ ڪري انکي "ڀاشا يا هندي يا هندستاني"، يعني هندستان جي عام ٻولي سڏيندا هوا، جيئن ساري هندستان جي ٻوليس تي

مسلماني حڪومت جي ڪري عربي، ترڪي، پارسي، پشتو ۽ بلوچڪي ٻولين ويئون پنهنجو اثر ڄمائينديون تيئن سنڌ ۾ به عربن جي حڪومت شروع ٿيڻ شرو سنڌ جي اصلوڪي ٻولي ۾ اول عربي ۽ ترڪي لفظ ۽ شامل ٿيندا ۽ پوءِ پارسي، پشتو ۽ بلوچڪي ٻولي جا لفظ انگريز سرڪار جي حڪومت کان وٺي انگريزي ٻوليءَ جا لفظ به سنڌي ٻوليءَ ۾ وڌندا پيا وڃن. هي هڪڙو قدرتي دستور آهي ته جڏهن هڪڙيءَ قوم جي ٻيءَ قوم تي حڪمراني ٿئي ٿي ۽ ٻنهي قومن جون ٻوليون مختلف آهن تڏهن حاڪم قوم ضرور ڪي اهڙيون به شيون پاڻ سان آڻي ٿي، جي اڳ فتح ڪيل ملڪ ۾ موجود ڪي نه هونديون آهن، اهڙين شين ۽ ڳالهين جا نالا ضرور فتح ٿيل ملڪ جي ٻوليءَ ۾ شامل ٿيندا رهندا. تنهن کان سواءِ فاتح قوم جي ٻولي سکي انهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ جهڙو فتح ٿيل ملڪ جا ماڻهو پنهنجي لاءِ فخر سمجهندا آهن. اهڙي ريت ساڍن يارهن سون ورهين ۾ سنڌي ٻولي عربي پارسي وغيره ٻولين جي لفظن سان اهڙي ڀرپور ٿي ويئي، جو ڪن لفظن جي سڃاڻپ ئي مشڪل ٿي پيئي آهي ته اصل ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا آهن.

هيٺ ڏنل لفظن مان معلوم ٿيندو ته ڪيتري قدر ڌاريا لفظ سنڌي ٻولي ۾ گهڙي ويا آهن. ڪن لفظن جون ته اصلوڪيون درست صورتون ئي مٽجي ويون آهن: جيئن ته ڪڙتو، چوغو، گريبان، پاجامو، رومال، شال، دوشالو، تڪيو، برقعو، دسترخوان، پلاءُ قورمو، مربو، آچار، فالودو، گلاب، طبق، رڪابي، ڪفگير،

ڪاني، ٿوم، ڏيلو، سٽ، ٽنپو ڏڌ، ڍولڪ وغيره عربي پارسي ٻولي مان سنڌي ۾ ملي ويا آهن.

ڪي ته عربي ۽ فارسي لفظ اهڙا سنڌيءَ ۾ ملي ويا آهن جو انهن جي عيوض ٻيو ڪو به سنسڪرت يا پاڪا جو لفظ ڪم اچي ئي ڪونه ٿو. جيئن ته: دلال، فراش مزور، وڪيل، اصيل، جلاد، صراف، مسخرو، صورت، مشڪل، طبيعت، مزاج، برف، ڪبوتر، بلبل، طوطو، قلم، عينڪ، ڪرسي، لگام، زين، نعل، جهاز، پردو، دالان ته خانو، تازو، غلط، صحيح، ڪاريگر، وغيره.

اوطاق، چقمق، چاقو، چاق (تندرست)، قنچي، تڪمون چلمچي، بورچي، ايلچي وغيره ترڪي ٻولي جا لفظ آهن.

ڏاڙو، ڏون، پرائي ڪنان وغيره مرائڪي ٻولي مان سنڌي ۾ آيا آهن.

وڳ، اڻالو، چانگهو، گهٽو، ايڙو، ڊوم يا ڏوم وغيره اهي بلوچي ٻوليءَ مان آيل آهن:

ٻوڏو، ڏاڙو، ڳيدي، گهل، ڍال وغيره پشتو ٻولي مان آيل آهن. پورچوگيزن، فرينچن ۽ انگريزن جي ٻولين جا لفظ به سنڌي ۾ داخل ٿي چڪا آهن، ۽ انگريزي جا لفظ اچا به وڃن زياده ٿيندا. جئن ته:- ڪمرو اطالوي نيلام، فالتو، فيت، پگهار، ترنگ اهي پورچوگيز ٻولي جا لفظ آهن، پادري (لئٽن ٻوليءَ جو لفظ) لالٽين، اسٽامپ، اسڪول، ڪاليج، بسڪوٽ، پينشن، پستول، بوتل، پتلون، ڪوٽ، ڪئپ، درجن، بٽڻ، بگي، گلاس مڊم، اردلي، سٽيشن، ٽڪيٽ، ريل، پوليس، مٽل، فس ڪلاس، چاپ، پلٽڻ اسپتال، ڪمٽي رپورٽ وغيره ڪئين انگريزي لفظ آهن، جي سنڌ جون زالون پار شهري خواه

دهقاني ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ سمجهڻ لاءِ عربي ۽ پارسي لفظن جو ايترو قدر استعمال ٿيڻ ۾ آيو جو هندستان خواهه سنڌ جا هندو، سنت ۽ سادو به پنهنجن ڪلامن ۾ آزادي سان عربي ۽ پارسي لفظ پيا ڪم آڻيندا هئا ۽ ڪم آڻين: جيئن ته رشي تلسيداس رامائڻ ۾، جو برج ڀاشا ۾ آهي، ڪيترائي عربي ۽ پارسي لفظ ڪم آندا آهن جيئن ته:

مايا ڪو مايا ملي ڪر ڪر لنبي هات
"تلسيداس گريب ڪي ڪوئي نه پوڇي بات اتي
گريب" عربي ٻوليءَ جو لفظ "غريب" آهي. اهڙيءَ طرح رشي سورداس، ڀڳت ڪبير، گرو نانڪ صاحب جن پنهنجن ڪلامن ۾ عام عربي ۽ پارسي لفظ ڪم آندا آهن.
سنڌ جو مشهور سنت سوامي چين راءِ پنهنجي سامڪن ۾ چوي ٿو:
(۱) سمجهه ۽ "صدق" جنهن کي ڏنو ستگروءَ
(۲) سادو جن "ثابت" ڪوڙين ۾ ڪو هڪڙو.
(۳) سمجهيون پڙهي "سبق، حافظ چاڻن پاڻ کي
اهڙي طرح لعلي ڀڳت، مينگهي ڀڳت، ۽ سوروني فقير به پنهنجن ڪلامن ۾ عربي ۽ پارسي لفظ جام ڪم آندا آهن.

جيئن هندو شاعرن ۽ درويشن عربي ۽ پارسي لفظ ڪم آندا آهن تيئن مسلمان شاعرن به ڀاشا جا لفظ بنا حجاب پئي ڪم آندا آهن، جيئن "امير خسرو دهلوي" جي ڪلام يا ملڪ محمد جائسي جي ڪلام ۾.
سنڌ جي اڳين مسافرن شاعرن ۽ درويشن جيڪو سنڌي ڪلام ڏاهيو آهي، تنهن ۾ عربي ۽ فارسي لفظن

سان گڏ اصلوڪا سنڌي ٻوليءَ جا رواجي لفظ جن ڪي پاشا يا سنڪسرت جا لفظ چئجي، تہ بہ جڳائي، سي گهڻي قدر ڪم آندا آهن. انهن لفظن مان ڪيترا لفظ تہ هينئر سنڌ ۾ ڳالهائجن ٿي ڪونہ ٿا، نڪي ڪي عام طرح هينئر سنڌن معنيٰ ٿي سمجهن ۾ اچي ٿي جيئن تہ:

ولهو (مڙس) منڌ (زال)، ويچ، ڀڪي، ڀونءِ، ڀهڳڻ ولهو، وهيون، آنهري (آرسي) ريپارو (قاصد) سٿ (مجلس) ٿوڪ، مڳر وغيره.

عربن کان اڳ سنڌي ٻوليءَ جو سارو روپ ڪهڙي طرح هو، سو اصلوڪي علم ادب نہ هئڻ ڪري معلوم ٿي نٿو سگهي.

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي ڏينهن ۾ جڏهن مولوي پنهنجن پنهنجن سنڌي شاگردن کي ڪنهن عربي يا پارسي جي معنيٰ سمجهائيندا هئا تڏهن لفظي ترجمو پاڙهيندا هئا. جيئن تہ:

اهدنا الصراط المستقيم

ترجمو اصلوڪو نمونہ: ڏيکار اسان کي واٽ سڌي.

انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيو، جو اوائل ۾ جيڪي سنڌي نثر جا ڪتاب مسلمانن خواہ هندن لکيا آهن. تن ۾ سنڌي ٻولي انهيءَ نموني جي ڪم آيل آهي، جنهن کي "ملائين سنڌي" چئبو آهي، يعني ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ٻيءَ طرح سنڌي ڳالهائبي هئي ۽ لکڻ ۾ ٻئي نمونہ ڪم ايندو هو.

انگريز سرڪار جي حڪومت تائين سنڌي ٻوليءَ بابت ڪوبہ گرامر يا صرف نحو ٺهيل ڪونہ هو، تنهن ڪري اوائل وارن سنڌي نثر جي ڪتابن ۾ بي قاعدي

ٻولي کي آيل آهي. جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ تمام گهڻي ڦيرڦار ٿي آهي، جيئن مٿي سمجهايو ويو آهي، تنهن هوندي به سنڌي ٻولي پنهنجون اصلوڪيون گرامر واريون صورتون ۽ نحوي بناوتون قائم رکندي آئي آهي. انهن تي عربي ۽ ڦارسي گرامرن جي قاعدن جو ڪو اثر ڪونهي.

گرامر جا ڪيترا جهونا لفظ جيئن اڳي ڪي اينڊا هئا، تنهن ڪان هيٺر بلڪل ٻيءَ طرح ڪم اچن ٿا. جيئن ته ڪنارن جي بدران ڪان جانڪيتان جڏهانڪر يا جيستائين.

ناڪي	ٿيستائين	ڪر	چڻڪ
جيڪس	شايد	اوڙڪ	نيٺ
آني	تي	پٺان	پنيان
اپر	گهڻو	ملاءِ	ڏان
اٿ	تمام	سڀ	ڏانهن ۽ ڏي
نڪي	بلڪل		

سنه ١٨٥٤ع ۾ سنڌي گرامر نهج ڪان پوءِ جلدئي سنڌي نثر وڏيڪ سڌرڻ ۽ درست طرح ڪم اچڻ لڳو. پنجاهه ڪن ورهين ٿائين جيڪي سنڌي نثر جا ڪتاب ڇپيا آهن، تن ۾ اصل سنڌي لفظ ۽ عربي ڦارسي لفظ ڦٽي ڪم آيا ۽ ٻيا سنسڪرت لفظ بلڪل ورلي ڪم اينڊا هئا. پر ويهين صديءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ ڇاپخانه گهڻا ٿيا، سنڌي اسڪولن ۽ ٽريننگ ڪاليج مان ڦارسي تعليم صفا نڪري ويئي، ۽ انگريزي اسڪولن ۾ به ڦارسي تعليم نالي خاطر وڃي رهي، تڏهن سنڌي نثر جي صورت بدلجڻ لڳي. ڪتاب لکندڙ پنهنجن نون ڪتابن ۾ ٻيا ٻيا سنسڪرت ۽ عربي لفظ ٽنبڻ لڳا آهن. انهن ڪري

۽ ٻوليءَ جي وڌائڻ ۽ سينگارڻ جو ڪوبه ارادو ڪرڻ
نه ٿو ياڻنجي پر نقط ٻوليءَ تي هر ويڙرو مذهبي رنگ چاڙهڻ
جي نيت ٿي ڏسجي. هينئر سنڌي ٻولي ٽن صورتن ۾
پيئي لکجي:-

(١) نظم يا نثر جي اها صورت جنهن ۾ مسلمان
شاعر ۽ مصنف گهڻا ڳرا عربي ۽ پارسي لفظ ۽ محاورا
ڪم آڻي پنهنجو فخر ڄاڻندا آهن. (٢) نظم يا نثر جي
اها صورت جنهن ۾ هندو شاعر ۽ مصنف زور ڪري ڳرا
سنسڪرت لفظ ٽنبيندا آهن. (٣) نظم يا نثر جي
اها صورت، جنهن ۾ مسلمان خواه هندو شاعر خواه
... صاف ۽ سليس سنڌي ڪم آڻيندا آهن، جنهن
... عربي ۽ پارسي جا ڳرا لفظ ۽ محاورا
... آهن، نڪي سنسڪرت جا.

... ڪلهه جي علم دوست صاحبن کي ٻوئين قسم
... سنڌي ٻولي پسند ايندي آهي ۽ سچ پچ آهي به
اها سنڌي سهڻي. انهيءَ جو سبب هي آهي ته ڪنهن
به ٻوليءَ جي ”فصاحت ۽ بلاغت ثابت ٿيندي آهي
لفظن جي سليسائي ۽ پختائي مان جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ
جي نظم يا نثر ۾ عربي، پارسي يا سنسڪرت جا اهڙا
ڳرا لفظ ٽنبيا جن جي معنيٰ تي عام ماڻهن جي سمجهه
ڪان مٿي هوندي، ته انهن ڪرڻ پنهنجي ٻوليءَ جي
”فصاحت ۽ بلاغت کي برباد ڪرڻو.

عربي سنڌي صورتخطي

ڪابه ٻولي تيستائين بلڪل ناقص ليکبي آهي.
جيستائين ان ٻوليءَ لاءِ ڪا مقرر صورتخطي نه هوندي

آهي. انسان پنهنجا خيال لکڻ جي رستي پٺي جي پيش ڪري سگهي ٿو. تنهن لاءِ ٻوليءَ جي مقرر صورتخطي جو هئڻ ضروري آهي. صورتخطي به اهڙي هئڻ گهرجي جنهن جي وسيلي ٻوليءَ جا سڀ آواز جدا جدا نشانين سان معلوم ٿي سگهن ۽ ٻوليءَ جو هرهڪ لکيل صورت ۾ پنهنجي اصليت ڏيکاري سگهي.

سنڌ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ سنڌ جا ماڻهو پنهنجي ٻولي ديوناگري (شاستري) يا سنسڪرت يا هندو سنڌي اکرن ۾ لکندا هئا. پر عربن جي اچڻ ڪري عربي ٻوليءَ جا لفظ جي گهڻي انداز ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏجي مسجي ويا، تن لفظن جي صحيح صورت ڏيکارڻ لاءِ ديوناگري (شاستري) سنسڪرت يا هندو سنڌي صورتخطي بلڪل اڻپوري هئي، سو هن ڪري جو عربي ٻوليءَ جا ڪيترائي آواز سنڌ جي قديم ٻولي ۾ موجود نه ڪين هئا. تنهن ڪري اهڙن آوازن وارن لفظن جي صحيح صورت به سنسڪرت يا ديوناگري، وغيره صورتخطي ۾ قائم رهي نه سگهي. مثال حفاظت، حضرت، غريب، زيارت فضيلت وغيره سنسڪرت، ديوناگري يا هندو سنڌي صورتخطي ۾ ٿين ٿا: هفاجت، هجرت گريب جيارت، ڦحيلت وغيره انهن سببن ڪري عربن پنهنجي صورتخطي قائم ڪئي ۽ دفتر جو سڀ ڪم ڪار به عربي ٻولي ٿيڻ لڳو ۽ ماڻهن کي تعليم به عربي ٻولي ۾ ملڻ لڳي.

سنڌ جا مسلمان اول عربيءَ ۾ پوءِ پارسي ۾ جڏهن ماهر ٿيا ۽ پنهنجي وطني ٻولي (سنڌيءَ) ۾ پنهنجا شعر يا نثر لکڻ جا خواهان ٿيا، تڏهن انهن کي به وڏي

مشڪلات پيش آئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا آواز آهن جي عربي يا پارسي ٻوليءَ ۾ آهن ئي ڪين نڪي عرب ۽ ايراني ماڻهو انهن نج سنڌي آوازن کي پنهنجي واتان صحيح طرح ڪڍي سگهندا آهن. مثال ڪراچي، ٺٽو، ڇوڪر، ڪنڊ، ڍور، گهوڙو وغيره لفظ جيڪڏهن ڪنهن عرب کان چوائبا، ته چوندو ڪرامي، تتو، شوڪر، قند، دورو، غورو وغيره.

سنڌ جا پڙهيل ماڻهو نج سنڌي آواز درست طرح واتئون ڪڍي سگهيا ٿي، مگر انهن آوازن کي لکڻ ۾ آڻڻ لاءِ انهن وٽ ڪي به صورتون مقرر ڪين هيون. نج سنڌي آواز هي هي آهن:- ٻ، ڀ، ٿ، ٽ، ٺ، ڦ، ڄ، جھ، ڃ، ڇ، ڏ، ڌ، ڊ، ڍ، ڙ، ک گھ، ڱ، گ، ڳ ڻ. شاه عبدالڪريم بلڙي واري جي زماني (عيسوي سترهين صدي) کان وٺي سنه ١٨٥٤ع تائين ڀڻ سون ورهين جي اندر ڪيترائي ڪتاب (خاص ڪري شعر ۾ لکيل) سنڌي ٻولي ۾ تيار ٿي چڪا، جن مان ڪي اڄ تائين دستخط لکيل ۽ ڪي ڇپايل موجود آهن. خاص سنڌي صورتخطي جي مقرر نه هئڻ ڪري انهن ڪتابن ۾ مصنفن مٿين نج سنڌي آوازن جون صورتون پنهنجي پنهنجي خيال موجب علحديون علحديون لکيون آهن. نه رڳو ايترو بلڪ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر نه هئڻ ڪري لفظن جون ملاوٽون به سڀ ڪجهه مصنف پنهنجي پنهنجي خيال تي لکيون آهن.

مثلن:

(١) منجيا صدق دل جي سِ ملڪ مڙيئي.

(٢) ڪوري آنگريون جهڙي پير جون قلبي منهن ڪجاه
(سنڌي مخدوم ضياءالدين)

اچوڪي سنڌي ۾ جيڪر سٽون هن طرح لکجن:
(١) سچيا صدق دل جي سڀن سلڪ مڙيئي.
(٢) ڪوڙي آڱريون جيئي پير جون قبلي منهن ڪجان.

ٻيو مثال.

(١) سڙن واڻ لديءَ پسي ڪهي پريان،
(٢) مارو مرو پکهڻ پري ملڪ مت سچاڻ،
(سنڌي ابوالحسن قديم چاپو)

اچوڪي سنڌي صورتخطي ۾ جيڪر اهي سٽون هن طرح لکجن:-

(١) سوڙهن واٽون لاڏيون پسي ڪي پريان.
(٢) ماڻهو، مرون، پکن پري، ملڪ مت سچاڻ.

مٿي جيڪي جهوني سنڌي صورتخطي جا نمونا ڏيکاريا ويا آهن تن ۾ ٻولي سنڌي ۽ صورتخطي عربي ڪم آندي ويئي آهي، انهيءَ ڪري قرآن شريف پڙهڻ کان پوءِ مسلمان ٻار اها جهوني سنڌي صورتخطي تمام گهڻي سولائي سان پڙهي سگهندا. هتا جيتوڻيڪ نج سنڌي آواز کي لکڻ لاءِ ڪا مقرر صورتخطي ڪانه هئي ته به جهڙي نموني ۾ اهي نج سنڌي آواز لکيا ويندا هئا، تهڙي نموني ۾ نڪي لفظ جي معني ڦريو سگهندي هئي ۽ نه اصليت ڪم ٿيو ويندي هئي. اج ڏاڏين به جهوني زماني جا مولوي ۽ ملان ڏوري ڦير گهير بعد اهائي جهوني سنڌي صورتخطي ڪم آڻيندا آهن. جن ماڻهن ماڻهن جو پارسي مان گهڻو واهپو هوندو هو، سي وري سنڌي ٻوليءَ جو نظم يا نثر پارسي صورتخطي ۾ لکندا هئا. اهي به نج سنڌي

آواز علحده علحده صورتن ۾ لکندا هئا سنڌ جا امير ماڻهو سنڌي مرثيا ۽ ٻيا سنڌي نظم گهڻو ڪري پارسي صورتخطي ۾ لکارائيندا هئا. اهڙي نموني جا بياض اڄ سون جي انداز ۾ مسلمان خاندانن وٽ موجود آهن. انهيءَ صورتخطيءَ جو نمونو هي آهي:

(١) ماڻهه وسي سردار قيدي ڪربلا مظلوم جا
سر ڪهليا ماتام ڪندا جڏهن شاڏي رئندا هايا
تهي ٻچهيو جهه کهه گريبوارث آهن کهه سندا
ان تهي چيو آهيون مديني جا مسافر مبتلا
(دستخط مرثيه ثابت علي شاهه)

اڄوڪي سنڌي صورتخطيءَ ۾ مٿين عبارت جيڪر هيئن لکجي:

سات وي سردار قيدي ڪربلا مظلو جا
سر ڪليا ماتم ڪندا جڏهن شام ڏي رئندا هلا
تي ٻچيو جنهن ڪنهن کهيءَ ٻوارث آهن ڪنهن سندا
ان تبي چيو آهيون مديني جا مسافر مبتلا

عربي صورتخطي ۾ لکيل سنڌيءَ کان پارسي صورتخطي ۾ لکيل سنڌي پڙهڻ ۾ تمام گهڻي ڏکي هئي. انگريز سرڪار جي حڪومت کان اڳ گهڻي وقت لاءِ ڪر وقت جي حاڪمن وٽ سموري اکپڙهه پارسي ۾ هلندي هئي، تنهن ڪري انهن حاڪمن خاص سنڌي صورتخطي مقرر ڪرڻ جي ڪجهه ضرورت ڪانه ڄاتي. انهيءَ ڪري مسلمان پڙهيل ماڻهو پنهنجي سنڌي ٻوليءَ وارا خيال مٿين نموني سان ٻيا نڪندا ۽ ظاهر ڪندا هوا ۽ سنسڪرت، ديوناگري ۽ هندو سنڌي صورتخطي ڪم آڻيندڙ پنهنجي

سنڌي ٻولي لکندي عربي ۽ ڦارسي لفظن جون بگڙيل ۽ اڻ پوريون صورتون پيا ڪم آڻيندا هئا.

سنڌ ۾ انگريز سرڪار جي حڪومت شروع ٿيڻ کان پوءِ به، سرڪاري لکپڙهه ڦارسيءَ ۾ پيئي هلندي هئي. اٺن ورهين کان پوءِ سنه ١٨٥١ع ۾ سربارٽل يوروپي عملدارن کي حڪم ڏنو ته سنڌي ٻولي سکو ۽ ان ۾ امتحان پاس ڪريو ته اوهين ديسي ماڻهن کان حال احوال به وٺي سگهو.

يوروپي عملدار سنڌي ٻولي سکڻ لاءِ تيار ٿيا، پر سنڌي ٻولي جي ڪابه خاص مقرر ٿيل صورتخطي ڪانه هئي نڪو اسلامي لٽريچر کان سواءِ ٻيو ڪو لٽريچر ئي موجود هو. ان وقت جي يوروپي عملدارن ۾ ڪي عربي ڦارسي ۽ سنسڪرت جا ماهر هئا انهن مان ڪي جهونا نظم هٿ ڪرڻ ۾ لڳا ته ڪي سنڌي گرامر ناهڻ ۾ ڪي سنڌي ڊڪشنري ناهڻ ۾ مشغول ٿيا ته ڪي ترجمن ڪرڻ ۾ ٽرمپ صاحب شاه جو رسالو هٿ ڪري گورنمنٽ آف انڊيا جي خرچ سان جرمني جي ليپزگ شهر ۾ ڇپائي سنڌ ۾ آندو پر ان وقت سنڌي ٻوليءَ جي نج آوازن ڏيکارڻ لاءِ ڪي مقرر ٿيل صورتون نه هيون، تنهن ڪري ٽرمپ صاحب واري رسالي ۾ انهن لاءِ اهڙيون نراليون ۽ عجيب جڙتو صورتون ڪم آنديون ويئون آهن جو اج ڪاله جا سنڌي دان ٽرمپ صاحب جي رسالي جي عبارت پڙهي به نه ٿا سگهن.

مثال:-

(٢) ڦانهين سڄاڻي پـاڻ، ڦان ڪر ڦاڻ لهي

(٢) سرڊ هونديان دهڙ نه لهان، دهڙڊ هونديان سرناه

(٣) مون ابيتهي هليا، بندر جي ترّن.

اڄوڪي سنڌي صورتخطي ۾ جيڪر مٿين عبارت هن طرح لکجي:

(١) ڀائهي سچائي ڀاڻ، ڀاڻ ڪر ڀاڻ لهي.

(٢) سر ڏونديان ڏڙ نہ لهان، ڏڙ ڏونديان سر ناه

(٣) مون ابيتي هليا، بندر جي ترّن.

ان وقت سر بارٽل فريئر صاحب ڪي مٿان حڪم آيو تہ جيئن ٻين ملڪن ۾ سرڪاري لکپڙه انهي جي ديسي ٻولين ۾ هلي ٿي تيئن آئينده سنڌ ۾ بہ سرڪاري دفتر سنڌي ٻوليءَ ۾ هلڻ گهرجي. پر جنهن صورت ۾ اڳي ڪابہ اهڙي سنڌي آئيوبٽا الف بي) مقرر ٿيل ڪانہ هئي، جنهن جي وسيلي سنڌي ٻوليءَ جا نج آواز بہ ڪنهن خاص مقرر ٿيل صورت ۾ ڪم اچن تنهن صورت ۾ سر بارٽل فريئر صاحب سنہ ١٨٥٣ع ۾ پنهنجي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ايلس صاحب (جنهنجي هٿ ۾ تعليم کاتي جون واڳون هيون) جي زير صدارت، هڪڙي پڙهيلن ماڻهن جي ڪميٽي مقرر ڪئي جنهن جا هيٺيان ميمبر هئا.

(١) راءِ بهادر نارائڻ جگناٿ، جنهن جي نالي ڪراچي هاءِ اسڪول ٿو سڏجي. (٢) ديوان ننديرا ميراڻي سيوهاڻي (٣) ديوان ڀريداس آنندرام رامچندائي حيدرآبادي (٤) ديوان اڌارام ٿانور داس ميرچندائي حيدرآبادي (٥) خانبهادر مرزا صادق علي بيگ مرحوم حيدرآبادي (٦) ميان محمد (پوءِ نارمل اسڪول جو ماستر) (٧) قاضي غلام علي ٺٽي جو وينل (٨) ميان غلام حسين ٺٽي جو وينل.

سنڌي صورتخطي مقرر ٿيڻ تي گهڻو بحث هليو. ڪن زور ڀريو تہ اهڙي آئيوبٽا ناهجي، جنهن ڪري ا ۽ ع

جي بدران يڪو حرف ڪم اچي. اهڙي طرح ت ۽ ط ث، س ص، ح ۽ ه، ز ۽ ذ، ض ۽ ظ، ڪ ۽ ق جي بدران يڪي آواز پيدا ڪندڙ اکر مقرر ڪجن. باقي جيڪي نج سنڌي آواز آهن تنهن لاءِ نشانيون مقرر ڪجن اهڙي زور پريندڙن جي راءِ هيٺين سببن ڪري رد ڪئي ويئي.

(١) سنڌي ٻولي اڳي ئي عربي صورتخطي ۾ لکڻ ۾ پيئي اچي، تنهن ڪري باقي فقط نج سنڌي آواز ڏيکاريندڙ حرفن لاءِ صورتون مقرر ڪجن.

(١) سنڌي ٻولي ۾ فارسي لفظ گڏجي ويا آهن. جيڪڏهين عربي حرفن جون صورتون مٽائي ڇڏيون ته پوءِ لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ اصليت بلڪل گم ٿي ويندي. عربي ۽ پارسي حرفن کي اصولڪي صورت ۾ قائم رکڻ ڪري اهڙي مونجهه پيدا نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته عربي ۽ پارسي ٻولين جون نهايت عمديون ڊڪشنريون (لغاتون) موجود آهن.

[٣] مسلمانن جا ٻار هيٺر پنهنجا عربي حرفن گڏيل نالا درست ۽ با معنيٰ لکي سگهن ٿا. جيڪڏهن سنڌي آئيوينا مان عربي لفظ ڪڍي ڇڏبا، ته به مسلمان پنهنجو لاڳاپو عربي ۽ پارسيءَ مان ڇڏي ڪين سگهندا. پوءِ مشڪلات هيءَ پيدا ٿيندي جو مثلا هڪڙي ڇوڪر جو نالو آهي "محفوظ علي" هاڻي جيڪڏهن سنڌي آئيوينا مان عربي حرفن جون صورتون ڪڍي ڇڏيون ته پوءِ ان ڇوڪر کي سڪول ۾ پنهنجو نالو [مثال خاطر] "مهفوظ جالي" لکڻ سيکاريندا، پر ان جا مائٽ ڪڏهن ڪين پسند ڪندا، ته هڪڙو با معنيٰ ۽ درست نالو بلڪل بي معنيٰ ۽ غلط صورت ۾ ٻار کي سکڻ ڏين.

[٤] سترهين صديءَ جي وچ ڪان وٺي هڻ وقت تائين مسلمانن عربي صورتخطي ۾ پنهنجو سنڌي ٻوليءَ جو تمام چڱو لٽريچر موجود ڪيو آهي. جيڪڏهن هاڻي سنڌي ٻوليءَ جو آئيويئا مان عربي حرفن جو صورتون ڪڍي ڇڏيون، ته اهو ٻن اڍائي سون ورهن جو لٽريچرمسلمانن جي آئيندي نسل لاءِ بلڪل بيڪار ٿي پوندو.

[٥] ايشيا جي وڏين وڏين حڪومتن، مصر ۽ زنجيبار وغيره هنڌن سرڪاري دفتر لاءِ جا صورتخطي مقرر ٿيل آهي سا يا ته عربي ۽ پارسي آهي يا انهن سان مشابهت رکندڙ آهي، تنهن ڪري سنڌي صورتخطي به عربي نموني تي قائم رکڻ گهرجي.

سر بارٽل فريئر صاحب انهيءَ بحث مباحثي پڄاڻ ۽ فيصلي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ايلس صاحب سان ٻيا به ٻه چار يورپي عالم عملدار همراه ڪيا. آخر سڀني بحڪراءِ سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي صورت خطي قائم رکي ۽ نج سنڌي آوازن ڏيکارڻ لاءِ نوان حرف مقرر ڪيائون.

انهيءَ ڪميٽي سنڌي ٻوليءَ لاءِ اهائي آئيويئا مقرر ڪئي؛ اجتائين قائم آهي. عربي آئيويئا ۾ اناريهه حرف هئا:- ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ل م و ه ي.

اشارو- ء [همزه ۽ لا کي جدا حرف نٿو ڳڻيو وڃي ڇاڪاڻ ته جو ء هڪڙي صورت آهي الف جي ۽ لا ملاوت آهي ل ۽ ا جي.

انهن اٺاويهن حرفن ۾ ٽي حرف وري پارسي صورت خطي جا شامل ٿيا:- [١] پ [٢] چ [٣] گ ويهه حرف نج سنڌي آوازن ڏيکارڻ وارا شامل ڪيائون ته هاڻوڪي

عربي سنڌي آئيوينا ھن طرح اچي بيٺي.

ا ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث پ ڦ ج ڄ جھ ڃ ڇ چ ح خ د ڌ ڏ ڊ ذ ر ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ک گ ڳ گھ ڱ ل م ن ڻ و ھ ء ي.

سنه ١٨٥٤ع کان وٺي سنڌي نظم ۽ نثر جا ڪتاب انهي آئيوينا ۾ لکجڻ لڳا. مگر سنڌي لفظن جي نحوي ملاوٽن ۽ صورتن بابت ڪوبه فيصلو ڪونه ڏنيو هو، تنهنڪري جيتوڻيڪ آئيوينا نئين ڪم ۾ اچڻ لڳي پر لفظن جي گڏيل آوازن ۽ نحوي ملاوٽن لکڻ لاءِ سيڪو پنهنجي سر اختيار هو. خود تعليم کاتي جي اوائلي ڪتابن ۾ جدا جدا نمونن سان لفظن جون ملاوٽون لکڻ ۾ اينديون هيون. مثلاً:-

[١] ڪيڏانهن ڪي ڪيڏهه. ڪيڏهن، ڪيڏانهه پيا لکندا هئا.

[٢] جنهن کي جنهه جنهن پيا اکندا هئا.

[٣] اسين کي اس.

[٤] مون کي من.

[٥] ڇگيون کي ڇگي وغيره وغيره.

جڏهن سن ١٨٨٨ع ۾ جيڪب صاحب سنڌ جو ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر مقرر ٿي آيو، تڏهن ان صاحب جهڙو سڪول جي تعليم کي سڌاريو ۽ وڌايو، تهڙو عربي سنڌي صورتخطي کي سڌاريائين. هن صاحب وڏا نقشا تيار ڪرايا، جن ۾ جيڪي جيڪي سنڌي لفظ جدا جدا صورتن ۾ لکڻ ۾ ڪم ايندا هئا، سي سڀ داخل ڪرائي انهن جون پڪيون صورتون مقرر ڪيائين جي اڄ تائين سنڌي نثر يا نظم جي ڪتابن ۾ ڪم پيون

اچن جيڪب صاحب اهي درست لفظن وارا نقشا پنهنجي صحيح سان ڇاپائي، وڏين دفترين تي چنبڙائي، سنڌ جي هرهڪ اسڪول ۾ موڪلي ڏنا هوا. اهڙي طرح ٻيهڪ جي نشانين بابت جدا جدا نقشا ڇاپارائي اسڪولن ۾ وڪايائين. جيڪب صاحب واري سڌاربل صورتخطي ۾ اڃا به علم دوستن کي ڪي خاميون نظر آيون مثلن :- فعلي صورتن يا ٻين ڪن لفظن ۾ ٻه پيشون ڪم پيون اينديون هيون؛ جيئن تہ:- ڪياءُ، ڇپاءُ جيستائين وغيره اهڙيءَ طرح ڪن لفظن جون صورتون اڃا به جدا جدا

"يا ڳپ سٽائو تنهنجو توکي پاپي ڇڏيو ماءُ"

تڏهن چنيسر وراڻي ڏني.

"آئين سعيو ڪريو سپاهہ جو تہ گهمي اڇان گهران
وڏي جا ورهن جي ٻچي اڇان تنهن ماءُ."

پوءِ چنيسر هليو ماءُ کان پڇڻ، ڍنيان سڀ ماڻهو ڦري ويا. چيائون تہ هي زنانو آهي ۽ کهڙا ڦاڙها مارينڊو ۽ تخت جي لائق نہ آهي. چنيسر وڃي ماءُ کي پيرين پيو ۽ ٻڌايائينس تہ تخت تو ملي سو ماڻيان؟ ماڻس چيس تہ پٽ وڃي راڄ ڏٺي ٿي. ايتري ۾ دودو چوندجي ويو ۽ بادشاهہ ٿيو. چنيسر وڃي ماءُ کي حال ڏنو جنهن تي ماڻس چيس تہ:-

"مون ڇڏيو مان ٽي پٽ ڪري، پر تي پڻين تون ڏيءَ
ويهي آتڻ تڇ ۾ پانڊيون ڪتج نيهہ."

چنيسر کي جونس بہ طعنو تہ

"ڇاڇي ڇگيا ڇني مڙس سنهنجي ڪي،
مڻ ويهي آتڻ وچہ پانڊيون ڪتي ڏي.
هو گهر ۾ ڪم ڪري چا ڇاڻي راڄ مان."

چنيسر کي مهڻ ماري ڇڏيو، تنهن تي قسم کنيو ته
دودي کان وير ضرور وٺندس تنهن تي مائس کي ڀيٽ
ساه پيو ۽ چيائين ته

"لوڪ ته لڳي انبرين ڦوڪ ته لڳي واءُ،
متان پنهنجي ڳالهڙي هٿ نه اچي ٿي ڪا."

چنيسر دودي کي چوائي موڪليو ته ادا حق سون
کي ڏي نه ته دهليءَ جي شهنشاه علاؤالدين کي ڪيڏي
سانگي هڪ ڏينهن روڙاه نالي شهر مان ٿي لنگهيو ته
ڪنهن ماڙيءَ تي هڪ حسين جوان نينگريءَ تي وجهي
نظر پيس، جنهن سان نيٺ سنديس شادي ٿي. ان سان
هڪ پٽ ڄائس جنهن جو نالو رکيائين چنيسر. ڏاڏي
پوٽي زال سان اگيئي ڀاڳهي نالي ڌيءَ هيس ۽ وري
هينئر دودي نالي پٽ ڄائس. اڄ ننڍا ۽ سڀان وڏا،
نيٺ دودو ۽ چنيسر سامائجي سڙس ٿيا.

بيت:- "هو نگريون ڏيڻ ڀيرڙا ڪٿڻ.
سڀ جڳهه جا ڀارڙا ڀهريان ڪن."

دودو پرٿيو سومرن سان ۽ چنيسر ڌارين مان. چنيسر
جي ماءُ هئي ڌاري تنهن ڪي اچي هرکر ٿي ته متان
سومرا منهنجي وياءَ کي پونگر کان پوء مٿي تي ڦڙا
ڏيڻ، تنهن ڪري پوتي ڌاڻي اونڌي سنجي ڪري سمهي
پيئي. پونگر بادشاهه اهو حال ڏسي راڻيءَ کان سبب
پڇيو جنهن روئي حال اوريو. پونگر هڻ کي دلاسو ڏنو
۽ چنيسر جي پٽ "ننگر" سان دودي جي ڌيءَ "ڪويل"
جو سڱڻو ڪرايائين. جلدئي پونگر چالاڻو ڪيو ۽ اچي
پڳ تان تڪرار ٿيو. ڪي چون ته دودو بادشاهه ٿئي

۽ ڪي چون تہ چنيسر جو حق آهي. جهيڙي کي ٽارڻ لاءِ ڀارڻ نالي وزير چيو تہ تخت تي حق آهي ٻاگهيءَ جو، ڇوءِ جنهن کي وڏيس انهيءَ کي ڏني. ٻاگهيءَ چوائي موڪليو تہ راڄ ڏيو چنيسر کي جو وڏو آهي. تڏهين سومرن سردارن چنيسر کي گهرائي چيو تہ:-

”وڃهہ ڀڄاڻان ڀيءُ آءُ چنيسر آءُ.

وقت تائين سادي سنڌي شعر ڳاهڻ وارا ڪئين شاعر ٿيا هوندا پر انهن جا ڪلام ڪتابي صورت ۾ نہ آيا. جيڪڏهن انهيءَ عرصي ۾ سادي سنڌي شعر ڳاهڻ وارا شاعر سنڌ ۾ موجود نہ هجن ها تہ سومرن ۽ سمن جي زماني وارديون خواہ ڀوءِ جون تاريخي ڳالهيون جهنگلي نموني واري شعر ۾ محفوظ رهي ڪين سگهن ها. سنڌ جا حاڪم سومرا ۽ سما صفا سنڌي ٻنجبي ويا هئا. انهن حاڪمن ۽ اميرن جي ڪچرين ۾ ڀٽ ۽ ڀان فقير سادي سنڌي شعرن ۾ جهونيون تاريخي ڳالهيون ۽ نقل نظير ڳائيندا هئا ۽ انعام حاصل ڪندا هئا. اهو دستور اڄ تائين بہ سنڌ ۾ ڪن هنڌن هليو اچي. دودي ۽ چنيسر وارو تاريخي قصو سنڌ ۾ مشهور آهي. ڀٽ فقير اهو قصو ڪجهہ نثر ۽ نظم [بيتن] ۾ رات جو مجلسن ۾ آلاپ سان چوندا هئا. قصو بہ عجب قسم جو آهي. منجهس عشق جا جذبا بہ آهن ۽ لڙائي ۽ بهادريءَ جو جوش بہ آهي. سون کي يادگيري آهي تہ اسان جي اوطاق ۾ والد مرحوم وٽ اهڙيون مجلسون ٿينديون هيون، جتي ڀٽ فقير اهي قصا ۽ ڪهاڻيون چوندا هئا ۽ دل کي ريجهائيندا هئا. دودي چنيسر جي قصي ۾ جيڪي بيت چوندا هئا سي قديم زماني جا آهن. مختصر بيان

ڪجي ٿو ۽ ڪي اڳوڻا بيت به ڏجن ٿا.

۱۰۵۱ عيسويءَ کان ۱۳۵۱ تائين سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت هوندي هئي. ۱۲۱۲ عيسوي ۾ سنڌ جو حاڪم ”ڀونگر“ سومرو هوندو هو. ڀونگر شڪار جي ڀيون لکيون هيون:- مثلن ڪرف، ڪنل ڪلاڻ ڪنڇي قنڇي، چاڪ [تندرستي] چاق؛ چاڪو، چاقو وغيره.

تنهن ڪري سن ۱۹۱۰ع ۾ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب بهادر سنڌ جي زير صدارت حيدرآباد جي ٽريننگ ڪاليج ۾ پڙهيل ماڻهن جي ڪاميٽي مقرر ٿي جنهن ۾ خاص طرح ڪم ڪندڙ خانبهادر ميرزا قليچ بيگ صاحب مرحوم هو. انهي ڪميٽي لفظن جي هڪ وڏي يادداشت تيار ڪئي، جدا جدا نمونن ۾ يا غلط نمونن ۾ ڏيا ليکيا هئا. انهن لفظن جون درست صورت واريون يادداشتون اخبار تعليم ماه مئي سنه ۱۹۱۵ع ۽ جون سنه ۱۹۱۰ع ۾ ڇاپايون ويون هيون.

اوائلي سنڌي شعر:-

هي ڳالهه پڌري آهي ته سيڪنهن ملڪ جو لٽريچر يا علم ادب شعر سان شروع ٿيل آهي ۽ اهو شعر به سادو ۽ قصي جي نموني ۾ هوندو هو، جنهن کي انگريزي ۾ بلئڊ (Ballad) ڪري سڏيندا آهن. انهيءَ جو سبب هي آهي جو شعر ۾ ڏنل مضمون وٺندڙ ۽ ياد ڪرڻ ۾ به سولو لڳندو آهي. دنيا ۾ اهڙو ڪوبه ملڪ يا قوم ڪانهي جنهنکي ڏئي سڳوري ڀين قدرتي بخشش سان ڳڌ شاعر نه بخشيو هجي. عربن کان اڳ به سنڌ ۾ ضرور ڪي شاعر ٿي گذريا هوندا، مگر ارمان آهي ته انهن جو ڪوبه تحفو قديم سنڌ جي ماڻهن سنڀالي نه رکيو. عربن جي زماني کان ۽ ڪي شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي

سوڍو وڏي ايندوسانءِ ۾ ملڪ ۾ مانڊائو وجهي ڏيندوسانءِ
دودي وزير سان صلاح ڪئي پر ڪنهن به واءِ نه ڏني
ته ڪو تخت چنيسر کي ڏجي.

”پي پچاڻان پاڳڙي دودا پيانءِ ۾ راند
راج نه ڏجن مڱيا ڏجن ڏاند
پائي ڳچيءَ پاند ـ دو دل تن مڃايو.“

چنيسر ويو علاءَالدين وٽ دانهين ۾ ڪوڙيون سچيون
ڳالهيون ٻڌائي علاءَالدين جا ڪن پريائين، سڱن جون
لالچون ڏيئي علاءَالدين کي سنڌ تي ڪاهه جا سانباها
ڪرايائين.

”ٻـيءَ مرندي چڙيون نـو سانو چٺي
مون تي آنديون: تو نٺي سي دودي جهليون
مون ته اچي وسليون هاڻي جيڪا رضا راءِجي.“

علاءَالدين ٽپي باه تي ويو ۾ چيائين ته دودو
ڪهڙي شيءِ آهي جنهن ائين ٿو ڪري. گهوڙي کي
جولان ڏيئي وڏي ڪٽڪ سان اچي سنڌ کي وسيو. دودو
ٻڌي ويو ۾ پنهنجي نانيءَ چنيسر جي پٽ ننگر کي
علاءَالدين وٽ ڏياري موڪليائين ته وڃي شهنشاه کي
منت ڪر ته ٽري وڃي. ننگر اچي علاءَالدين جي
اڳيان پيش پيو ۾ شهنشاه معافي ڏني پر چنيسر شهنشاه
کي ڦوڪ ڏني ته ٻاگهيءَ جو سڱ گهر علاءَالدين به
چنيسر جو چيو ڪري ننگر کان ٻاگهيءَ جو سڱ گهريو.

”پاڻ پرچو پاڻ ۾ ٻاگهي ڏيو مون
سڀ پهرايان سومرا ۾ جهجهي ڏيان پون
هاڻي وهلو وڃي تون سعيو ڪر سنگ جو.“

ننگر سنگ کان ڏنو جواب ۾ چيائين ته سومرا ڏارين

۾ سنگ نه ڏيندا آهن ۽ جيڪو سنگ گهري سو ترا ڏين
هيٺ اچي. علاوالدين تپي ويو پوءِ ته اچي لڳي جنگ.

”ننگر سمل پاڻ ۾ چڙهي ڏني چوٽ
پڇي چٽ ڇيهون ڪري گهڻا ماريائون گهوٽ
ٻنهنا پر ۽ اوت ننگر ماريو ماڳ ۾.“

ننگر جي لاش محلات ۾ کڻي آيا جتي سندس مڱ
”ڪويل“ مائي سوئي سان حق بخشيو.

آئي ڏارو ڪوڙيو ڏاري ڏنور لڏن
ٻڙي ڏاڏي پوڙيون ”ننگر سات ڪڄڻ.

علاءُالدين پنهنجو سردار نادر نالي دودي ڏانهن ڏياري
موڪليو ته يا اطاعت ڪج يا جنگ جي چٽي پر دودي
جي وزير ”خيدر“ هالاڻي چيو ته جنگ ڪرڻ کان سواءِ
ٻيو علاج ڪونهي.

”حيدر هالاڻي چوي ته اڳ نه پڇيئي پٺ
پيڙا وڏي پاءُ جي گهر ويئي ٿي مٺ
چليءُ چليءُ آئي جيئن راڻي ري ۾ رڻ
اسان علاءُالدين پاڻ ۾ ڏيندو تراوين تٺ.“

دودي جو يار ”هامو“ سوڍو عمر ڪوٽ مان ست
ويهون سوڍن جون مدد لاءِ وٺي آيو ۽ ڏاڍي مڙسيءَ
سان ”نادر“ سان وڙهيو ۽ ٻئي ميدان ۾ مارجي ويا.
دودي ڪي نيٺ پنهنجي سر جنگ ڪرڻي پيئي ۽ پنهنجون
ابڙيون هڪ پيرمرد سومري ”ٻاڳ“ نالي هٿان ”ابڙي“
ڏانهن ڏياري موڪلائين.

”ابڙاڻي جا ابڙا توکي دودي ڏنا سلام
وڙهان ويرن سامهون جي تون سڙن جهلين سام.“

"ابڙي جواب ڏنو ته سر وڃي پر سام نه ڇڏيندس."
تنهن تي سڀئي سومريون ڏولين ۾ چڙهي ابڙي جي سام پيون.

"سان ڏنم سومري جا، آئي منهنجي سام
آءُ پڻ ڏيندس لام، تنهن ني کي جهد مون."

دودي کي چوائي موڪليائين ته سڙس تي وڙهڻ متان سنڌ کي لڄي ڪرين.

دودي پڙ گهڙايو پنج سو جريئن
کهاڙيا کوڏاريا کاهي خوب کڻُ
وڃيو ائين چون اڳيون علاوالدين کي
جنگ اهڙي جهڙي اڳ ۾ سنڌ ۾ ڪڏهن ڪانه ٿي.
واڇوڙي جاڻ وڃڙي گيوڙ گوڙ ڪيا.
ڏه لک ڏهن اڳرا ماري خلق وڏا
سوره سپ ٿيا ويري سپ وڇوڙي ويا.

دودي جي گجگوڙ شينهن جهڙي هئي ۽ جنگ جو ميدان ٻي لرزيو پر آخر مهان جو لشڪر سنڌين تي غالب پئجي ويو ۽ دودو مارجي ويو. علاوالدين چنيسر کان باگهي جي پانهن گهري ۽ چنيسر ويو روباره شهر ۾. ڏسي ته شهر ۾ وناس گهمي ويو آهي. محلات اجڙ پيو آهي راڻيون نهڻ ني ڪين. نيٺ خبر پيئي ته سومرن پنهنجون لڄيون ڪيڏي ابڙي ڏانهن موڪليون آهن. علاوالدين ابڙي ڏانهن لکيو ته سومريون اسان جي حوالي ڪر نه توکي ماڻيلي ۽ ملتان جا پرڳڻا ڏيان. تنهن تي ابڙي ناڪار ڪئي.

"ماڻيلو" ملتان نه نيپائسو پانيان
توکي ڏيندي سومري آئون تو لڄ مران

جي جيڏي آئون سران نہ ڪرلچايان پانهنجو
”راڻي راءَ نہ ڏي وڃي ڇنو سلطان کي
سمون سر متي جهلي بيٺو جهڳڙو.“

ابڙي پنهنجو پٽ ”سمٽ“ نالي جنگ جي ميدان ۾ ڏياري موڪليو. سمٽ ڇهڙو هو سهڻو جوان اهڙو هو جنگي جوڌو. اهڙي جوش سان وڙهيو جو رت جون نديون وهي هليون.

تون پڻ ترڪ ترار هوڏانهن مانجهي سمٽ پٽ اهڙي
جئن ڳاهجي ڳاهہ ۾ ڪاني ڪڻڪون ڏار
وجي آرون پار خوني خنجر ان جو

علاوالدين ڏاڍو اچي ششدر ٿيو ۽ ڇيائين تہ آهي ڪو جوان جو وڃي سمٽ سان مقابلو ڪري؟ پنهنجي ترار دربار ۾ رکيائين تہ جيڪو هي ترار کڻي سمٽ سان مقابلو ڪندو سو مانجهي مڙس آهي.

”نيرهن ڏينهن ترار پيئي وهي پڙ ۾،
ڏانهين سڀ هليا اچي ڪونہ دربار
پوءِ سيد سالار ڇمي کڻي چاه مون.“

سيد ”سالار“ ترار کڻي ميدان ۾ آيو ۽ ابڙي جي پاڻي سبڙ جي سامهون ٿيو.

”سنڌين مانجهيءَ وار چلي آيا چوڪان ۾
ڏيئي سنهن ماٺهن کي ڪيائون مارو مار
سبڙ ۽ سالار پورت ڪئي پاڻ ۾.“

ڏاڍي سخت جنگ لڳي. نيٺ بادشاهہ ۽ ابڙو پنهنجي سر ميدان ۾ آيا.

"سچ نہ ڪري سوجھرو ڏان ڏاڍو ڏوڪار
انسي ابڙو انين وڙھي جڻ پاڻي پوڙي تار."

"اڙ جهلي ابڙي نـو ويهون ڏهہ لک،
گھوڙي ڪنڌ ورايو ماري گھڻي خلق،
پوءِ ٿي ابڙي کي پڪ هاڻي جهڻ ناه ڪو."

قصو نيٺ اتي ختم ٿئي ٿو تہ سومرن جي صاحبي پوري ٿي.

سنڌ ۾ اهڙا قصا ڪهاڻيون گھڻيون آهن، جن سمن سومرن واري زباني شعر کي قائم رکيو آهي.

سنڌ جو جهونو ۽ نج شعر

زباني سنڌي شعر پيو بہ گھڻوئي آهي، پر جيئن تہ ڪا ثابتي ڪانہ ٿي ملي تہ اهو ڪنهن جيو ۽ ڪڏهن ٺهيو تنهن صورت ۾ انهيءَ جي وڌيڪ پچار ڪرڻ سان ديس جي علم ادب کي ڪو لاڀ ڪونہ ملندو. تحفتہ الڪرام وارو ڪن سنڌين جا نالا ڏئي ٿو جي سنڌي شعر ۾ طبع آزمائي ڪندا هئا، پر جيڪي ڏوهيڙا يا بيت چيا اٿن سي سيسر ٿي نہ سگھيا آهن. شيخ حماد، اسحاق، آهنگر ۽ درويش راڄو سمن جي حڪومت ۾ (١٣٥١ کان ١٥٢١ تائين) سنڌيءَ ۾ بيت چوندا هئا، ماموئيءَ جا بيت، پيشين گوئي جي صورت ۾ چيل آهن سي بہ انهيءَ زماني جا ليکجن ٿا. انهن مان ڪي ڪي بيت اجا تائين ماڻهن جي وات ۾ آهن. مثلاً.

هاڪ وهندو هاڪڙو پيهندي بنڌ اروڙ
بهہ مڇي ۽ لوڙهہ سمي ويندي سوڪڙي.

سمن جي زماني ۾ اها علمي لاٽ، عشق جا آلاپ ۽

شعر جو جولان، جو ارغون حڪومت ۾ ظاهر ٿيو تنهن جو وجود ٿي ڪونه هو. سمن جي ڏينهن ۾ ايراني شعر جو اثر بحر ۽ قافيه، تشبيهون ۽ صنعتون ۽ عشق جو راز ۽ نياز پيدا ڪونه ٿيو هو. ايراني شاعر ۽ عالم ارغون حڪومت ۾ آيا ۽ انهن جو بيان اڳتي ڏنو ويندو. علم عروض ۽ بحر ۽ قافيه جون بندشون فارسي شعر مان شروع ٿيو جنهن جو اثر سنڌي شعر تي ڪيئن پيو تنهن جو ذڪر به اڳتي ايندو. سنڌي بيت جن جي شروعات سمن جي ڏينهن ۾ ٿي هندي ڏوهيڙن يا دهرن جي هيئت ظاهر ٿيا. سمن جو تعلق ڪڇ ۽ گجرات سان گهڻو هو تنهن ڪري لازم هو ته هندي دهرن جو اثر به سنڌ ۾ ظاهر ٿئي. هندي دهرا اجا تائين به سنڌ ۾ ڪيترن درگاهن تي ڳائبا آهن. مثال لاءِ هيٺيون دهرو جو عام طرح سنڌ ۾ پڙهبو آهي تنهن مان به ڏسبو ته اسان جو سنڌي بيت ڪيتري قدر صورت ۽ مضمون ۾ انهيءَ جي ويجهو ٿو پوي.

”پريتم هم تم ايڪ هين ديکهن کي هين دو
من سي من کو تولئي کبهي نه دو من هو.“

معنيٰ: اي پيارا آئون ۽ تون حقيقت ۾ هڪ ٿي آهيون. رڳو ڏسڻ ۾ ٻه آهيون، جهڙي طرح ساهميءَ جي هڪڙي پڙ ۾ من (ان جو) ۽ ٻي پڙ ۾ منڻ (وٽ) وجهي توربو ته ٻه ساڳيو من ڏيندو ۽ نه ٻه منڻ، اهڙي طرح آئون ۽ تون هڪ ٿي آهيون. هن بيت عاشقاني آهي ته رنگ ۾ هڪ عاشق دل جو جذبو ظاهر ڪيو آهي. فارسيءَ واري به انهيءَ محبت جي جذبي کي هنن ادا ڪيو آهي.

مون تو شدم تو من شدي من تن شدم تو جان شدي
تاڪس نه گويد بعد ازين من ديگرم تو ديگري

پر جيڪو لطف هن هندي دوهري ۾ آهي سو فارسي ۾ نه آهي. من جي معنيٰ هندي ۾ دل نه آهي تنهن ڪري هندي دوهري مان وڌيڪ لطافت ظاهر ٿئي ٿي.

سمن جي دور ۾ هندي دوهري جو اثر گهرو ٿيندو ويو ۽ سنڌي بيت ۾ اهائي صورت وٺندو ويو، تان جو شاه عبدالڪريم، صادق، ۽ شاه عبداللطيف اصلوڪي بيت ۾ ڦيرڦار ڪري ان کي وڌيڪ سٺو ڪيو. تحفته الڪرام واري هن دور جي آدب جي گهڻي اپٽار ڪانه ڪئي آهي ۽ نڪي وڌيڪ ماهيت هيلتائين ملي سگهي آهي، تنهن ڪري انهيءَ جو ذڪر هتي بند ڪرڻ مناسب سمجهجي ٿو، شايد ائين به هجي ته سمن جي دور کان پوءِ جيڪا ادبي ترقي ارغون ۽ ترخاني زماني ٿي ۽ تنهنجي شعاع سمن جي جهڪي سوجهري کي ڍڪي ڇڏيو.

سنڌ جو علمي عروج

سنڌ جو علمي عروج ارغونن کان شروع ٿئي ٿو. جيئن ته ارغون اصل مغل هئا تنهن ڪري انهن پنهنجي حڪومت ۾ ايران جا شاعر ۽ عالم آندا، خود پهريون ارغون حاڪم "شاه بيگ" وڏو پڙهيل هو، ۽ پاڻ قرآن شريف جو ترجمون ۽ تفسير پارسيءَ ۾ تيار ڪيائين ارغونن جي حڪومت ۾ جا ١٥٢١ع کان شروع ٿي، تنهن ۾ سنڌ جي سڀني وڏن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ فارسي مدرسا برپا ٿيا ۽ فارسيءَ جي تعليم رائج ٿي. اهو ارغوني حڪومت جو علمي سلسلو ترخاني ۽ نوابن جي حڪومت ۾ وڌي ونجهي

وڻ ٿيو جنهن جي ميون ۽ گلن جي خوشبوءِ سڄي سنڌ کي واسي مسرور ڪيو. انهيءَ زماني يا دور (١٥٢١ کان ١٧٣٢ع) کي سنڌ جي لاءِ علمي عروج سڏجي تہ جڳائي. فارسي زبان ۾ هر قسم جا ڪتاب تيار ٿيا. فارسي ۾ سنڌين ايتري مهارت حاصل ڪئي جو انهيءَ زبان ۾ پختو شعر چوڻ لڳا. سنڌ جون تاريخون جن مان اڳوڻي سنڌ جو احوال ملي ٿو سي بہ انهيءَ زماني جون لکيلون آهن. فقه، حديث، تفسير ۽ تصوف ۾ عجيب ڪتاب لکيا ويا، عشق جا اسرار ۽ اشارا ڪيترن پارسي ديوانن ۾ موجود آهن جي ان وقت سنڌيءَ شاعرن لکيا. نہ رڳو پارسي علم ادب ۾ ترقي ٿي پر سنڌيءَ ۾ قاضي قاضن جهڙي اهل الله، شاه عبدالڪريم جهڙي ڪامل ولي، مخدوم محمد هاشم جهڙي فقيهہ ۽ مولوي ابوالحسن جهڙي محدث جيڪا خدمت ڪئي آهي سا ڪنهن کان ڳجهي نہ آهي. سندن مفصل احوال مناسب جاءِ تي ڏنو ويندو سنڌي علم ادب تي مفصل تبصره ڪريون تنهن کان اڳ اهو ڄاڻڻ لازمي آهي جنهن بنياد تي اها سنڌي علم ادب جي عمارت ٺهي واس ٿي سا ڪهڙي هئي ۽ انهيءَ جو ڪهڙو اثر ٿيو. سنڌي علم ادب، جو ارغوني حڪومت ۾ شروع ٿيو ۽ نظم نثر، جو مختلف صورتن ۾ پيدا ٿيو، تنهنجو انهيءَ بنيادي پارسي علم سان ڪهڙو تعلق هو، تنهنجو مختصر احوال ڏيڻ ضروري آهي. تحفة الڪرام مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ پارسيءَ جو نثر ۽ نظم هر رنگ ۾ ظاهر ٿيو. هيٺيان مشهور نثر ۽ نظم جا ڪتاب پارسي زبان ۾ انهيءَ وقت جا لکيل آهن.

نثر تاريخ

(١) آئين اڪبري ابوالفضل سيوهائيءَ جو (٢) تاريخ طاهري ميرابوالقاسم ٺٽي واري جي (٣) تاريخ معصومي سيد معصوم شاه بکر واري جي (٤) تحفته‌الڪرام علي شير ٺٽي واري جو (٥) تذڪره الاوليا قاضي محمود ٺٽي واري جو (٦) چنيسر ناموابوالقاسم ٺٽي واري جو (٧) روضت‌السلاطين شاه تڪدري ٺٽي واري جو (٨) فتح نامون سيد عظيم‌الدين ٺٽي جو.

انشاي مضمون نويسي

(١) انشاي عيشي محمود خان ٺٽي واري جو (٢) انشاي ابوالفضل سيوهائيءَ جو (٣) انشاي فيضي شيخ فيضي سيوهائيءَ جو (٤) انشاي قابل خان مخدوم ابو الفتح شاه بندر واري جو (٥) انشاي محمد شريف شاه بندر واري جو.

تفسير قرآن شريف

(١) حاشيه تفسير بيضاوي مولوي مصلح‌الدين لاڙيءَ جو. (٢) تفسير شيخ رحمت‌الله در پيلي واري جو.

حديث

(١) شرح مشڪوات مخدوم عبدالعزيز ڪاهان جي گوٺ جو (٢) حواشي متين قاضي محمود ٺٽي جو (٣) شرح اربعين مخدوم رڪن‌الدين ٺٽي جو.

(١) ديوان اشرف محمد قاضن جي پوٽي سيوهائيءَ جو (٢) ديوان جو يا عبدالروف لاڙيءَ جو (٣) ديوان حسيني عبدالسبحان ٺٽيءَ جو (٤) ديوان

حسيني مير محمد ٺٽيءَ جو (٥) ديوان حيدري حيدر ڪلوخ جو (٦) ديوان شهر تي دانشور خان ٺٽي جو (٧) ديوان عطا ملا عبدالحڪيم ٺٽوي جو (٨) ديوان عيشي عاقبت محمود خان جو (٩) ديوان عزوري مير عزوري ٺٽيءَ جو (١٠) ديوان غيوري، غيوري جو عرف شڪر انس. (١١) ديوان فيضي سيوهاڻيءَ جو (١٢) ديوان ڪليجه حيدر هروي پاٽائيءَ جو (١٣) ديوان محسن محمد محسن پاٽولي، ٺٽيءَ جو (١٤) ديوان مومن مرزا غلام عليءَ جو (١٥) ديوان منير مير خان شاهه رضوي روهڙيءَ جو (١٦) ديوان نامي مير معصوم شاهه بکر واري جو.

مثنوي

(١) ترنم عشق (مومل راڻو) محمد مقيم ٺٽي جو (٢) طوطي نامون مير نجم الدين بکر واري جو (٣) مثنويات عطا (٤) مثنويات غيوري (٥) مثنويات فيضي (٦) مثنوي سليمان و بلقيس مير ابوالمڪارم ٺٽي جو (٧) مثنوي مظاهر الا آثار مير معصوم شاهه جي (٨) مثنوي ناز و نياز (سسئي پنهون) ملا محمد حسين ٺٽي جي (٩) مثنوي نغمات شوقي.

مٿين ڪتابن کان سواءِ پيا به ڪيترا ڪتاب پارسي ۾ لکيل آهن. مثلا بيان العارفين، تنبيه الغافلين، آداب المريدين ۽ تذڪرت المراد، زادالمسافرين، نزهت الا رواح اهي سيئي تصوف جي اونهن نڪتن ۽ رازن سان پرپور آهن. منطق ۽ فلسفه تي به ننڍا ننڍا ڪتاب لکيا ويا هئا. مطلب ته ارغون ۽ ترخاني حڪومت ۾ هر فن ۾ پارسي ڪتاب لکيا ويا. ڪتابن جي عبارت رنگين ۽

مضمون فصاحت پريو هو.

مطلب پارسي زبان ۾ هرڪو مضمون چٽائي ۽ رواني سان لکيو ٿي، نظم ۾ علم عروج جي قاعدن موجب بلڪل پختو هو. اها عجب جي ڳالهه آهي جو سنڌ ۾ سنڌي زبان هوندي به سڄو علم ادب پارسي زبان ۾ ٿي ويو. سنڌي اهل قلم ۽ علم وارن عملي ميدان ۾ ايرانين کي به شهه ڏيڻي ڇڏي. ارغوني حڪومت سنڌ کي علمي ميدان ۾ ايران بنائي ڇڏيو. حڪومت جي قدرداني ۽ نوازش جي ڪري خود سنڌين کي سنڌي زبان ۾ خط پٽ لکڻ ۾ به عار ٿي لڳو. قلم جي جنبش به پارسيءَ ۾ هئي، شعر جي تيزي ۽ رواني به پارسي ۾ هئي ۽ علمي گفتگو ۽ مباحثا به پارسي ۾ هئا. مرزا شاه حسين ۽ شاهه بيگ جي مشاعرن ۾ سنڌي شاعر پارسي شعر ۾ طبع آزمائي ڪري درباري ايرانين کان داد حاصل ڪندا هئا.

ديس ۾ ڏارين ٻولي ڪيتري به ترقي ڪري وڃي ۽ پڙهيلن جي دلين ۾ گهر ڪري وڃي ته به ممڪن نه آهي ته عام ماڻهن لاءِ اها زبان مقبول ۽ محبوب ٿيندي. ڪيترن عالمن ۽ رمزشناس عارفن اهو ڳجهه پروڙي ورتو ته جيستائين پنهنجي مادري زبان کي علمي ميدان نه بنائبو تيستائين عام ماڻهن کي علم جي فيض کان محروم رکبو. اهڙن عارفن ڪڏهن سنڌي زبان ۾ بيتن جا پٽڪا ٻي ڪيا جن مان ڪي ماڻهن جي زبان تي ٿي رهجي ويا ۽ قلمبند نه ٿيا ۽ ڪي تحرير ۾ اچي ويا جي اهڙيءَ زماني جا شاهد آهن. زبردست عالمن ارغوني دربار جي اثر کان بيزار ٿي

وڏي جرئت سان سنڌي علم جي خدمت شروع ڪئي.
انهيءَ تحريڪ جا مکيه علم بردار شاهه عبدالڪريم بلڙي
وارو، مولوي ابوالحسن ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هئا.
مخدوم محمد هاشم ۽ ان جي شاگردن سنڌي علم ادب
جي اها خدمت ڪئي آهي جو بنا مبالغي جي چئي
سگهجي ٿو ته سنڌي علم ادب جو خادم ۽ مخدوم ئي
مخدوم محمد هاشم هو.

سنڌ جو بنيادي تحريري شعر

قاضي قاضن

اڳوڻي مضمون ۾ اسان ڏيکاري آيا آهيون ته سنڌ
۾ سنڌي زباني شعر ڏوهيڙن جي صورت ۾ گهڻوئي هو.
بنيادي تحريري قاضي قاضن کان شروع ٿو ٿئي. قاضي
قاضن سيوهڻ جي بزرگن مان هو. سندس ڄمڻ جي
تاريخ معلوم ڪانه ٿي ٿئي، وفات جي تاريخ
٩٥٨ هجري مطابق ١٥٥١ ۾ آهي. هي بزرگ وڏو عالم
هو ۽ فقه، حديث، تفسير ۽ تصوف جي علمن ۾ ماهر
هو. دنيا جو گهڻو سير ڪيو هئائين ۽ حرمين جي زيارت
جو شرف به حاصل ڪيو هوائين. بنارس جي مشهور
سيد محمد مهدي جونپوري جو مريد ٿيو جو مشهور
صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. سيد صاحب جي خدمت
۾ ڪجهه وقت گذاريائين ۽ معرفت ۽ حقيقت جي راهه
پروڙيائين مرزا شاهه حسن سنڌ جي مشهور حاڪم جي
ڏينهن ۾ سنه ١٥٢٢ع ۾ بکر جو وڏو قاضي يا ڄڄ به
هوندو هو جو سڀ قسم جا فيصلا نبيريندو هو پيري
جي وقت انهيءَ عهدي تان استعيفا ڏنائين بزرگ جو

پارسي ۾ انهيءَ هڪ ديوان به آهي. ڪڏهن ڪڏهن
سنڌيءَ ۾ بيت چوندو هو. انهن بيتن مان رڳو ٧ بيت
شاهه ڪريم جي رسالي ۾ موجود آهن جي شاهه ڪريم
بلڙي وارو پنهنجي مجلس ۾ مريدن کي ٻڌائيندو هو.
اهي ست سنڌي بيت شاهه عبدالڪريم، شاهه عبداللطيف
۽ سامي جي شعر جا بنيادي پٿر آهن. هيٺين تبصره
مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ڪيئن شاعرن قاضي جي شعر
مان گهڻو ڪي پرايو آهي. بيتن جي صورت ...
صاحب واري اختيار ڪئي اٿن، ۽ سنڌن مضمون ...
متو به ساڳيو وحدانيت وارو آهي. قاضي قاضن پنهنجي
مرشد جي صفت هيٺين بيان ۾ ڪري ٿو:

"جوڳـي جاڳايوس متو هـوس نند"

جوڳي واري لفظ مان قاضي صاحب جي ڪشاده دلي
۽ ڪشاده خيالي جو پتو پوي ٿو. قاضي صاحب کان
اڳ ۾ ڪنهن به مسلمان عالم اهو ديسي يا هند ڪو
لفظ مرشد جي نسبت ڪم نه آندو هوندو.

اهوئي سبب آهي جو انهي وقت جا ظاهر پرست
عالم قاضي صاحب کي سندس سنڌي روش ۽ بيت
جوڙڻ ڪي نندينداهئا.

مولوي ابوالحسن ڏاهري "جوڳي" جي لفظ بابت
هيئن چوي ٿو.

"نه جوڳي ست عارف نه سمني ڪهي
شـــده هـــريـــڪ ملحدو گمر هـــي"

قاضي صاحب جيئونڪ هڪ زنده دل عالم هو ته به
درويش فقيرن جي محبت ۾ اهڙو رنگجي ويو هو جو
شرع وارن جي ٽوڪ جو مٽس اثر نه رهيو. هن جو

پنڊ ۾ طريقت جو رستو پڻ رنگ ۾ هو جو هو پا
۾ سندس مرشد سيد محمد مهدي بنارسي هئا. پنهنج
علم ۾ عمل جو خاڪو هن بيت ۾ ڏني ٿو ته:-

"ڪنز قدوري ڪافيه ڪي ڪين پڙهيوم
سو پارٿي پيو جتان پرين لڌوم."

هڪڙي اهل دل پارسيءَ ۾ هيئن چيو آهي:

"در ڪنيز قدوري ڪافيه نتوان يافت خدارا."

"سيپارهء دل بين ڪه [به] ازين ڪتابي نيست."

سيد محمد مهدي هڪ اهل الله عابد ۽ تارڪالدنيا شخص هوندو هو جو الله وارن جي صحبت ۾ گذاريندو هو. سندس صحبت ۾ بنارس جا مشهور جوڳي ۽ سنياسي رهندا هئا ۽ پاڻ به انهيءَ محبت جي ميدان ۾ هڪ اسلام جو جوڳي (مرشد) ٿي پيو. اهڙين جوڳين جيڪو فيض هند ۾ سنڌ کي ڏنو آهي سو ڪنهن کان ڳجهو نه آهي. مرشد جي معنيٰ کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ هندستانين لاءِ جوڳيءَ لفظ کان وڌيڪ ٻيو لفظ ڪارائتو ڪونهي. انهيءَ ڪري اسان جي سنڌي قاضي صاحب به مرشد جي لاءِ جوڳي جو لفظ ڪم آندو آهي جو سنڌ جو رهاڪو پوري طرح سمجهي سگهيا ٿي. سنڌي علم ادب يا لٽريچر ۾ "جوڳيءَ" جو لفظ پهريائين قاضي صاحب استعمال ۾ آندو. جو پوءِ پڻ سنڌ جي بزرگن ڪم آندو. "جوڳي" ۽ "جاڳائڻ" جا لفظ ڪهڙا نه موزون ۽ لذت وارا آهن. "جوڳي جيڪو جوڳ پڇائي ۽ ننڊ حرام ڪري سوئي ستل کي جاڳائي سگهندو. شاعرانه خيال سان به "جوڳي" ۽ "جاڳائي" جي لفظن ۾ صنعت رکيل آهي جنهن کي صنعت هم آواز چئبو

ي. انهيءَ بيت جو مضمون شاهه لطيف به سر سهڻي
آندو آهي ته "ستي جاڳايوس مانيڙ سپرين جي"
هه صاحب جاڳائڻ جو ڪم مسانيڙ يا يادگيريءَ تي
يو آهي جو اهڙو سهڻو نه ٿو لڳي جهڙو "جوڳيءَ
ڳايو" يادگيري جڏهين لهي ويئي تڏهن ته ننڊ آئي
گيري ڏيارڻ واري ٻي ڪا شيءِ ٿيندي آهي جا
ٻي صاحب جي خيال موجب جوڳي يا مرشد آهي.
ڳي لفظ شاهه صاحب رامڪلي سر ۾ گهڻو آندو پر
ڪو مطلب قاضي صاحب انهيءَ لفظ مان چڏايو آهي
يوري طرح شاهه ادا ڪري نه سگهيو آهي. شاهه
حب جوڳي لفظ وارا بيت گهڻي ني چيا آهن پر
ي صاحب جو هڪ ني رانجهو لک دا مصداق
جي ٿو.

قاضي صاحب جي باريڪ بيني ۽ قدرت جي مشاهدي
ي طاقت به مضبوط ڪڙيءَ تي هئي. دنيا جي علم
معلومات کي واڳوءَ مان مشابهت ڏيڻ سندس خيال
ي نزاڪت کي ظاهري ڪري ٿو. چوي ٿو ته:

"سيڻي ميلهه ٿيام پڙهيام جي پاڻان
اکر اڳيان ايري واڳو ٿي وريام."

اسان جي ملڪ ۾ ٻيو ڪوبه اهڙو پرندو يا مرندو
ڦناڪ جانور ڪونهي جهڙو واڳو آهي. واڳوءَ جي
ڙي شڪل آهي پيانڪ تهڙو سندس حملو آهي زيانڪار
هو ڪيس سڻيو ته هڙپ ڪيو. اهڙيءَ طرح بيت ۾ فرمايل
ي ته ظاهري علم واڳوءَ وانگر مٿس حملو ڪري اوڙاهه
نيئي رهيو آهي. شاهه صاحب انهيءَ راز کي بيڻ لفظن

۾ ادا ڪيو آهي جنهن جو مطلب سنئون سڌو آهي تہ

"اکر پڙهہ الف جو پيا ورق سڀ وساري"

پر قاضي صاحب ظاهري تعليم جي پوري اپٽار ڪئي آهي چاڪاڻ تہ پاڻ وڏو پڙهيل هو ۽ قضا بہ هلائي هوائين. قاضي صاحب پنهنجو آزمودو بيان ڪيو جو وڌيڪ موثر آهي ۽ شاهہ صاحب ٿلهي نصيحت ڪئي ۽ دليل يا حجت پيش نہ ڪئي. قاضي صاحب مفصل بيان ڏنو آهي ۽ شاهہ صاحب "الف" جي اکر ۾ اشارو ڏنو آهي.

ارسان جي ڳالهہ آهي تہ قاضي صاحب رڳا ٧ بيت بيان العارفين واري ورج ڪيا آهن نہ تہ اهڙي بلند پايہ جي شاعر گهڻوئي شعر چيو هوندو قاضي صاحب سنڌيءَ جي محاورن ۾ ماهر ٿو ڏسجي. قدرت جي سڀئي ڪرشمن ۽ رازن کي پروڙڻ انسان جي وس کان ٻاهر آهي. انهيءَ مفهوم کي ڪهڙي طرح نہ قاضي صاحب هن بيت ۾ ادا ڪيو آهي!

"ڪنز قدوري ڪافيہ پڙهي پروڙين سڀ
تہ کر منڊي ماکوڙي کوہ ۾ پئي ڪچي اپ"

"اپ ڪچڻ" هڪ سهڻو سنڌي اصطلاح آهن جنهن جي معنيٰ آهي "ناسمڪن ڪم" پانهنجي ٿو تہ اهو اصطلاح خود قاضي صاحب جو جوڙيل آهي جو اج تاءِ ڪم پيو اچي. انسان کي منڊيءَ ماکوڙيءَ سان مشابهت ڏني اٿس، دنيا کي کوہ سان مشابهت ڏيئي انهيءَ دنيا جي تصوير کينچي اٿس جنهن تي اسين پنيلجي وهيا اهيون تہ آهيئي ڪي اٿي. تصوف جي هڪ اونهي همہ اوست واري راز کي ڪيئن نہ هڪ

بيت ۾ ڪولي ظاهر ڪيو اٿس.

سانر ڏيئي لت اوچي نيچي پوڙني
هيڪائي هيڪ ٿيو ويئي سڀ جهت.

(ويئي سڀ جهت - طرفن جو نالوئي نه رهيو)

معنيٰ:- وحدانيت جي دريا ۾ خودي ۽ خيال سڀ لڙهي ويا، هيٺ مٿي ۽ سيئي پاسا غرق ٿي هڪ ٿي ويا. هڪ بيت ۾ هن درويش اهو ڪمال ڪيو آهي جو چڱڪ ڪوزي ۾ دريا بند ڪيو اٿس. اهڙي ساڳئي مضمون کي شاه صاحب مختلف بيتن ۾ سر سهڻيءَ ۾ ظاهر ڪيو آهي. جيئن ته:

"سهسين سانرا پوڙيون منڊ پوڙيو مهراڻ
وه وڃائيو پاڻ هٿي ڪنڊ ڪپڻ سين."

هتي شاه صاحب سهڻي جي قصي ڏانهن اشارو ڪري پوءِ سمجهائي ڏني آهي، پر قاضي به ڪمال ڪيو آهي جو قدرت جي مشاهدي مان مثال وٺي مفهوم کي صاف ڪيو آهي. ائين نه آهي ته قاضي صاحب، سنڌ جي چالو قصن کان واقف نه هو جو ماڻهن کي انهن ڏانهن مائل ڪري نصيحت جا نڪتا پر اثر ڪري. جتي ضروري ٿي سمجهيائين ته انهي قصي ڏانهن به اشارو ڪيائين ٿي جيئن ته:-

"سڄڻ منجهه هئام سون انهي ويا اوٺيا
هوڏانهن هوڏانهن هٽڙا هيڙي جاڙ وڏام."

اوٺيا لفظ سسئي واري قصي ڏانهن اشارو ٿو ڪري "اوٺي" ۽ "اٺ" سسئي جي قصي جو راز آهن. انهن لفظن جي بي ڪابه ظاهر معنيٰ ڪانهي. انهيءَ قصي

جي راز کي قاضي قاضن جهڙي درويش جو ڳجهي جا ڳايو، جنهن کي شاه عبداللطيف ۾ هڻ جي فقيري گروه ۾ ون ويس ۾ ڀرائي ڀيڪدار ڪيو. پٽ جا سائين ٿا فرمائين ته:

”پڙ ٿا پلائين اوني گهڻو ابهرا
هوءَ هلڻ سنديون ڳاهرن ڳالهائين
سون کي ٿا ماريڻ سجڻ سانباهي ڪيو“

قاضي صاحب جا ڪيترا لفظ ۾ سڻون پٽ جي سائينءَ ڦيرائي، ٻيهرا فريز يا تبديل ڪيون آهن: قاضي صاحب چوي ٿو ته:

”باالله ري ٻريان ڪٿ نه ڏسجي ڪي ٻيو“
ائين پٽ سائين ماري ۾ چون ٿا:-
”باالله ري ٻرين سڀ اونداهي پايان.“

شاهه عبدالڪريم

شاهه عبدالڪريم سٽياڙ ... جي شهر ۾ تاريخ ٢٠ شعبان سنه ٩٤٤ هجري (مطابق ١٥٣٦ع) ۾ تولد ٿيو هو. اڏان پنهنجي وڏي ڀاءُ سيد هاشم (عرف جوار) سان گڏ لڏي اچي ڳوٺ بلڙي تعلقه گونيءَ ۾ رهاڪو ٿيو، جتي هينئر سندس درگاهه آهي.

شاهه عبدالڪريم پنهنجي وڏي ڀاءُ سيد جلال شاهه جي سنيال هيٺ رشندو هو. جنهن جي بزرگي ۾ خدا رسيدگي بابت تاريخ تحفته‌الڪرام فارسي جلد ٢ ۾ گهڻو

تعريف لکيل آهي. ان شاهہ عبدالڪريم کي مڪتب ۾ تعليم لاءِ وهاريو هو ۽ پڙهڻ لاءِ گهڻو ضر ڀيندو هوس، پر شاهہ صاحب پڙهڻ تي گهڻو ڌيان نہ ڏيندو هو. سندن والده شريفہ پنهنجي وڏي پٽ کي فرمائيندي هئي، تہ "نڍي ياڻ کي پڙهڻ لاءِ نہ چيمن، چاڪاڻ جو هو جيڪي ڄاڻي ٿو سو خدا تعاليٰ جو نوازيل آهي."

شاهہ عبدالڪريم مڪتب ۾ تعليم حاصل ڪئي يا وڏي هوندي عالمن جي صحبت مان علم پرايو، تنهن بابت بحث ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانهي. هو ڪچيءَ کان وٺي بندگي جو سخت پابند، فقيرن جي صحبت جو طالبو، سماع ۽ راڳ جو شائق ۽ خدا رسيدو بزرگ هو. سندس ڪلام ۽ مجلسي تقريرون اڄ تائين موجود آهن، تن جي مطالع مان صاف ثابت آهي تہ هو قرآن شريف حديث، تفسير ۽ تصوف ۾ ماهر ۽ عربي توڙي پارسي ٻولي ۾ هوشيار هو.

سيد عبدالڪريم اڃا ننڍو ئي هو تہ پائس شادي ڪرائي ڇڏي هيس. پاڻ جي وفات کان پوءِ سڄي ڪٽنب جي پرورش جو بار سيد عبدالڪريم جي سر تي اچي ويو هو. پنهنجن هٿن مان پني پارو ۽ ڪانئي ڪرڙي جو ڌنڌو ڪري عيال پاريندو هو، مگر انهيءَ عيال پروريءَ ڪڏهن بہ شاهہ صاحب جي خدا پرستي ۽ روحاني شغل ۾ اڙڪاءُ ڪونہ ڪيو.

شاهہ صاحب سني مذهب جو صوفي طريقي وارو بزرگ هو. هو پاڻ کي سيد جي بدران فقير سڏائيندو هو ۽ نهايت صابر، تحمل وارو ۽ بردبار هو. سندس

آواز تمام مٺو ۽ بلند هوندو هو. شاهه صاحب اناسي ورهين جي عمر ۾ تاريخ ستين ذوالقعد سنه ۱۰۳۲ هه برابر سنه ۱۶۲۲ع ۾ وفات ڪئي. سندس قبو شاهه عبداللطيف ٺهرايو هو، جو سندس پڙ پوٽي سيد حبيب شاهه جو فرزند هو ۽ سندس وفات کان سترهن ورهه پوءِ تولد ٿيو هو.

سيد صاحب جو ڪلام

سيد صاحب سنڌي ڪلام به چيو آهي ۽ پارسي به پر پنهنجي حياتي ۾ نڪي پاڻ پنهنجو شعر لکيائين نڪي ڪنهن ٻئي کي لکڻ ڏنائين. سندس وفات کان ڇهه ورهيه پوءِ سندس مريد ميان محمد رضا ولد محمد واسع پارسيءَ ۾ بيان العارفين نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ سيد صاحب جون مجلسي تقريرون ۽ انهن تقريرن ۾ سيد صاحب جيڪي به پنهنجا ٺاهيل سنڌي خواه پارسي شعر پنهنجي زبان مان ڪڍيا ۽ ميان محمد رضا خواه ڪن ٻين خاص مريدن کي ياد هئا سي درج ٿيل آهن، جن ۾ سنڌي بيت ڪل هڪ سٺ ست آهن ۽ پارسي بيت ٻارهن جيڪي سنڌي بيت آهن، تن مان ڇهه بيت قاضي قاضن جا پنج بيت ٻين شاعرن جا چيل آهن باقي فقط ڇهانوي سنڌي بيت شاهه عبدالڪريم جا آهن.

سيد عبدالڪريم رح جي سنڌي ڪلام کي ان وقت جي مشهور معروف پارسي صوفيانه ڪلامن جهڙوڪ منطق الطير، حديقة الحقيقت، گلشن راز ۽ مثنوي شريف مان ٻيٽي ۽ جاچي ڏسجي ته ته تسلي ٿئي ٿي، ته شاهه صاحب جي ڪلام تي مثنوي شريف جو خاص اثر آهي. آئون

هيءَ مثالن مان ڏيکاريندس ته ڪٿي ڪٿي مثنوي شريف جي ٻن مصرعن واري مضمون کي سيد صاحب هو بهو پنهنجي سليس ۽ سهڻي سنڌي جي ٻن مصرعن ۾ سمائيندو ويو آهي. ڪٿي ٿورڙو ڪو تفاوت رکيو اٿس. ڪٿي ڪٿي ته جو مضمون مثنوي شريف جي ٽن چئن لاڳيتن بيتن ۾ سمايل آهي، سو سارو مضمون سيد صاحب نهايت عمدي نزاعت سان فقط ٻن مصرعن ۾ جڙي ڇڏيو آهي، ايهو جي اها مراد نه آهي ته سيد صاحب مثنوي شريف جو ترجمو يا نقل ڪيو آهي، پر مطلب هيءَ آهي، ته ڪيس مثنوي شريف سان ايتري دلچسپي هئي ۽ ان جو مضمون ايتري قدر ذهن نشين هون، جو جيڪو سندس ٺاهيل سنڌي شعر زبان مان پئي نڪتو آهي، تنهنجو مضمون مثنوي شريف جي مضمون سان ٺهڪندو ڦهڪندو آيو آهي.

(١) مثنوي شريف جي دفتر چوٿين حڪايت ڇهين ۾ چيل آهي:

خار را چشم دل گر بر ڪني
چشم جان را حق بخشد روشني

يعني:- جيڪڏهين دل جي اکين مان ڪنڊا ڪڍي ڇڏيندين ته ڏني تعاليٰ تنهنجي روح جي اکين کي روشني بخشيندو." انهيءَ ساڳي مضمون کي سيد صاحب هن طرح سنڌي لباس پهرايو آهي.

پاڻيءَ جان نه ڪجن، روئي ڌوئي اکيون
جر ڪجر جن وچ ۾، سي ڪيئن پرين پسن؟

(رسالو ڪريمي بيت ٨١)

(۲) دفتر چوٿون حڪايت ڇهين.

خشڪ باشي برلب چو خشڪ لب
ميدوي سوئي سراب اندر طلب

يعني:- اي اڃايل درياءَ جي ڪناري تي اڃايل رهين ۽ رڃ جي پٺيان پاڻي جو ڳولائو ٿيو ڊوڙندو ٿو وتين."
ساڳيو مضمون سيد صاحب هن طرح ٿو پنهنجي رسالي ۾ چوي:

پاڻي اٿي جهوپڙا موريک اڃ مرن
دانهون ڪن سڄڻ جان دم ۾ نه سڃاڻن.

(رسالہ ڪريمي بيت ٥٦)

(۳) دفتر پهريون حڪايت ٽين:-

جان نا محرم نہ بيند روءِ دوست
جزهما جان ڪہ اصل اوزار ڪوءِ دوست

يعني:- جنهن روح جي پاڙ حقيقي دوست جي گهٽي ۾ ڪٿل آهي، تنهن روح ڌاران کو غير محرم روح حقيقي دوست جو ديدار ماڻي نہ سگهندو."
سيد صاحب ساڳي مضمون کي هن طرح ٿو ادا ڪري:

پنڌ نہ سلامي تِهان وهيءَ ويڙانہ جي
هاٿي تن کي، ناهي ماڳ ماهيار ۾.

(رسالہ ڪريمي بيت ٥٧)

(۴) دفتر ٽيون حڪايت ڏهين:-

آن طرف ڪہ عشق مي افزود درد
بو حنيفہ، شافعي درسي نڪرد

يعني:- امام ابو حنيفہ ۽ امام شافعي (عليہ الرحمۃ) جي ... يعني شرعي قاعدن ۽ قانون جا استاد هئا، ان

انهيءَ طرف ڪوبہ سبق نہ ڏنو آهي، جنهن طرف حقيقي عشق دل جي ڍرد ڪي وڌائيندو آهي."

سيد صاحب پنهنجن مجلسي تقريرن ۾ جيڪي قاضي قاضن رح جا ٽي بيت لاڳيتا چيا (۱) ڪنز قدوري ڪافيہ ڪہ ڪونہ پڙهيوم......ب (۲) ڪنز قدوري ڪافيہ جي پڙهي پروڙين سي .... (۳) لوڪان نحو صرف....تن

ٽيهين بيتن ۾ اهو ساڳيو مضمون سمايل آهي، جو مثنوي شريف جي مٿئين بيت ۾ آهي. (رسالہ ڪريمي) بيت ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶.

(۵) دفتر پيو حڪايت چوٿين.

واز جهان فڪر تـي اي ڪم زخر
ايمان و غافل چو سنگي بـي خبر
باش تا روزي ڪـہ آن فڪر خيال
بر ڪشايد بـي حجابي پـر وبـال

يعني:- تون فڪر ۾ ڏيان جي دنيا کان پٽر وانگر بي خبر، ويسلو ۽ بي اونو آهين:- تون تہ گذهہ کان بہ گهٽ آهين! ڪو وقت فڪر ۽ ڏيان ۾ گذاري ڏس تہ اهو فڪر ڏيان ڪيئن تو اندر جا پردا کولي.

(۶) دفتر پنجون حڪايت چوٿين.

واز جهان فڪر تـي اي ڪم زخر
ايمان و غـافل چـو سنگي بي خبر
باش تا روزي ڪ آن فڪر خيال
بـر ڪشايد بـي حجابي پر و بال

يعني:- تون فڪر ۾ ڏيان جي دنيا کان پٽر وانگر بي خبر، ويشلو ۽ بي اونو آهين:- تون تہ گذهہ کان بہ

ڪهڻ آهين! ڪو وقت نڪر ۽ ڏيان ۾ گذاري ڏس
ته اهو فڪر ڏيان ڪرڻ ٿو اندر جا پردا کولي.

(٦) دفتر پنجون حڪايت پنجين:

فڪر را اي جان بجاء خويش دان
زانکه شخص از فڪر دارد قدر هان!
فڪر غم گر راهه شادي مي ڪند
ڪا ساز يهاء شادي مي ڪند

يعني:- "فڪر ۽ ويچار کي اي پيارا پنهنجي ماه جيان سمجهه، چاڪاڻ جو انسان فڪر جي ڪري ئي بيشڪ آب مان حاصل ڪري ٿو. فڪر ، ويچار جيتوڻيڪ ظاهري خوشيءَ کي مات ڪريو ڇڏي، ته به حقيقي خوشيءَ جون پورايون ڪري ٿو.

جو مضمون مثنوي شريف جي مٿين چئن بيتن ۾ سمايل آهي، سو سوزو مضمون سيد صاحب سليس ۽ سلوڻي سنڌيءَ جي نقط هڪڙي بيت ۾ سمائي ڇڏيو آهي:-

فڪر ڪر پرڪي ورونڪائي لاهه (وڪائي لاءِ)
سائي ساري هت ڪر، سڄڻ جا سهاءِ

(رساله ڪريمي بيت ٣٦)

(٧) دفتر ڇهون، حڪايت نائين:-

بهر ديده روشنان يزدان فرد
شش جهت را مظهر آيات ڪرد
تا بهر حيران نامي بنگرند
از رياض حسن رباني چرند
بهر آن فرمود با آن شاه او
"حيث وليتم فثم و جهه"

يعني:- "اندر جي سوجهري وارن لاءِ خدا تعالي

ڇهن ئي طرفن کي پنهنجين نشانين جو جلوه گاه بڻايو آهي، انهيءَ لاءِ ته هر هڪ وڌندڙ ويجهندڙ پسون ڏي ويچار جي نظر سان ڏسن ۽ خدا تعاليٰ جي لاثاني حسن جي باغن مان راحت حاصل ڪن. انهيءَ سبب ڪري خدا تعاليٰ حضرت نبي سڳوري صلعم جن کي قرآن شريف ۾ فرمايو آهي ته "اوهين جنهن طرف منهن ڦيرينڌو، تنهن طرف خدا تعاليٰ موجود آهي."

مثنوي شريف جي مٿين ڏنهي بيتن جي مراد سيد صاحب هڪڙيءَ بيت ۾ سمائي ڇڏي:-

سوئي هيڏانهن سوئي هوڏانهن سوئي من ومي
سوئـي سندي سوجهري سوئـي سو پسي.

(رسالو ڪريمي بيت ٣٥)

(٨) دفتر ٻيو حڪايت ٽين:-

تو مڪاني اصل تو در لا مڪان
اين دڪان بر بند و بکشان آن دڪان

يعني:- "تو ۾ دوست جو آستان آهي، تنهنجو اصل وطن روحاني جهان آهي: دل جا دروازا هن دنيا جي طرف کان بند ڪر ۽ روحاني دنيا ڏانهن کول."

مٿين بيت جو مضمون سيد صاحب هن طرح پيش ڪيو آهي:-

جي ليلڪ لوڪ جا جان جان ۾ي نه لتاءِ
تان تان ٿئي نه ماءِ - پسڻ پورو پريڻ جو.

(رسالو ڪريمي بيت ٢٧)

(٩) دفتر ٻيو حڪايت چوٿين:-

از خودي بگذر کـه تايابي خدا
فاني حق شو کـه تايابي بقا

چون زخود رستي همه برهان شدي
چونکہ گفتی بنده ام سلطان شدي

يعني:- "پاڻ ڦٽو ڪر تہ خدا توکي حاصل ٿئي:- حق ۾ فنا ٿيءُ تہ بقا حاصل ٿئي ٿي. جڏهن پاڻ ڦٽو ڪندين، تڏهن ساروئي سوجهرو بنجي ويندين. جڏهن پاڻ کي ٻانهو بنائيندين، تڏهن بادشاهہ بنجي پوندين.

سيد صاحب مختصر ۽ سليس سنڌي ۾ ساڳيو خيال هن طرح ٿو سمجهائي:-

ڀڃرين ڀاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءَ لهہ
تهان ڌار نہ سپرين، منهن سنجهائي پاءِ.

(رسالہ ڪريمي بيت ۲)

(۱) دفتر پنجون حڪايت پنجين:-

اين دهانش نکتہ گويان با جليس
وان دگر با حق بگفتار و انيس
گوش ظاهر ضبط اين افسانہ کن
گوش باطن جاذب اسرار "کن"
چشم ظاهر ضابط حليہ بشر
چشم دل حيران "مازاغ البصر"
دست ظاهر مي کند داد و ستد
دست باطن بروز فرد صمد
پاءِ ظاهر در صف مسجد صواف
پاءِ باطن فوق گردون در طواف

يعني:- سچي عاشق جو ظاهري وات هم نشين سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ لڳل رهي ٿو، ۽ سندس دل جو وات خدا تعاليٰ سان ڳالهائيندڙ ۽ وندرندڙ رهي ٿو. تون بہ

پنهنجي ظاهري ڪنن سان هن زماني جون آڪاٽيون ٻڌن پر اندروني ڪنن کي "ڪن فيڪون" جي اسرارن جي رڌل رکڻ ظاهري اکيون ڀل ته ماٺهن جي منهن مهانڊن ڏسڻ ۾ لڳيون رهن، پر اندريون اکيون حقيقي ديدار ۾ مست هجن. ظاهري هٿ زماني جي ڏيتي ليتي ڪن ٿا، پر اندريان هٿ واحد خدا جي ڇانئنٿ تي چنبڙيا رهن ٿا. ظاهري پير مسجد ۾ صفون بڻايو بيهن ٿا، باطني پير عرش تي طواف ڪرڻ ۾ لڳا رهن ٿا.

مثنوي شريف جي مٿين پنجن بيتن جو مضمون تفصيل سان آيل آهي، سو سمورو مضمون سيد صاحب نقط هڪڙي بيت ۾ اهڙي نزاڪت سان آندو آهي، جو گويا ڪوزي ۾ درياءُ سمائي ڇڏيو اٿس:-

هنيون ڏجي حبيب کي، لڳ گڏجن لوڪ
ڪڏيون ۽ ڪروٽون اي پرن سڳر ٿوڪ

(رسالہ ڪريمي بيت ٨)

مٿيان ڏهہ مثال فقط نمونہ طور ڏنا ويا آهن: حقيقت جي ڳالهہ هي آهي، تہ سيد عبدالڪريم جي ڪلام جو سارو مضمون مثنوي شريف جي رنگ ۾ رتل آهي. تفاوت فقط هي آهي، جو مولانا رومي عليہ الرحمتہ طرحين طرحين آکاڻيون ۽ نقل ڏيئي تن مان روحاني نڪتا ۽ نصيحتون ڪڍي ٿو، پر سيد صاحب آکاڻيون ۽ نقل ڇڏي نقط روحاني گفتا ۽ نتري هدايتون پنهنجي ڪلام ۾ پيش ڪري ٿو.

(ب) "طرز تي اثر" سيد عبدالڪريم (عليہ الرحمتہ) جي ڪلام جو مضمون ايراني آهي، مگر سندس ساخت

۾ طرز نج هندستاني آهي. قديم زماني کان وٺي هندستان جا شاعر تاريخي، مذهبي خواه روحاني مضمون وارو شعر هڪڙي خاص طرز تي چوندا آيا، جنهن طرز کي "دوها" يا "دوهرا" چوندا آهن. دوها يا دوهرا جي معني آهي ٻن ٽن سٽن وارو نظم.

شاه عبدالڪريم جي ڪلام جو پوين شاعرن تي اثر

"اچاڻ جون ابوجهون سڄاڻ سنيون ڪن،
ڏيلا ڀٽ ڀلن جي رڙهي راهه ڀون."

(مقدمه الصلوات صفحه ٥٧)

سيد عبدالڪريم (عليه الرحمته) کان پوءِ ويجهي ۾ ويجهو جيڪو شاعر سنڌ ۾ پيدا ٿيو، جو سنڌ جي شاعرن جو سرتاج ۽ نج سنڌي راڳ جو باني ڪار ليکجي ٿو، سو سيد عبداللطيف ڀٽائي (عليه الرحمته) سيد عبدالڪريم جي ڪلام ۽ ان جي مثال تي شاه ڀٽائي جي ڪلام جي پيڙه پڌل آهي ۽ شاه ڀٽائي کان پوءِ جي جن شاعرن علم موسيقي جي اصول تي شعر ٺاهيا آهن، تن شاه ڀٽائي جي ڪلام جي طرز اختيار ڪئي آهي ۽ ان طرز ۾ مٺون سٺون ڪيون اٿن. تنهن ڪري سنڌ جي شاعريءَ تي سيد عبدالڪريم عليه الرحمته جي ڪلام جو اثر غالب ليکبو.

رسالي ڪريمي جي ڇهرٺين بيت ۽ شاهه صاحب جي مٿئين بيت جو مضمون هوبهو ساڳيو آهي فقط لفظ ٻيا ٻيا آهن.

سنڌي علم ادب جو بنياد وجهندڙ

ابوالحسن ١٠٧٥ هجري مطابق ١٦٦١ع

١٦٥٠ع کان پوءِ نواب حفظ الله جي حڪومت ۾ ٺٽي ۾ هڪ اهڙي تحريڪ جاري ٿي، جنهنڪري سنڌي عالمن مجبور ٿي پارسي ۽ عربي جي بدران سنڌي زبان ۾ تصنيف شروع ڪئي. بغداد جي مشهور قطب رباني سيد عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان شيخ يوسف الدين بغدادي ٺٽي ۾ آيو ۽ سندس وعظ ۽ نصيحت جي ڪري هزارن جي تعداد ۾ ڪيترا غير مسلم اسلام ۾ داخل ٿيا. سنڌ ۽ ڪڇ جا ميمڻ (مومن) انهيءَ شيخ جي هدايت ايترن نو مسلمن کي اسلام جي قاعدن قانونن کان واقف ڪرڻ لاءِ رباني وعظ نصيحت ڪافي نه هئي، تنهنڪري ان وقت جو مشهور عالم فقه مولوي ابوالحسن جو سنڌ جي تختگاهه ٺٽي ۾ هو، تنهن سمجهيو ته ايترن عمر رسيده ماڻهن کي پارسي عربي سيکاري اسلامي واقفيت ڏيڻ خاص ڪري فقه جي مسئلن کان واقف ڪرڻ سگهڻ نه آهي، تنهنڪري هن ماڻهن جي مادري زبان يعني سنڌي ۾ لکڻ شروع ڪيو هن ڪهڙي طرح پارسي عربي لفظن مان پيچ گهڙ ڪري سنڌي الف بي ٺاهي تنهنجي سمجهاڻي هيٺ ڏجي ٿي. هتي اسان کي معلوم ڪرڻو آهي ته مولوي جا عربي ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيل آهن پر سنڌي ۾ رڳو هڪ مقدمة الصلوات يا ابوالحسن جي سنڌي آهي. ڪتاب جو مضمون نماز ۽ وضوءَ جي مسئلن تي آهي. مولوي صاحب جي سنڌي هڪ خاص نظم ۾ آهي، جنهن کي ابوالحسن جي سنڌي سڏين ٿا. اها ابوالحسن جي سنڌي مولوي ابوالحسن

تائين محدود نه رهي، پر سنڌ جي مشهور عالمن ۽ نقادن
پنهنجي تصنيفات ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت ڏائين
انهيءَ سنڌي ۾ ڪئي. مخدوم ميان محمد هاشم، مخدوم
ضياءُالدين، ميان عبداللطيف، مخدوم عبدالله، ميان غلام محمد
حاجي ميان عبدالله، عبدالسلام ۽ ٻين ڪيترن عالمن
ابوالحسن جي سنڌي ۾ لکيل ڪتاب تخميني ۵۰ ڪن
ٿيندا، جي انگريزن جي اوائلي وقت تائين سنڌ جا مسلمان
ڏاڍي چاهه سان پڙهندا هئا. ابوالحسن جي سنڌي ۾ لکيل
جي نگاهه سان ڏسبو آهي. هن وقت اها سنڌي جا اڳ
۾ ننڍا ننڍا ٻار مڪتبن ۾ پڙهندا هئا، ۽ گهر گهر ۾
زالون مطالع ڪنديون هيون سا ڏکي ۽ مونجهاري واري
ليکجڻ ۾ اچي ٿي، تنهن جو سبب اهو آهي جو هڪ
ته ليکوءَ جو رواج وڃي بند ٿيندو ۽ ٻيو ته لفظن جي
صورتخطي به گهڻي قريل آهي. تنهن کان سواءِ ڪيترن
لفظن جو محاورو استعمال ۾ ڪونهي.

ابوالحسن پنهنجو ڪتاب مقدمةالصلوات سال ۱۷۰۰ع
ڌاري لکيو آهي يعني سنڌيءَ ۾ پهرين ڪتاب کي لکئي
۲۵۴ سال ٿيا آهن. ۱۷۰۰ع کان اڳ ۾ ڪوبه سنڌي
ڪتاب لکيل ڪونه هو. مولوي ابوالحسن صاحب پنهنجو
مقدمةالصلوات ۱۷۱۵ع تائين پاڻ ٺٽي ۾ پاڙهيندڙ هو
۽ سمجهائيندو هو. انهيءَ سال ڌاري پاڻ حج جي ارادي
سان مڪه معظم ڏانهن روانا ٿيا. مولوي صاحب جي
اسهڻ کان پوءِ مخدوم محمد هاشم مولوي صاحب جو
بريا ٿيل ڪم زور شور سان ڪرڻ لڳو. مقدمةالصلوات
جي فقهي مسئلن جي ڪي اوڻايون ڏنائين جي ڪيس نه
وڻيون. روايت طور ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته مخدوم صاحب

جو ارادو هو تہ مقدمہالصلوات مرڳو بند ڪجي ۽ ان
جي عيوض سندس ”فرائض اسلام“ ڪتاب پاڙهجي پر
مولوي صاحب جي شاگردن اعتراض ورتو تنهن تي
مخدوم صاحب انهن شاگردن جي مرضي رکي مقدمہ
الصلوات ۾ بن ٽن هنڌ درستيون ڪيون ۽ ڪتاب جي
حاشيہ تي پنهنجي صحيح وڌائين. اهي درستيون ۽ مخدوم
صاحب جي صحيح اڃا تائين مقدمہالصلوات ۾ موجود آهن.

ابوالحسن مرحوم کي سنڌي صورتخطي ناهڻ ۾ جا
دقت پيش آئي سا خاص طرح نج سنڌي آواز ڏيکاريندڙن
حرفن جي هاڻوڪي مقرر ٿيل صورت هيءَ آهي.

ب ٻ ٿ ٽ ٺ ڦ ڄ ڃ ڇ ڌ ڏ ڊ ڍ ڙ ڪ
ڳ گهہ ڱ ۽ ڻ مولوي صاحب مٿين نج سنڌي حرفن
لاءِ هيٺيون صورتون مقرر ڪيون هيون:-

ب- (هاڻوڪي صورت) ب، ٻ- ٻهہ، ٿ- ٺ- ٽ
تہ، ڦ- ف (ڪٿي ڪٿي وري) ڻ يا ٽر، ٺ، تهہ پهہ،
ڄ، ۾ جوہ- ج، ڄ- نج (جوم جي اڳيان نون غنہ) ڇ-
چهہ، ڌ- دهہ ڪٿي ڪٿي وري) د، ڏ- ڏا، ڊ- ر، ڍ-
ڊ، ڙ- ر، ک- کهہ، ڳ ۽ گهہ- ڳ، ڱ- نگ (گاف
اڳيان نون غنہ)، ڻ- ن،

ابوالحسن جو شعر

اصلوڪي هندستاني شعر جنهنکي ”دوها“ يا ”دوهرا“
سڏين ٿا، تنهنجا [۳] ٽي نمونا آهن:- [۱] ڪبت [۲]
دوهرا [۳] بيت علم موسيقي موجب جيڪو وزن ”دوهرا“
لاءِ ٺهرايل آهي، تنهن وزن ۾ پندرهن ويهہ لاڳيتون
هم قافيہ مصرعون ٺهن، تہ اهڙي شعر کي ”ڪبت“
چئبو آهي. بعضي تہ سارو قصو يا آکاڻي ”ڪبت“ ۾

هوندي آهي، اهڙي شعر ۾ اصلوڪيون سنڌي آکاڻيو
چيل آهن، جي ڀٽ فقير تنبورن تي ڳائيندا وتندا آهن
مولوي عبدالرحمان جو ٺاهيل "سنڌي نورنامون" سچو
ڪبت نموني جو شعر آهي، چاڪاڻ جو پهرين مصر
جو قافيو الف [۱] ورتو اٿس، ته ساروٽي ڪتاب انه
قافيه ۾ وجهي پورو ڪيو اٿس. اوائل ۾ شايع ٿيه
سرڪاري سنڌي چوٿين ڪتاب ۾ سيد ڪبير شاه .
۾ ٿي دلچسپ سنڌي "ڪبت" لکيل آهن. دوها
دهرا اهو شعر آهي، جنهن ۾ فقط ٻه ٻه سٽون پاڻ
هم قافيه هجن ۽ ٻنهي جو قافيو پڇاڙيءَ ۾ ڪم آيل
هجي. قاضي قاضن ۽ شاه عبدالڪريم جو سمورو ڪلا
انهيءَ قسم جو نظم آهي. دوهرا جو سڌريل نمونو جنه
جو باني شاه ڀٽائي ليکيو وڃي ٿو، تنهن ۾ ٻه
وڌيڪ سٽون پاڻ ۾ هم قافيه ٿين ٿيون. پهرين سه
جو قافيو بعضي وچ ۾ اچي ٿو پر پوئين سٽ جو قاف
هميشه وچ ۾ ايندو آهي، باقي وچوارين سٽن جا قاف
پڇاڙيءَ ۾ ايندا آهن. ابوالحسن مرحوم پنهنجي ڪتا
"مقدمه الصلوات" ۾ نظم جا مٿيان ڏيڻي نمونا ڪتب
آندا آهن .

مثال پهريون (نماز جي رڪوع بابت سمجها

مٺي مونڻ هتڙا ڏيڻي نر تان ڏيج
ڪري ڪشاديون آڱريون سڌڪم پر پڇيج
۾ آڱريون عورا تن کي نڻ م اپٽائيج
رڪن سرلگ ڪري ساري سيڪاريج
پاڻهون ساري پٺي سي مونا ۾ موڙيج
پورو مٿو پٺ سين جوڙا جوڙ ڪريج

مهه اچو جهليج آٿ جڏهن ۾ رڌ جڏهن لاڙيج
جڏهن رکيو پاڻي نه وڙهي انهن پٽ جهليج
پر پنهنجون عورا تن کي اهڙن ۾ اڏائيج
سر نائين ٿورڙو ساري سمجهائيج
ٽي ڀيرا تسبيح کي ڳجهوڻي ڳڻيج
پنجون پنهنجون پيرن جون نظر نهاريج
تانپي ڳريا تن جا ريڙهي پڻي لائيج
اي پڻ آهي اڳري سنت سا چائيج
پر صحيح قول ڪتاب ۾ هن پر پروڙيج
جڏهن لاٿن ڳريا پاڻ ۾ ڪراهت سمجهيج
سي پڻي حال رڪوع ۾ موران ۾ جوڙيج
جڏهن آڳرين جو فاصلو پڻهي وچ رکيج
قيام ۽ سجدي ۾ پڻ ايءَ ٽي پر پاريج
ڇهون اکيون پڌريون ستن قدم ڪريج
پر قد مان سجود ڏانهن سٿين پني سنيج
جيڪي ذڪر جتهين سو تتهين پچائيج
هڪڙي جو هند پني نيني ۾ رسائيج

اهو نظم جو نمونو مولوي صاحب سڄي ڪتاب ۾ فقط پڻ تن هنڌن ڪم آندو آهي.

مثال ٻيون (نماز جي ضرورت بابت)

١- هاڻي سڻ سچاڻ تون هنئين جڻ ڪئن
نه صحي پڇيو سيکو ڪارڻ پاڻ ڪمن
٢- پر ٻيچ پهرين قيام ڏينهن وحدت ڏنيان پوءِ
ٿيندي صحي صلوات جي شڪ ميانج ڪوءِ
٣- تانت ترمي تنهنجا شرط سيڻي سڪ
ڪنان ڇيري ڇيٽين پاڻ پر اهوڻ رک

ابوالحسن پنهنجي سنڌي ۾ گھڻي قدر اهو دوهري
جو نمونو ڪم آندو آهي.

مثال ٻيون (بيمار جي بدني صفائي بابت)

١- مڙس محرم مڙس ٿئي جوءِ محرم جوءِ
توني ماءُ پيءُ سڀي ٽوڙي گوليس هوءِ
هاڻي هنيان پوءِ سڪ صورت نهه لهرائڻ جي
٢- پير جيئي جي چيت ڪنان نهن کي لاهي
ڏاڙهي پير جي جت اتي نيئي پڄائي
شــــرح ۾ مشڪواه جي ائين فرمائي
مبارڪ متبرڪ کهي صورت ايءَ آهي
هاڻي هنئين لائي پڙهه موئي مسائل غسل جا

نظم جو اهو نمونو مولوي صاحب مقدمہ الصلوات
پنهنجڻ جهڻ هنڌن ڪم آندو آهي.

قافيہ به نسبت مولوي صاحب ڪتي گهڻ
خبرداري ڪم آندي آهي ۽ ڏاڍا باقاعدي ۽ مهٺا قافيہ
ڪتب آندا اٿس. مثال:

وضوءَ جون صنعتون

سر اوباري آب سين ڪجن مکہ ڪنن
اهي هريون آگريون ڦيري ڪتڏ ڏجن
سنئون سار وضوءَ جون دل سين دعائون
نہ مولو مرهي مون ڏني خالق خطائون
دعائون وضوءَ جون مڙئي معني سان
اتي سڀ ڪنهن آگرين پڙهہ پروڙي پاڻ
ڪن ڪن هنڌن مولوي صاحب تمام اڻ مهائينه

قافيا به ڪم آندا آهن. پر سچي ڪتاب ۾ اهڙا ٿورڙا آهن. مثلن.

١- آهي اسلام حق ايءَ ۽ ڪفر ڪافر ڪوڙ
مائين ثابت رکهو اسلام اتي سچيوسون رسول

٢- هڪڙو ڏئن هٿ پمي پيو پايتي ماڳ
تيون لڳي پليتي لڳ ڪان ڏوني ڪرج پاڪ

٣- اهي پندرهن فرض ٿيا هاڻي واجب ڄاڻ
نه تي تو ڏيهه ڏني سپاجهو سلطان

وزن نسبت ابوالحسن سچي ڪتاب ۾ اها پور رکندو آيو آهي، جا علم موسيقي جي اصولن موجب دوهرن لاءِ مقرر ٿيل آهي، مگر جن جي مصرعن عربي آيتون ۽ ڏڪون ڪم آنڊيون پيون ڏنن ڏنن هن مصرعن جو وزن لنبو ٿي ويو آهي. عربي آيتن ۽ ڏڏ ڪم آڻڻ جي حالت ۾ شاه عبدالڪريم ۽ شاه پڻ جي ڏوهيڙن جون مصرعون به وزن ڪان ٻاهر نڪريو ون.

ڪتاب جو مضمون

ابوالحسن مرحوم ڪي مقدمه الصلوات ناهڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي، تنهن بابت مٿي چيل آهي مولو صاحب فقه جي وڏن وڏن معتبر عربي ڪتابن مان سو چونڊي مقدمه الصلوات ۾ بيان ڪيا آهن. جتي جو ڪو اخلاقي مسئلو بيان ڪيو اٿس.

تحفته الڪرام ۾ بيان ابوالحسن بابت نڪيل آهي ”هو وڏو عالم هو ۽ نٽي ۾ پڙهائيءَ جو ڪم ڪندو هو. هن جو سنڌي نظم سچي سنڌ ۾ مشهور آهي. پ وڏي عمر ۾ نٽي ۾ وفات ڪيائين. جڏهين پيريءَ وقت ٽيس ۽ پيش امامي ڪري نه سگهيو تڏهن پنهنج

پاڻيجي مخدوم عبدالله کي چيائين ته "ابا، موريا، مون ۾ هاڻ مسجد ۾ پيش امام ٿيڻ جي ٻهڄ ڪانهي، تنهن ڪري منهنجي مرضي آهي ته منهنجي پاران تون مسجد جو پيش امام ٿي رهه، پر لاچار جهڙي ڳالهه هيءَ آهي جو توکي اڃا ڏاڙهي آيل ڪانهي." انهن ڇني پنهنجو ساڄو هٿ مخدوم عبدالله جي ڳلن ۾ ڪاڏيءَ تي ڦيرايائين اهو اڳين نماز جو وقت هو. ساڳئي ڏينهن وچين نماز کان اڳ مخدوم عبدالله کي ڏاڙهي اچي ويئي. ميان ابوالحسن جي فرمودي موجب پيش امام ٿي جماعت کي وچين پڙهايائين. تحفته الڪرام ۾ ميان ابوالحسن جي ٻيءَ ڪرامت جو به ذڪر آندل آهي. "ميان ابوالحسن عليه رحمت وٽ سندس ڪنهن معتقد اچي پڪاريو ته نواب شهامت خان جو فلاڻو نوڪر منهنجي گهر ۾ حڪمان لنگهيو اچي، ۽ جيئن وڻيس ٿو، تيئن هلتون ڪريو هليو وڃي، ميان ابوالحسن کي ان جي حال تي ڏاڍو ترس آيو ۽ پنهنجي پاڻيجي مخدوم عبدالله کي سڏي چيائين ته "ابا موريا، پير پٺي اوليا کي منهنجا سلام وڃي ڏي ۽ چوينس ته مهرباني ڪري انهيءَ ظالم کي ڏاريو، جنهن غريب اشراف ڪٽني رنجايا آهن" مخدوم عبدالله پره ڦٽي کان اڳ پير پٺي وٽ ويو ۽ موٽي آيو. نواب جو نوڪر جنهن انهيءَ غريب جي گهر ڏانهن پئي ويو تيئن واٽ تي اهڙو ڏابو آيس جو ڏڙي ڏڙي وڃي هڪڙي ڪلي تي پيٽ ڀر ڪريو ۽ آنڊا نڪري پيس ۽ اتي جو اتي مري ويو" مخدوم عبدالله پنهنجو ڪتاب ڪنزالعبرت ۱۱۷۵ هجري ۾ لکيو جيئن مصنف لکي ڏنو.

"تحقيق جڏهن هي تمام ٿيو نسخو سنڌيءَ واءِ
تڏهن ڪنزالعبرت سنڌي رکيم تنهن جو ناءُ
تنهن مهل هئا اڪاره سو ۽ پنجهتر ورهيه گذريا
ڪنا هجرت حضرت رسول جي جو نورالانبيا
پڻ تنهين تاريخ ما هئي سنڌي ماه رمضانا.
۽ ڏينهن هو سومار جو وقت نماز ضحيٰ."
تحفته الڪرام وارو لکي ٿو ته جڏهن ابوالحسن
بلڪل پير مرد هو ۽ نماز نه پاڙهي سگهندو هو تڏهن
مخدوم عبدالله لاسراڻي جوان هو، يعني تخمينا سندس
عمر ۱۵ ورهين جي هوندي. ٿي مان وڏن پير مردن
عالمن مان به معلوم ٿيو آهي ته ميان ابوالحسن وڏي
عمر ۾ يعني ۹۰ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. انهي حساب
مان مخدوم عبدالله پنهنجي ڪتاب ڪنزالعبرت ميان ابوالحسن
جي وفات کان ڏهه ورهيه پوءِ ۱۱۷۵ هه ۾ لکيو جڏهن
سندس عمر ۲۵ ورهيه هوندي. جنهن صورت ۾ ابوالحسن
جي تاريخ نڪي تحفته الڪرام وارو ڏئي ٿو ۽ نڪي سندس
تصنيف مان ملي ٿي تنهن صورت ۾ سندس پاڻيجي مخدوم
عبدالله جي تصنيف جي آڌار تي ۱۰۷۵ هجريءَ ۾ شمار
ڪئي ويئي آهي.

مخدوم ضياءالدين ۱۰۹۱ هجري برابر ۱۶۷۱ع

عاجز هان عاصيءَ ڪيئي رکين دوزخ کان
مرهين سونکي مون ڏني فضل سين ڪرما
(سنڌي ضياءالدين ۱۵٦ صفحه)
سهروردي طريقي جو مشهور اڳوڻو بزرگ شيخ

شهاب الدين سهروردي (رحمته الله عليه) جو بغداد ۾ رهندو هو ۽ هجري سنه ٦٣٢ ۾ وفات ڪئي هنائين تنهنجي اولاد مان ضياءالدين هو.

مخدوم ضياءالدين جو بڙ ڏاڏو مخدوم الياس سومرن جي صاحبيءَ ۾ عراق کان لڏي سنڌ ۾ آيو، ۽ "جون"* شهر ۾ اچي رهيو، جو انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو تخت گاهه شهر هو. مخدوم الياس جو پوٽو مخدوم هارون جون مان لڏي ٺٽي ۾ اچي رهيو، جتي سنه ١٠٩١ هجري ۾ يعني ١٦٧٧ع ۾ مخدوم ضياءالدين ڄائو.

مخدوم ضياءالدين اسي (٨٠) ورهن جي عمر ۾ سنه ١١٧١ هجري ۾ وفات ڪئي. مخدوم صاحب جو سنڌي نظم ۾ ناهيل ڪتاب اڄ تائين مشهور آهي جنهن کي "مخدوم ضياءالدين جي سنڌي" سڏيندا آهن.

مخدوم ضياءالدين جي سنڌي:-

(١) مضمون:

مولوي ابوالحسن جنهن اول اول سنڌي نظم ۾ "مقدمه الصلوات" ڪتاب لکيو هو (جو "ابوالحسن جي سنڌي" جي نالي سان مشهور آهي) سو مخدوم ضياءالدين کان ٿورو اڳيرو گذري ويو. ابوالحسن جي سنڌي ۾ جيڪو وضوءَ ۽ نماز بابت مضمون ڏنل آهي، سو ساڳيو (پر نرالي نموني سان) ۽ ٻيا گهڻا وڌيڪ مسئلا گڏ

---

* جون شهر ۾ هو، ٺٽل شهر جا ڊڙا اڃا تائين اتي ڏسڻ ڪوهن ۾ پکڙيل آهن. جون پرڳڻي جي ميندي مشهور آهي. اهو پرڳڻو ٽنڊي غلام حيدر تعلقه گوني سان لڳو لڳ آهي.

ڪري مخدوم ضياءُالدين پنهنجو علحدو ڪتاب تيار ڪيو، جنهن کي نالو ڏنائين "مخدوم ضياءُالدين جي منڍي."

مخدوم صاحب ڪتاب جي منڍ ۾ فرمائي ٿو:-

"مسائل جي دين جا سي گهڻا ۽ گهاٽا،
سيئي ڪتابن ۾ عالمن لکيا ۽ چيا،
تنهن منجهان ڪيترا سون منڍي ۾ لکيا،
ته منڍي سکهي سيکوماڻ پڙهي سڀ منجهان."

(٢)

ڪتاب جي پڇاڙي ۾:-

"مون ٿورا لکيا، پيا پڇيو ياد ڪن،
الاهي آسان ڪرين متي سوسن،
عاجز هڻ غريب کي دعا ياد ڪن."

جڏهن مولوي ابوالحسن جي منڍيءَ ۾ شامل ٿيل ڪتاب "جو علميءَ" ۾ چيل آهي:-

"عاقل بالغ جي ڏيا ڪلمو جي ڪنهن،
حڪم سڀ حڪيم جا ثابت متي تن،
ساڏيون ڇهه ويهون فرض جون ساري سڀ سڪن."

تڏهن مخدوم صاحب به پنهنجي منڍيءَ ۾ فرمائي ٿو:-

"جڏهن عنايت اسلام تو ڏيو پليءَ پت،
مڪ احڪام اسلام جا وٺ موچاري مت"

ساڏيون ڇهه ويهون فرض جون ساري تون سڪيج،
بيان تن جو علاحدو آخر ۾ پڙهيج.

(٣) مضمون:

مخدوم ضياءُالدين صاحب به پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙوئي ڏوهيڙن جو سلسلو ڪم آندو آهي، جهڙو ان

وقت جي ٻين عالمن پنهنجن پنهنجن مذهبي ۽ اخلاقي ڪتابن وارن نظمن ۾ ڪتب آندو آهي: يعني ڪي چئن پنجن يا وڌيڪ مصرعن وارا آهن. مثال طور ٻه ڏوهيڙا هيٺ ڏجن ٿا:-

(١)

”ٻهريون فرض جو ٿئي بعد بلاغت،
اي ڪلمو آهي نبي اٿي جو صاحب آهي شفاعت“

(٢)

”جي مڙيو هوءِ ڪنهن ماڳ ۾ پاڻي پاڪيزو،
جي هوءِ سو ڏهه ڏهن ۾ سوڌو عذيرو،
اونهائي تنهن پاڻيءَ جي نري پريو،
وضو غسل ان ۾ توڪي رهيندو،
پر جي پوءِ پايتي ان ۾ جنهن تنهن ساءُ مٽيو،
جان بوءِ ڪيائين بچڙي ڪ سائو تنهن ونگو،
ته وضو غسل ان مان عاقل ڪونه ڪندو.“

(٣) سنڌي:

مخدوم صاحب جي ڪتاب ۾ ڪي ٽڪرا نظم جا پيش ڪري انهن جو نثر لکجي ٿو، جنهن مان چڱي طرح معلوم ٿيندو ته مخدوم صاحب جن ڪهڙي نموني جي سنڌي ڪم آندي آهي.

ٻارن جي تعليم و تربيت جي شروعات

١- فرض آهي ماءُ پي تي سعي سوڌي پيت،
ته سوڪلي مڪتب ۾ صغير وڏيءَ ست،
ته تابع ٿئي طبيعت جو مومن وڏيءَ ست،
راتو ڏينهن پالڪ ڪري نماز پرت،

٢- ڏهن ورهن جو جي ٿئي، ته ان ماري،
نئڊي ڪــــي نماز لاءِ چابڪ چڪاري.
٣- جـــي غافل ٿئي نماز ۾ ڪڏهن اسارو،
ته هنج هڪلج ان کي مٿان او ٿئي اسارو،
پڇي ذات نماز جـــي سوڌو سنوارو،
سڪج سنيهج سانجهرو رات ۽ ڏينهاڙو،
ڪهه ڪلمو نبي اتي ته ٿئين مسلم موچارو.

سنڌي [نثر]

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

١١٠٤-١١٧٥ هجري مطابق ١٦٩٠-١٧٦١ع

ماءُ پيءُ تي سوڌيءَ پٽ سعي فرض آهي ته صغير (ڪي وڏيءَ مت (واري) مڪتب ۾ موڪلي، انهيءَ لاءِ ته (هر تابع (۽) طبيعت جو وڏيءَ مت وارو سوس ٿئي (۽ اهو) ٻالڪو رات ڏينهن نماز سڻ پرت ڪري ٢- (مائٽ کي گهرجي ته ٻار) جي ڏهن ورهين جو ٿئي، ته ان کي (نماز نه پڙهڻ جي صورت ۾) مر ماري (مار ڏئي (۽) نئڊي ڪي چابڪ چڪائي. ٣- جي [ٻار] ڪڏهن نماز [پڙهڻ] ۾ غافل ۽ اسارو ٿئي، ته ان کي هنج ۽ هڪلج مٿان اوسارو ٿئي، [انهيءَ لاءِ] ته سوڌو سوارو نماز جي ذات کي پڇي رات ۽ سانجهرو سنيهج ۽ سکج حضرت نبي [صلعم] جن تي ڪلمو ڪهه ته، موچارو مسلم ٿين.

سب ساراهون رب کي جو خاوند خلقهار
سباجهو سيئين پـرٿين ڏڏن جـو ڏاتـار
مخدوم محمد هاشم عليه الرحمته جا وڏا حارث خاندار

ا عرب قريشي هئا. سندس والد مولوي "عبداللطيف"
پور ٻنوري ضلع ڪراچي ۾ رهندو هو، جتي تاريخ
- ربيع الثاني سنه ۱۱۰۴ هجري ۾ مخدوم صاحب تولد
. شروعاتي تعليم پنهنجي والد مولوي عبداللطيف وٽ
حل ڪيائين. تنهن کان پوءِ ٺٽي وڃي اول مخدوم
محمد سعيد وٽ ۽ پوءِ مشهور عالم مخدوم ضياءالدين
 وڃي تعليم حاصل ڪري تحصيل ڪيائين.
سنه ۱۱۲۳ هجري ۾ مولوي عبداللطيف وفات ڪئي
 جي وفات کان پوءِ مخدوم محمد هاشم ٺٽي ۾ تعليم
دو رهيو. تحصيل ڪرڻ بعد پهريائين ميرپور ٻٺوري
 ويجهو محراب پور ڳوٺ ۾ اچي ديني تعليم مڪتب
ئيائين اتي جا ماڻهو مخدوم صاحب جو قدر سڃاڻي
سگهيا، جيئن جيئن مخدوم صاحب خلق کي اسلامي
ڪمن تي هلڻ ۽ شريعت جي پابند رهڻ لاءِ تبليغ ۽
ڪيد ڪندو رهيو، تيئن تيئن ماڻهو ويا سندس مخالف
ندا نيٺ مخدوم صاحب ڀهراڻ پور کي ڇڏي لڏي
ٺٽي اچي ٺٽي ۾ رهاڪو ٿيو ۽ اتي پنهنجو مڪتب
اري ڪيائين.
ٺٽو ان وقت علم ۽ هنر جو مرڪز هو. سنجهس
دا جدا فرقن جا وڏا وڏا عالم ۽ صوفي درويش رهندا
ئا ۽ علمي مجلسن ۾ بحث مباحثه جو چڱو چوکنو لڳو
بو هوندو هو. مخدوم محمد هاشم جو مڪتب به ٺٽي
جي ويو ۽ سندس مذهبي تقريرون ۽ تحرون به ملڪان
لڪ مشهور ٿي ويون. ٺٽي ۾ ايترن عالمن هوندي به
سلام جي اصولن جي برخلاف ۽ غير شرعي ڪم تمام
ٿيندا هئا. اصل کان وٺي اسلامي حڪومتن جو

دستور هوندو هو، تہ اسلامي اصولن ۽ شريعت جي پابندي لاءِ حڪومت جي طرفان خلق تي سخت نظرداري رهندي هئي، پر مخدوم صاحب جي زماني ۾ حڪومت جي طرفان اسلامي اصولن ۽ شريعت جي پابنديءَ بابت خلق تي ڪابہ پچا ڳاڇا ڪانہ هئي. انهيءَ بابت مخدوم صاحب ان وقت جي حاڪم غلام شاه ڪلهوڙي جي دربار ۾ هڪڙي لڳراٽتي درخواست لکي جنهن تي ميان غلام شاه ڪلهوڙي پارسي زبان ۾ هڪڙو پروانو مخدوم صاحب ڏي لکي موڪليو، جنهن موجب سڀ سرڪاري عملدار ۽ ڪامورا غير شرعي ڪمن بند ڪرائڻ لاءِ مخدوم صاحب سان پانهن پيلي تي رهڻ واسطي پڏل رهيا.

سنہ ۱۱۳۵ هجري ۾ مخدوم صاحب حج ڪرڻ ويو اتي بہ مڪي ۽ مديني جا وڏا وڏا علماءَ سندس خداداد لياقت جو داد ڏيڻ لڳا. حج تان موٽڻ بعد مخدوم صاحب سورت بندر ۾ مشهور خدا رسيده بزرگ سيد محمد سعد الله جو مريد ٿيو. جنهن خلافت جي پڳ بہ پڌايس. ۱۱۳۷ هجري ۾ موٽي ٺٽي آيو ۽ سرجوشي سان اسلامي اصولن جي تعميل لاءِ بہ تبليغ ڪيائين. مخدوم صاحب ۱۱۷۴ هجري ۾ وفات ڪئي سنديس تربت مڪلي ٽڪري تي موجود آهي.

تصنيفات

مخدوم صاحب ڦوه جوانيءَ جي وقت کان وٺي پڇاڙي تائين جيئن تعليم جو ڪم سرجوشي سان ڪيو تيئن تصنيف جو بہ اسلام جي جدا جدا اصولن ۽ مسئلن جي ڪشادي واقفيت ملڪ ۾ پکيڙڻ لاءِ ۽ مخالفت راءِ وارن عالمن ۽ صوفين کي سنئين رستي تي آڻڻ لاءِ

خدوم صاحب عربي، فارسيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ ڪل ڏيڍ
سئو کن ڪتاب تصنيف ڪيا آهن، جن مان ڪن ج
نالا هيٺ ڏجن ٿا.

١- تفسير تبارڪ (عربي) ٢- تفسير عم و مبارڪ
(سنڌي ٣- جنت النعيم في فضائل قرآن العظيم ٤- الشفاء
في مسئلة الراء ٥- اللولو المڪنون من مد السڪون ٦-
تحفة المقازي لجميع المقازي ٧- رساله في وجوه قرآت
ومن اهل الڪتاب ٨- حيات القاري باطراف البخاري ٩-
انتخاب الاڪابر في مرويات للشيخ عبدالقادر ١٠- نورالبصائر
١١- غاية النيل في اختصار الاتحاف والذيل ١٢- الرحيق
المختوم في وصل اماليدالعلوم ١٣- غنية الظريف بجمع
المرويات و التصانيف ١٤- نظم الجواهر بذيل اتحاف الا
ڪابر ١٥- نورالعينين ١٦- بذل القوي ١٧- فتح القوي
١٨- وسيلة الفقير الي اسماء البشير النذير ١٩- حديقة الصفا
الي اسماء المصطفي ٢٠- ذريعة الوصول الي جناب الرسول
٢١- وسيلة القبول في حضرت الرسول ٢٢- مظاهر الانوار
في الصيام ٢٣- حيات الصائمين ٢٤- رشف الزلال في تحقيق
في الزوال ٢٥- فيض الغني في تقدير صاع النبي ٢٦- تصحيح
المدرڪ ٢٧- تهذيب الاصلاح ٢٨- تنقيح الڪلام في تحرير
خلف الامام ٢٩- فرائض الاسلام ٣٠- فتح الڪلام ٣١-
شد النطاق ٣٢- تمام العنايت ٣٣- درهم الصره في رفع اليدين
تحت السره ٣٤- ترصيع الدره ٣٥- معيار النقاد ٣٦- الشفاعة
الدائم ٣٧- ڪشف الدين عن مسئله رفع اليدين ٣٨- السيف
الجلي عن ساب النبي ٣٩- رساله في مسئلة الشڪر ٤٠- اجازة
النجده ٤١- القول الانور ٤٢- حيات القلوب ٤٣- وصيت نامه
٤٤- فاڪهة البستان ٤٥- ذبح شڪار عرف راحت المومنين

٤٦- وسيلة الغريب ٤٧- الطريقة الاحمديه ٤٨- زادالسفينة ٤٩- تحفة الاخوان في شرب الدخان ٥٠- بياض هاشمي.

مخدوم صاحب جي زماني ۾ سنڌي نثر لکڻ جو رواج نه ڪونه هو، تنهن ڪري سنڌيءَ ۾ جيڪي ڪتاب مخدوم صاحب جن لکيا آهن، سي سڀ جهوني نموني واري سنڌي نظم ۾ لکيا اٿن. مخدوم صاحب جي انهن نظمي ڪتابن مان اسين "تفسير تبارڪ" ۽ "تفسير عم" جو بيان تفسير واري خلاصي مضمون ۾ ڪنداسون باقي هيٺين ڪتابن جو ادبي نظر مان هت بيان ڪريون ٿا.

١- فرائض الاسلام ٢- راحت المومنين عرف ذبح شڪار ٣- زادالفقير.

[١] فرائض الاسلام

[الف] مضمون

مولوي ابوالحسن ٺٽوي پهريائين پهريائين سنڌي نظم ۾ ڪي اسلامي قاعدا ۽ اصول ٺاهيا، جي سنڌ ۾ خاص توڙي عام ماڻهن کي ڏاڍا سهوليت ڀريا ۽ دلپسند نظر آيا تنهن ڪانپوءِ سنڌ جي مولوين انهيءَ نموني واري سنڌي نظم ۾ پنهنجون پنهنجون تصنيفون تيار ڪيون.

مخدوم صاحب جو هي فرائض الاسلام ڪتاب عربيءَ ۾ تصنيف ڪيو هو، جو پوءِ وري سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيو اٿس. سندس فرزند مولوي عبداللطيف انهيءَ فرائض الاسلام جي سنڌي ۾ ديباچي طور ٿورا بيت ڳنڍي پوءِ ڪتاب ڇاپايو هو.

فرائض الاسلام جي معنيٰ ٿي آهي اسلام جا فرض هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب اهي سڀ فرض سمجهايا آهن جي هرهڪ مسلمان کي هن حياتيءَ ۾ بجاءِ آڻڻا آهن.

فرائض الاسلام ۾ پهريائين سمجهائي ٿو تہ فرض ٻن قسمن جا آهن ۽ فرض جا ٻہ سکيہ قسم آهن:- هڪڙا اعتقادي جن جو تعلق اعتقاد سان آهي ۽ ٻيا ”عملي“ جن جو لاڳاپو عمل يعني ڪري ڏيکارڻ سان آهي ذاتي تعاليٰ جي پاڪ هستي ۽ ان جي وصفن ۽ صفتن تي ايمان آڻڻ فرشتن جي هستي مڃڻ، الهامي ڪتابن کي سچو ڪري مڃڻ، سڀني نبين ۽ رسولن کي برحق ڪري مڃڻ قيامت جي ڏينهن کي سچ سمجهڻ چڱائي توڙي مٺائي کي خداتعاليٰ جي طرفان ڪري مڃڻ، مرڻ بعد وري اٿڻ تي ويساه رکڻ اهي ڳالهيون اعتقادي فرضن ۾ داخل آهن. وضو، غسل تيمم، نماز، روزه، زڪوات ۽ حج سان تعلق رکندڙ فرض سڀ عملي فرض آهن. ڪل هڪ هزار ٢ سو ٻاهٺ فرضن جو تفصيلوار بيان فرائض الاسلام ۾ ڏنل آهي.

(ب) مخدوم صاحب جو نظم

مخدوم محمد هاشم صاحب جو اوائلي سنڌي نظم فرائض الاسلام ئي ٿو ڀانئجي، جاڪاڻ جو جيڪي ٻنوءِ ناهيل نظم انس جهڙوڪ ڪتاب زاد المنقير ۽ ذنح شڪارِ تن بہ نسبت فرائض الاسلام وارو نظم تمام سادو آهي جنهڪ رڳو نثر نما نظم آهي. سڄي فرائض الاسلام ڪتاب ۾ ٻارهن هزار کن مصرعون ”آ“ قافيہ تي ٺهيل آهن. ”آ“ پڇاڙي وارو سليس ۽ سادو قافيہ بہ سراسر هڪ جهڙو ۽ درست ڪم آيل نہ آهي!

”ايمان باالله تعاليٰ جا چوراسي فرض ڏيا،
سڀئي ياد رکو تن کي هنئين منجهان را،
پهريون فرض ويساه وجود ڪري مولي،

پيو ايمان ان ڪري تہ آهي واجب‌الوجودا،
ٻيون ايمان ان ڪري تہ آهي هير موجودا،
ڇوٿون تہ هو موجود مون ڏٺي آڳاٿو انهن،
هيٺن عالم عظيم جو آهي هميشاهہ،

”فرائض الاسلام جو مصنف ٺٽي ۾ گذاريندڙ هو، تنهن ڪري سندس ڪلام ۾ لاڙ جي ٻولي جو ساڳيو نمونو ڪم آندل آهي، جهڙو شاهہ ڪريم ۽ مولوي ابوالحسن جي ڪلامن جي ڪلامن ۾ تفاوت هي آهي جو انهن ڪلامن بہ نسبت فرائض الاسلام ۾ عربي ٻولي جا آهن الفاظ زياده انداز ۾ ڪتب آيل آهن. ان جا سبب هي آهن.

۱- مخدوم صاحب عربي ٻولي جو زبردست عالم هو ۽ ان جو واهپو بہ راث ڏينهن عربي ٻولي سان هو، تنهنڪري سنڌي ٻولي ڳالهائيندي يا لکندي بہ رواجي عربي الفاظ ڪم آڻڻ انهن لاءِ معمولي ڳالهہ هئي.

۲- فرائض الاسلام ۾ نج مذهبي فرض بيان ٿيل آهن تنهن ڪري انهن فرضن لاءِ مقرر ٿيل ۽ ساڻن تعلق رکندڙ خاص عربي لفظ مخدوم صاحب جن کي ضرور پنهنجي ڪلام ۾ بہ قائم رکڻا پيا.

فرائض الاسلام ۾ انيڪ نج سنڌي لفظ ڪم آيل آهن، جن مان ڪي لفظ اڄ ڪالهہ سنڌ جي ٻين پاڱن ۾ تہ نهيو، پر خود لاڙ ۾ بہ ڪم ڪونہ ٿا اچن ۽ ڪي پراڻا لفظ اڃا لاڙ ۾ ڪم پيا اچن، پر هاڻوڪن سنڌي ڪتابن ۾ يا عام گفتگو ۾ ڪم نٿا اچن. اهڙن پراڻن لفظن جي معلوميت لاءِ ڪي بيت ۽ مصرعون مثال طور ڏجن ٿيون:-

(۱) عرش اهاڻين ڪرسي، ”پونيون“ آسمان.
(۲) ”هيڪ چاڻڻ ان ڪي ته هي آهي فرض خدا
پيو اعتقاد تن جو ۽ ڪرڻ قبولا.
(۳) بيان ان جو گذريو منجهه ”مهندئين“ ڪلاما
(۴) ”چوڳاري“ اڪرن ڪي منجهه سيکڻهن نمازا
(۵) وسيا نه چنبا فرض ڪي ”هذهين“ هميشاه
(٦) نيون ايمان ان ڪري نه آهي ”هير“ موجودا
(۷) پاڪ آهن سي مڙني پليتان فرشتن
توني ”سنهي ٿلهي هوء ساتوڙي منيا بابت
(۸) ڊيهه ”ويل“ اونهائيءَ ڪان آهي سوبا ڪا خدا تعاليٰ
منڻ، پسڻ پيو، نيو ”نڌڻ“ تنهين ڪا بابت
(۹) ڪونهي ”وياءَ“ تن جو نڪو والدا
(۱۰) ستون ته ڪي ملڪن ڪان سائين ”سانڊيا“ ڪيا
(۱۱) نائون ته ڪي انمنجهان تني دوز ”سانڊيا“ ڪيا فرشتن
(۱۲) اڙهون ”رهڪ“ ملڪن جي اصلا منجهه سماء بابت
(۱۳) چوڏين صفت ايمان جي آڻن ايمانا
(۱۴) ”وڏانوينئون“ نه آهي فرض ٿي جمعي نماز
(۱۵) جي هوء پليتي سا ”نڱي“ ماڳا جا

(۱) پونيون — زيهون (۲) هيڪ — هڪڙو، پهريون
(۳) مهنديون — اڳيون (۴) چوڳارڻ — آهسته آهسته چوڻ
(۵) هذهين — پڻيءَ، سور (٦) هير — هينئر (۷) سنهي — پيشاب
(۸) ٿلهي — پاخانو (۹) ويل — ويڪر (۱۰) ڳنڍڻ — سنگهڻ
(۱۱) وياء — اولاد (۱۲) سانڊيا — سانڊيندڙ، سنڀاليندڙ (۱۳)
رهڪ — رهڻي، رهڻ (۱۴) ريهارو — قاصد (۱۵) وڏانوي
— نوانوي (۱٦) نڱي — نڪري.

(٣) زادالفقير

مضمون :-

ڪتاب ”زادالفقير“ (درويش جو ثمر) مخدوم محمد هاشم جو سنڌي نظم ۾ ناهيل ڪتاب آهي، جنهن ۾ نقط روزن رکڻ بابت شرعي سمجهاڻيون ڏنل آهن. جڏهن ته روزو درويش جي باب ۾ صبر ۽ توفيق جو سچو پچو ثمر آهي تنهن ڪري ڪتاب جو نالو ئي مخدوم صاحب جن رکيو آهي زادالفقير هي ڪتاب مخدوم صاحب جن فرائض الاسلام تصنيف ڪرڻ کان پوءِ سال پوءِ مهني رمضان سنه ١١٢٥ هجري ۾ تيار ڪيو هو. جڏهن سندس عمر ايڪيهه سال هئي. مخدوم صاحب پاڻ ئو فرمائي.

١- مسئلا روزن جا آهن گهڻو اپار
جي ڪجي هيڪاندو تنکي ته ٿين هوندهزار
٢- تن منجهان ڪي ڪيترا مسئلا اکيام
ساري سنڌي وائيءَ ۾ لکي الڪ ڪيام
وڙهه جا هجرت کان تنهن ڏينهن لکيام
تان اڪارهه سو پنجويهه هئاءِ رمضان جا ايام
نسخو هي ناقص جو جڏهن ٿيو تمام
٣- عربي اچاڻ ڪي گهڻي ڏهلي هوءِ
سنڌي ڪيم سکهي جان سکي سڀڪو
٤- ته مان مومن تن کي پڙهي ياد ڪن
جيڪي آهين ان ۾ سي مسئلا سکن
ڪئي هت ”هاشم“ کي مان ڪڏهن دعا ڪن
مان مرهي ڏوهه ڏيهه ڏئي ڏمي ڏهارين
جن تاري تکيو ناهه ڪونڪا چانئي چڻ
ري رحمت رحمان جي پيو ڪين پجهن

نظم:

"فرائض الاسلام" واري نظم به نسبت "زادالفقير"
وارو نظم وڌيڪ پختو، ميناج وارو ۽ نزاڪت ڀريو آهي.
هن نظم ۾ مخدوم صاحب ڏوهيڙن پنهنجو ڏوهيڙا رکندو
ويو آهي، پوءِ ڪن ڏوهيڙن ۾ مصرعون (جن اصل
کان وٺي ڏوهيڙي لاءِ مقرر ٿيل آهن) ڪن ۾ ٽي، ڪن
۾ چار ۽ ڪن پنج به جوڙيندو ويو آهي. قافيو سڀني
مصرعن جي پڇاڙيءَ ۾ رکندو ويو آهي.

زادالفقير جي ساري نظم ۾ قافيا بلڪل باقاعدي ۽
پختا رکيل آهن. جتي جتي پنجن مصرعن کان زياده
مصرعون ڏوهيڙي ۾ رکيل آهن، اتي قافيو عمديءَ طرح
ڪم آيل آهي. مثال:-

"بقا نـاهه بلاد ڪـي دنيا نـاهه دوام
اجل ٿـو اوڙون ڪري ٿي قريب قيام
سمر سندي سائيا ڪر هـو تـنات تمام
ڏچو ڏاءِ ڏنـيءَ جـي آڳـي پر غلام
ڪريو ياد ڪريم کي سنجهي صبح شام
مچڻ وسـارا وهـو ايـپو سنجهه اسلام
کهو ڪامو صدق سين مٿي محمد چام."

ڪٿي ڪٿي "آ" قافيو به ڪم آندو اٿس، پر انهن
بي معنيٰ ۽ زائد الفن جون قطارون ڪينهن.

مثال:

بسملا اسلام جـا پجي سـب سکجا
پڙهي پاڙهيو تن کـي جيکي چيو خدا
ته ڪري رحمان رحمتون سپاجهو سينٺا

کري ڪرم ڪريم ڏٺي ڪمي ڏوهه خطا
فرمايائين فرقان ۾ لاتقنطو امن رحمت الله
تہ آهي رحمت ڏٺيءَ جي اپر اپارا
نڪو ڪنڌي پار تنهن تہ ڪو ڇهہ نہ ڇا

مٿي جيڪي بہ نوهيڙا لکيا ويا آهن، تن مان هي بہ آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ ”زادالفقير“ جي نظم جي عبارت نزاڪت ۽ مٺاج جي ڪري شاهہ ڀٽائي جي ڪلام جون سڪون پيئي لاهي.

”فرائض الاسلام وانگر زادالفقير“ ۾ بہ ڪيترن پراڻا نج سنڌي لفظ ڪم آيل آهن. انهن مان ڪي نوان لفظ هيٺ ڏجن ٿا جي فرائض الاسلام ۾ ڪم آيل نہ آهن. مثلا:-

(۱) گهيڙڻ - ونڻ (۲) ڀنگو - ڪپهہ جو ڪڪڙو (۳) مهيلي - عورت (٤) نمرو - تندرست (٥) پاهيڙو - چرڪو يا دير سان (٦) سپيري - ڀنهي ويلن جي ماني صبح ۽ شام (۷) مهت - مسجد (۸) مرهين - ماگهين، ضرور (۹) ڏهلي - ڏکي (۱۰) ٿوڪ - شئي (۱۱) مهس - منجهس (۱۲) گهون - ڪنڪ.

راحت المومنين يا ذبح شڪار

مخدوم محمد هاشم جو ٻيون سنڌي نظمي ڪتاب آهي راحت المومنين (مومنن جي آسودگي) يا ذبح شڪار (شڪار ڪيل جانور حلال ڪرڻ).

”راحت المومنين“ جي ديباچي ۾ مخدوم صاحب لکي ٿو فرمائي:-

”هاني سڻو مومنا هئين جن ڪنن

ته آهي لازم دين جو سکڻ مٿي مڙني
عاقل بالغ جي ٿيا منجهان مومني
پوءِ ور شريعت کي سدا ٿا سکن
حلال حرام سڀ کي ورمايو سچائي
ته ميڙي منجهه مهندين مرڪن وچ ٻڌن"

(۲)

"هنئين منجهه مهندئين مرڪن وچ ٻڌن"
ته سانئو مسئلا ذبح ۽ شڪار پڇڻ گهڻيرو
ڪي لکجي تن منجهان گهڻو جي تورو"

(۳)

"پر عربي آهي اهکي اپوجهڻ اپار
تڪا پروڙ پارسي جي ناموزن نبار

(۴)

"تڏهن سنڌي ڪيم سهکي ڪڍي عربيءَ
ته پڙهيس سوسن سيکو سکي مسئلا
ڪيم باب ڀ. تنهن ۾ جوڙيندي ويرا
هڪڙو باب ذبح ٻيو ٻيو شڪار لاءِ
آسر پريو آهيان مولي جي مهرا
ته مان ڪريم قبول ڪري ڪميني ڪنا
ڇهه نه ليي پاند ڪو آڳي جي عطا
ان الله يغفر الذنوب جميعا آهي سباجهو سڀنا"

"ذبح شڪار" ڪتاب مخدوم صاحب سنه ۱۱۳۰
هجري ۾ تصنيف ڪيو هو. ڪتاب جي پڇاڙي ۾
فرمائي ٿو:

"ڪارڻ اهل دين جي هي لکيم وسالو
"راحته‌المومنين" سندي رکيم تنهن نالو"

(٥)

"جنهن ڏينهن اچي تمام ٿيو هي ناقص جو نسخو
ورهين سندو هجرت جي مون تنهن ڏينهن حساب ڪيو،
ٿان اڪاره سو ٽيهه ۽ ورهه ٿيا منجهس ڦير نه ڪيو."

"سيڙي مسئلا ديـن ڪيم هيڪاندا
ته نفع وٺن ڪڏهن ڪي مومن ٿن منجها
حق ۾ هن حقير جي پڻ ڪرين ڪا دعا
ڪر ڪو پڙهي بخشي فقير کي ڪڏهن فاتحا
آهـي اميد ان ۾ عاصي کـي اهـا
هادي ڪر "هاشم" کي مومنن منجهان
لــڏائين ايمان سين دل ــ ي دار ڪنا
جنن چئي هي پاڪيزو ڪلمو اڄون تو اڳيان"

(الف) مضمون:

"راحته‌المومنين" ۾ مخدوم صاحب هيٺيون ڳالهيون کولي سمجهايون آهن :-

(١) ڪهڙين حالتن ۾ ڪنهن جانور کي حلال ڪجي ۽ ڪهڙين حالتن ۾ نه ڪجي؟ (٢) جانور کي حلال ڪرڻ وقت ڪهڙا ڪهڙا شرط بجاءِ آڻنا آهن؟ (٣) چوڏهن شرطن کان سواءِ ٻيون ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون حلال ڪرڻ وقت ڌيان ۾ رکڻ مستحب آهن ۽ ڪهڙيون ڪهڙيون چوڪيدن ڪيون، ته حلال ڪيل جانور جو گوشت کائڻ مڪروه ٿي پوندو؟ (٤) ڪهڙين حالتن ۾ جانور کي هرو ڀرو بسه حلال ڪرڻ گهرجي (٥) ڪهڙن جانورن جو گوشت کائڻ

حلال آهي ۽ کهڙن جو حرام (٦) سڄيءَ کي کهڙين حالتن ۾ کائڻ حلال سمجهبو ۽ کهڙين حالتن ۾ حرام (٧) حلال جانور جا کهڙا کهڙا عضوا نه کائڻ گهرجن (٨) حضرت نبي سڳوري صلعم جن کهڙن کهڙن جانورن جو گوشت کاڌو هو (٩) کهڙن شرطن سان کنهن ڌاريل شڪاري جانور جو ماريل شڪار کائڻ درست آهي (١٠) کنهن هٿيار سان ماريل شڪار کهڙين حالتن ۾ کائڻ درست آهي ۽ کهڙين حالتن ۾ نا درست.

(ب) نظم:

"راحت المومنين" وارو نظم بناوت، مينا ۽ نزاڪت ۾ هو بهو "زادالفقير" جي نظم جهڙو آهي. هن ۾ به ڪي ڏوهيڙا ٻن مصرعن وارا ۽ ڪي ٽن مصرعن وارا ۽ ڪي وڌيڪ مصرعن وارا آهن ۽ قافيه جي پختگي ۽ صنعتن جو سينگار به اهڙوئي رکيل آهي.

مولوي عبدالخالق صاحب ٺٽوي

سنڌس تصنيف ١١٥٧ هجري برابر ١٧٤٤ع

مخدوم محمد هاشم جو مريد ۽ پيارو شاگرد مخدوم عبدالخالق ٺٽي جو ويٺل هو، مخدوم محمد هاشم جي درسگاه ۾ نائب معلم طور تعليم به ڏيندو هو. ان هڪڙو ڪتاب "مطلوب المومنين" نالي سنڌي نظم ۾ ناهيو هو، جو وري مخدوم محمد هاشم درست ۽ منظور ڪرڻ فرمايو. اهو ڪتاب سنه ١١٥٧ هجري ۾ تيار ٿيو هو. ڪتاب جي پڇاڙي ۾ مصنف هئن ڏو درج فرمائي:-

اڪثر هن سنڌي ۾ جي ڪي درج ٿيو.
سو "طريقة المحمدي" ڪنان ميڙي سون لکيو،

آهي عرض عالمن ڏونهه جي مولا ڪيا مليح،
ته ڪمان نظر ڪرم جي ساري ڪن صحيح،
منجهه تحقيق مسئلي جي مون پڻ وس ڪيو،
پر انسان انهيءَ حال ۾ آهي نسيان پيو.
جڏهن نسخو هن ناقص جو اڃا تمام ٿيو،
تڏهن منجهه خدمت مرشد پنهنجي وٺي آءُ ويو،
جو عالم عارف ڪامل زاهد زماني جو،
حاجي محمد هاشم نالو جنهنجو مولوي مشهور ڪيو،
راتو ڏينهان رحمت رب جي شال شامل ساڻن هوءِ،
سين اهل اولاد سندن ۽ ميڙن مجنئو،
ڪري ستر پنهي جهانن ۾ سائين ساجهو،
تان منجهس پنهنجي مهر سين ان پڻ نظر ڪيو.
پڻ جڏهين هي نسخو تيار ٿيو مولي جي مهرا،
تڏهن نظر ڪيم ورهين ۾ نه ڪيترا هئا گذريا،
تا اڪبره سو ستونجاه ورهه هجرت کي ٿيا،
ڪارڻ طالب طالبين هي رسالو لکيوم،
”مطلوب المومنين“ سندي نالو تنهن رکيوم،
سندي واني مهڪي سيٺي پڙهن پڙهن،
عاصي ”عبدالخالق“ کي دعا مان ڪرين.

مخدوم محمد هاشم کي اهو مطلوب المومنين ڪتاب اهڙو پسند آيو، جو پنهنجن ٻن رسالن (زادالفقير ۽ راحت المومنين) سان ڪٺي شامل ڪيائينس. اڄ ڏائين زادالفقير راحت المومنين ۽ مطلوب المومنين اهي ٽيئي رساله هڪڙيئي ڪتاب جي صورت ۾ ڇپيا اچن ٿا.

مضمون :

مخدوم محمد هاشم ڪتاب فرائض اسلام ۾ اهي سي

ڪم سمجهائڻ فرمايا آهن، جي شريعت موجب هرڪنهن مسلمان کي بجا آڻڻ فرض آهن، پر مخدوم عبدالخالق هي سڀ عمل ۽ اخلاق بيان ڪيا آهن جن جي بجاءِ آڻڻ لاءِ قرآن شريف ۽ حديث ۾ حڪم ڏنل آهي جن جي نه ڪرڻ لاءِ منع ڏنل آهي: يعني مطلوب المومنين ۾ نه فقط فرض، بلڪل واجب، سنتون ۽ مستحب سڀ اچي وڃن ٿا. وڏي خوبي ان ۾ هيءَ رکيل آهي، جو هرهڪ عمل ۽ اخلاق جي بيان ۾ ان سان تعلق رکندڙ قرآني آيت يا حديث شريف جو حوالو به شامل رهندو اچي.

خدا تعاليٰ جلشانه ۽ حضرت پيغمبر ڪريم صلعم جن جا جيڪي حڪم آهن تن سڀني کي گڏي نالو اٿس اوامر ۽ جيڪي منعون آهن تن کي گڏي سڏيو اٿس نواهي. ”اوامر“ ۾ فرض، واجب، سنتون ۽ مستحب سڀ اچيو وڃن ٿا ۽ ”نواهي“ ۾ حرام (ناجائز ڪم ۽ ڳالهيون) توڙي مڪروهات (ڪراهت جهڙا ڪم ۽ ڳالهيون) سڀ شامل آهن.

(ب) نظم جو نمونو:

مطلوب المومنين جو نظم بناوت بنسبت توڙي قافيه جي پختگيءَ جي ڪري توڙي عبارت جي نزاڪت جي لحاظ سان زادالفقير ۽ راحت المومنين جي نظم جهڙو ئي آهي. هتي جيڪي مضمون جي معلوميت لاءِ مثال طور ٿي ٽڪرا ڏنا ويا آهن، تن مان مٿيون حقيقتون بخوبي پروڙي سگهجن ٿيون.

(ت) صورت خطيءَ:

پولي، جو نمونو توڙي صورتخطي جو نمونو مطلوب مومنين ۾ هو به هو اهو آهي، جو زادالفقير ۽ راحت

المومنين ۽ آهي، ڪي پراڻا نج سنڌي لفظ هن ۾ اهڙا
به آهن، جي زادالفقير ۽ راحت المومنين ۾ نه آهن مثلاً:
١. نڪتي - نسورو ٢. سورڻ - پهاري ڪيڻ ٣. سهديا
- سهد - خوشي، چاه ٤. چار - سڪ، شوق ٥. مرهاتو - مرحوم،
ڏوهڻ بخشيل ٦. هرورو - هلڪو، آسان ٧. ڊاڍي - مگنهار،
ڳانٺو ٨. وانجهڻ - چڏي ڏيڻ ٩. ورونهه - وندر ١٠.
ڻان - هتان وغيره.

مخدوم عبدالله

١١٠٥ هجري مطابق ١٧٣٦ع

مون سين ساٿ نه سمرو سفر سخت مچڻ
لک لوڏا لکيون پرو ناه پنڌن "سورت يوسف"

مخدوم "عبدالله" جنهن کي "ميان موريو" به سڏيندا هئا، سو ميان عبدالقادر جو فرزند هو. ميان "عبدالقادر" سنڌ جي مشهور عالم ميان ابوالحسن جنهن جي "سنڌي" عالم آشڪار آهي تنهن جو سوٽ هو ۽ ٻني چنا هڪ ٻئي جا سالا پيٺيوا به هئا: يعني مخدوم عبدالله ميان ابوالحسن جو ڀائيجو هو.

مخدوم عبدالله جا وڏا "ميان" جي لقب سان مشهور هئا، پر هن پنهنجي علميت ۽ فضيلت جي ڪري مخدوم جو لقب حاصل ڪيو.

مخدوم عبدالله نٽي ۾ ڄائو هو ۽ ساري ڄمار نٽي ۾ گذاريائين ۽ هميشه عام خلق کي واعظ ڪندو هو، تنهن ڪري "ميان عبدالله واعظ" به ڪري سڏيندا هئس. هن سموري تعليم پنهنجي مامي ميان ابوالحسن وٽ حاصل ڪئي هئي، جنهن جو سانس ڏاڍو پيار هوندو هو. ابوالحسن ڪئن هن کي پنهنجي جيئري امان ڪيو

تنهن جو ذڪر اسان اڳيئي ميان ابوالحسن واري باب ۾ ڏنو آهي.

تحفة الڪرام ۾ لکيل آهي، ته "مخدوم عبدالله جو وڏو ڀاءُ ميان محمد حنيف نهايت پرهيزگار نيڪ پاڻهون الله جو هو، ۽ ان جي منهن ۾ خدا تعاليٰ اهڙي نوراني تجلي رکي هئي، جو جيڪو غير مسلم ماڻهو ڏانهس نقط نهاريندو هو، سو خوشي سان ڪلمو پڙهيو مسلمان ٿيو پوندو هو. اهڙيءَ طرح سوين مشرڪ فقط ميان محمد حنيف جي منهن ڏسڻ سان ٿي چڪا. مکلي ٽڪري جي دامن ۾ ڪالڪا ديوي جي مندر وٽ جيڪا اسلام پور نالي سان مسجد اجا قائم آهي، سا ميان حنيف عليه الرحمته اڏائي هئي."

مخدوم عبدالله مخدوم محمد هاشم ٺٽوي عليه الرحمته جو همعصر هو، ۽ ان کي خواه ان جي تصنيفات نهايت عزت جي نظر سان ڏسندو هو. هن مخدوم محمد هاشم جي وفات کان هڪ سال پوءِ ڪنزالعبرت ڪتاب تصنيف ڪيو هو. ان ۾ جتي پڻ وڏن وڏن عربي ڪتابن مان سندون پيش ڪندو ويو آهي، تتي مخدوم هاشم جي تصنيفات مان به سندون پيش ڪيون اٿس.

مخدوم عبدالله سنه ١١٧٥ هجريءَ جي رمضان شريف ۾ "ڪنزالعبرت" ڪتاب لکي تيار ڪيو هو. مصنف پاڻ فرمائي ٿو:- (ڪتاب جي شروع ۾)

"الاهي عبدالله چئي آءٌ ساريان سڪهه نه ڪا
نه مون علم نه عمل ڪي اي صاحب سپاجها
ڪريان جهد جنهن سين منجهه تنهنجي محبتا

مگر قدر موجب پانهنجي ڪوشش ڪيم ڪا
ڪو قدر حديثن حبيب صلعم جو ڪيڏي ڪتابنما
جوڙي اُنـم جـمـع ڪيو ڪارڻ تصيحتا
سنڌي ڪيم تنهنجي خالص الـڳـب خـدا
ڪيم هيڪاندا منجهه. هڻ نسخي اقسام روايتڻ جا
ڪي بخاري مسلم منجهان ڪي منجهان مشڪوانا
ڪي ڪنان سنن ۽ معجم مان ڪي مسند منجهان"

تصنيفات

١. ڪنزالعبرت ٢. بدرالمنير ٣. غزوات ٤. نور الابصار ٥. صفت بهشت ٦. قمرالمنير ٧. سنگ ناموس ٨. تفسير يوسف ٩. شجاعت سيدالانبا ١٠. قصو سيدنا امير عمر جو اسلام آڻڻ ١١. خلفاءِ راشدين ١٢. شهادت امام حسين.

ڪنزالعبرت

مضمون:

مخدوم عبدالله صاحب صحيح حديثن جي ڪتابن، انهن جي شرحن، تفسيرن ۽ فقه جي معتبر عربي ڪتابن مان هيٺيون چونڊي "ڪنزالعبرت" ۾ تفصيل سان سمجهايون آهن:-

١. اسلام جي عمارت ڪهڙن پنجن ٿنڀن تي اڏيل آهي؟ (١. ڪلمو ٢. نماز ٣. روزو ٤. حج ۽ ٥. زڪوات) ٢. ايمان جون شاخون ڪهڙيون آهن؟ سچي دل سان ڪلمون پڙهڻ ۽ پروڙڻ، خلق جي عام خير خواهي، حياءُ پنهنجو ڏوهه قبول ڪرڻ، حضرت پيغمبر ڪريم عليه الصلوات والسلام جن سان محبت ٣. ڪنهن به شخص جي گلا ڪرڻ کان پنهنجي زبان کي روڪڻ

بابت قرآن شريف جا حڪم ۽ حديثون. گلا جا چار
قسم ١. منع ڏيڻ ڪان پوءِ به گلا ڪندو رهڻ ڪفر
آهي. ٢. گلا گناه سمجهي پوءِ به گلا ڪندو رهڻ فسق
آهي. ٣. رمز اشاري سان گلا ڪرڻ منافقي آهي. (ڪنهن
ظالم ۽ بدڪار جي گلا ڪرڻ درست آهي). ٤. نسبت
تي نه مرڪڻ گهرجي، پر چڱن عمان تي مرڪجي تنهن
بابت قرآن شريف جا حڪم ۽ حديثون نقل ۽ مثال.
٥. محبت خدا تعاليٰ سان محبت ڪهڙن ڪمن ۾ ثابت
ٿيندي؟ مومن سان محبت رکڻ جون ريتيون غير مذهب
وارن سان محبت رکڻ جا رستا ٦. ڪهڙين حالتن ۾
ڪنهن انسان کي قتل ڪرڻ وڏو گناه آهي؟ زناءَ ڪان
پري رهڻ بابت خدا تعاليٰ جا حڪم ۽ حضرت پيغمبر
ڪريم عليہ الصلوات والسلام جن جا فرمان ٨. پرهيز گاري،
اکين جي پرهيز، جسم جي پرهيز، قلب جي پرهيز،
زال ذات لاءِ پرهيز جون حدون. ٩. چوڪرن ۽ زال
سان عشق اڙائڻ ڪان پاسو ڪرڻ ۽ فقط رب تعاليٰ جو
عشق دل ۾ ساندڻ. ١٠. پنڻ جي عادت ڪان پاسو
ڪرڻ بابت قرآن شريف ۽ حديثن جا حڪم، ڪهڙي
سواليءَ کي خير ڏيڻ لازم آهي، هنر يا ڌنڌي ڪرڻ
سان فائدا. ١١. امانت ۾ خيانت ڪرڻ ڪان پري رهڻ
بابت حڪم احڪام ۽ مثال. ١٢. واڳ ۽ ناچ جي
منع بابات حڪم ۽ احڪام ١٣. سماع ڪهڙن ساڻن
کي جائز آهي ۽ ڪهڙن کي ناجائز ١٤. اوليائن تي
ميڙا ملاکڙا ڪرڻ ۽ سڪائڻ ڏيڻ بابت منع. قبر پرستي
قبن کي اڏائڻ جي منع بابت حڪم احڪام. مقام ۾
زالن جي وڃڻ بابت سخت منع جا حڪم احڪام.

قرآن شريف ۽ دعائن بخشڻ جو ثواب مئن کي بخشڻ
گهرجي، خير خيرات جو ثواب مئن کي پهچڻ درست
آهي. مردن کي جائز آهي ته پنهنجن فوتي عزيزن جي
زيارت ڪرڻ ۽ ان کي ختما بخشڻ لاءِ وڃي، خاص
ڪري جمعه جي ڏينهن مقام ۾ زيارت ڪرڻ لاءِ وڃڻ
وقت ڇا ڇا پڙهڻ گهرجي ۽ ڪيئن وهنجي اڃي؟ ١٥.
شراب آفيم ۽ ٻين نشيدار شين جي منع بابت حڪام
احڪام ١٦. وياج وٺڻ بابت ۽ حڪم احڪام ١٧.
دنيا جي مال سان ڪيتريقدر دل رکڻ گهرجي؟ ١٨. چڱي
ڪم لاءِ سڀ ڪنهن کي صلاح ڏيڻ ۽ بري ڪم کان
سڀ ڪنهن کي روڪڻ فرض آهي. ابليس جي عداوت
انسان ذات ١٩. اسلام ۾ داخل ٿيڻ جو درجو ٢٠.
علم حاصل ڪرڻ بابت قرآن شريف ۽ حديثن جا حڪم
احڪام ٢١. دين تي مستقيم رهڻ جا حڪم احڪام
٢٢. حضرت ابراهيم عليه لسلام ۽ نمرود ڪافر جو قصو
٢٣. حضرت موسيٰ عليه‌السلام جو سربستو احوال ٢٤.
حضرت جرجيس نبي عليه‌السلام جو احوال ٢٥. بيبي
مريم عليه‌السلام ۽ حضرت عيسيٰ عليه‌السلام جو احوال
٢٦. حضرت يحييٰ عليه‌السلام جو احوال ٢٧. حضرت
پيغمبر ڪريم عليه‌السلام جن ڪهڙيون جنگيون
ڪافرن سان ڪيون ۽ ڪئن ٢٨. صلعم جن جي شجاعت
٢٩. حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جن ڪئن اسلام
۾ داخل ٿيا؟ ٣٠. حضرت ابابڪر صديق رضي‌الله تعاليٰ
عنه جي فضيلت ٣١. حضرت نبي ڪريم عليه‌الصلوات
والسلام جن جو معراج شريف.

ڪنزالعبرت جلد ٻيو:

١. ڪنهن به عبادت ۽ عمل ۾ رياءَ ۽ ڪوڙي ڏيک ڪرڻ کان منع بابت قرآن شريف ۽ حديثن جا حڪم احڪام ٢. نفاق يعني منافقيءَ کان منع بابت حڪم احڪام ٣. وضوءَ ۽ ڏندڻ ڪرڻ بابت حڪم ٤. تيمم بابت سمجهاڻي ٥. نماز جي حقيقت ۽ ان بابت حڪم احڪام ٦. روزن جي حقيقت ۽ انهن بابت حڪم احڪام ٧. زهد ۽ رياضت بابت سمجهاڻيون ٨. زڪوات جي حقيقت ۽ ان بابت حڪم احڪام ٩. زڪوات ڪهڙن ماڻهن کي ڏجي ۽ ڪهڙن کي نه ڏجي ١٠. صدقي ۽ خيرات جي حقيقت ان بابت حڪم ۽ احڪام ۽ مثال ١١. حج جي حقيقت ۽ ان بابت حڪم احڪام ١٢. بيت الله جي ٺهڻ بابت حقيقتون ١٣. حضرت پيغمبر ڪريم عليه الصلوات والسلام جنجي زيارت ١٤. حضرت پيغمبر ڪريم عليه الصلوات والسلام جنجي رحلت جو بيان ١٥. حضرت جن جي حرمن جو تفصيل ١٦. حضرت صلعم جن جي رحلت وقت اصحابن سڳورن جو تعداد ١٧. حضرت صلعم جن جي اولاد جو تفصيل ١٨. انسانن جا ڪهڙا حق هڪ ٻئي تي آهن؟ ماءُ پيءُ جا حق ١٩. استاد ۽ شاگرد جا حق ٢٠. زال ۽ مرد جا حق ٢١. پاڙيسرين جا حق ٢٢. مهمان جا حق ٢٣. مسجد بابت حڪم احڪام ٢٤. مسجد اڏڻ بابت ثواب ٢٥. امامت ڪرڻ جو وڏيڪ لائق ڪير آهي. ٢٦. ڪهڙا گفتا وات مان ڪڍڻ ڪفر آهي ٢٧. توبه (پڇتاءُ) بابت قرآن شريف ۽ حديثن جا حڪم ٢٨. ڪهڙا ڪهڙا ڪم ڪبيرو گناه ليکجن ٿا ٢٩. موت ۽ قبر

جي حقيقت ۳۰. سيت واسطي رئڻ بابت منع جا حڪم احڪام ۳۱. محرم ۾ سيڄڻ ڏابوتن ڪيڻ ۽ وڻن پٽڻ بابت حڪم احڪام ۳۲. شهادت جي درجي ۽ شهيدن جي ذڪر بابت هدايتون ۳۳. چئن يارن جي فضيلت جو مختصر مذڪور ۳۴. عام نصيحتون.

مٿئين تفصيل مان روشن آهي، ته جهوني زماني جا جيڪي ڪتاب عالمن سگهورن جي جدا مذهبي اصولن لکيا آهن، تن مان گهڻن جي مضمونن جو حاصل مطلب نئين عبارت ۽ ڍنگ سان ”ڪنزالعبرت“ ۾ مسايل آهي. انهيءَ ڪري هي بيشڪ سچو پچو ”ڪنزالعبرت“ يعني عبرت جو خزانو آهي. مخدوم عبدالله صاحب هرهڪ مسئلي سان تعلق رکندڙ آيتون ۽ حديثون به معنائن سميت ڏيندو ويو آهي. نه رڳو ايترو بلڪ هرهڪ مسئلي بابت حضرت پيغمبر ڪريم عليه‌الصلوات والسلام جن جي زماني يا اڳئين نبين جي وقت جا عملي مثال به ڏيندو ويو آهي هتي نموني خاطر ڪي نڪر ڏجن ٿا:

(۱) علم حاصل ڪرڻ بابت تاڪيد

”لکن ڪتابن ۾ اُنهر ڏسا علماءَ
طلب ڪرڻ علم جي اي فرض ميڻ تي آهه
توڻي آهي مڙس سو توڻي عورت سا
”طلب العلم فريضه عليٰ ڪل مسلم ومسلمه“ چيو رسول خدا
پڻ فرمايو فرقان ۾ ملڪ جي سوليٰ
ته جيڪي مرسل انبياءَ مڪا مون هئا
سي سڀ آيا ٿي عالم ۾ انهيءَ سبب لاءِ
ته ڪرين اطاعت منهنجي امر جي ۽ مڃين فرمودا

پڻ ميڪاريائين ميں ڪي علم دين هدا
پي نہ هئي هاجڙي هرگز ان ڏاران
تہ ڪي چڏي امير سنهنجو جاوئين ڪرين سا"

(٢) نظم جو نموذو

ڪنزالعبرت ڪتاب جو نظم قافيہ نسبت اهڙو سادو آهي، جهڙو فرائض الاسلام ڪتاب جو. شروع ۾ جيئن آ قافيو ڪتيل آهي، تيئن ڪتاب جي پڇاڙيءَ تائين اهو قافيو هلندو آيو آهي. "آهہ" ۽ "آن" کي بہ "آ" قافيہ سان ملايو ويو آهي.

ڪتاب "قمرالمنير":- قمرالمنير جي شروعات وارن بيتن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ مولوي صاحب جڏهن پنهنجن ڪن پيارن عزيزن ۽ دل گهرجن دوستن جي چالاڪي ڪري ۽ عزيزن خويش جي اٿيڻت ۽ عداوتن سببان تمام غمگين ۽ ملول گذارڻ لڳو، تڏهن پنهنجي دل جي آرام ۽ ڏي لاءِ "قمرالمنير" ڪتاب لکيائين. انهن شروعات وارن بيتن مان ڪي هت ڏجن ٿا:-

"الاهي احسان سين مالڪ مندا ملڪن
سڻ عرض جو قادر سين ڪرمن
حرمت حضرت رسول جي، عزت اصحابن
ڪرڪو تدارڪ تنهنجو سنجهان ٿي مهرن
جنهنکي ڏکن جا ڏيل ۾ پيا چاڪ چڪن
پهر پاڦ نہ نکري منجهہ سچ پرن
واڌ وڌيو وجود کي سرهي اڇي سورن
گوندر مٿي گوندرين اپر اوڙن ڪن
موت مشڪلاتون مفارقتون هم غم هزارن"

جڏهن اڳئين زماني جا مصنف گهڻو ڪري ڪتاب

جي پڇاڙيءَ ۾ ڪتاب تيار ڪرڻ جو سال لکندا هو، تنهن مولوي صاحب "قمرالمنير" ۾ نه لکيو آهي جنهن ڪري چئي نٿو سگهجي ته اهو ڪتاب ڪهڙي سال جو لکيل آهي. جيڪو نسخو هن وقت اسان جي اڳيان آهي، سو تاريخ ١٤ ربيع الثاني سنه ١١٦٠ هجري برابر تاريخ ٣١ مئي ١٨٥٤ع بمبئيءَ ۾ ڇاپيل آهي.

اصل عربي ٻوليءَ ۾ "شرح سراج المنير" ڪتاب حضرت پيغمبر ڪريم عليه الصلوات والسلام جن جي پاڪ زندگي بابت معتبر تاريخ ۽ سيرت جو ڪتاب آهي، ان کي ميان عبدالله صاحب سنڌيءَ ۾ ڪري سنڌس نالو رکيو آهي "قمرالمنير" (روشن چنڊ)

ڪتاب جو مضمون:

"قمرالمنير" ڪتاب ۾ فقط حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جا اخلاق، اعمال، اقوال ۽ احوال بيان ٿيل آهن. مصنف ڪتاب جي شروع ۾ فرمائي ٿو:—

"هائي ٻنھو مومنا هنئين جن ڪنن
اوصاف احمد صلعم چام جا پاو سندا پرين
ته ڪهڙا رکايا رب هئا اخلاق عجيب سنجهن
سيد سونهائون تن ميں جي صفتون مڻ سنديں
ته ڪر شفاعت آن مٿي نور نمين
اوصاف افعال اڪمل جا سکي صحي ڪجن
جنهن ڪري سچانجي سيد سندو ميں
ته ويتر ٿئي ورنهه ڏونهه محبت ڪنان مڙن
پڻ ايمان ۽ اسلام بچي ڪنان آفتن."

ڪتاب جو نظم:

مولوي ابوالحسن جي سنڌي، مخدوم ضياءُالدين جي

سنڌي، فرائض اسلام زادالفقير وغيره جهڙين ڪتابن جيڪو سنڌي نظم ڪم آيل آهي، تنهن بنسبت قمرالمنير ۾ ڪم آيل نظم نرالي نموني جو وڌيڪ پختو، ميٺاج پريل ۽ مزيدار آهي.

نرالي نموني جو هن طرح آهي، جو شاعر جيڪو قافيو "آن" پهرين بيت کان شروع ڪيو آهي، سو ساري ڪتاب ۾ نڀائيندو وڃي توڙ ڪٺي اٿس. گويا سارو ڪتاب ٿي هڪڙو لمبو ڏوهيڙو آهي، جنهن ۾ پنج هزار کن مصرعون آهن. وڏي خوبي هي آهي، جو کن جزوي هندن ڌاران ٻيا سڀ قافيا پختا ۽ زوردار ڪم آيل آهن.

جنهن ته مخدوم عبدالله هڪڙي عاشق رسول جي حيثيت ۾ قمرالمنير تيار ڪيو آهي، تنهنڪري نزاڪت پريل تشبيهن، استعارن ۽ تمثيلات جو نه گهٽو انداز ان ۾ ڪم آندو اٿس. طبيعت جي رواني، ۽ فصيح و بليغ عبارت جي مد نظر ٿي جهوني جي پين عالمن شاعرن بہ نسبت مخدوم عبدالله صاحب بلڪل پختہ پايہ وارو شاعر پيو نظر اچي.

ڪتاب جي شروع ۾ زماني بابت

"عادت ويٺي احسان جـي منجهان ٿـي ماٺهن
وڏا شڪ ميڻ ڪـي سـرهـي شيطانن
مهر محبت لـذيـو هيچ نـ منجهہ هنين
پـچـڻ نـاهہ پـرت مين منجهان محبتن،
ويـا ڪر لاهـو قلب جـا پسي جـانـن
ماڻڪ موتـي تنهن مرتبو مـان لـهـن

جتي پارکـ پـدرا صـراف هــون سنـدن
۽ راءِــي جـــي رڍن جــا سچ منجهه سهڻن
جواهر يا قوت جي مي کوهه قيمت ڄاڻن؟
هيري لعل فيروز جـــي پوک نـــه پنوهارن
لهي ڀــاڙ پٽل جـــو سون ري صرافــن"

واقعہ نگاريءَ جو نمونو

معراج شريف واري برق جي تصوير:

"تنهن ڀاتو ڀير رکاب ۾ جان رحمت عالمن
تان براق پڇي اڳهون تيو اڀي نہ اسپ سندن
ڀـــڄ نـــہ جهلي پنهنجي سو اڳيان عجيبن
کـــري رقص وءِ ڀمـي نچي مي نــــازن
هـنري هنڪار کري کڏي پـــر قدمن
سهکو ايـــي نـــہ ماتري مهندان مقبولـــن
تنهن حضرت جبرئيل هکل کري ماڻ هيبتن
چيس چٽيءَ زبـان سين ونـــي واڳـــــ متن
کونہ تو سڃاڻين نبيءَ کي جو مهندار محبوبن
چـــي گهڻو سڃاڻان گوهر ايءَ دادلو ڏٺين
مولي سندو محبوب جـــو، سو سڀني سڃاڻن
اکين تـــي آءٌ کڻان پيراورن ڀـــرين
پر ڄاڻيءَ کيم سرکشي اي اڳيان عجيبن
تان موڻ مڻ کري وعدو ورنهان پوءِ چڙهن"

مٿين ذکرن مان ظاهر آهي تہ سلاست، فصاحت ۽ بلاغت مان ماروئي کلام سينگاريل آهي.

"سنگنامي" مان گنڏ پيا بہ چار رسالا شامل ٿيل آهن: (١) رسالہ ايمان مجمل ۽ ايمان مفصل (٢) نڪاح

جي ترتيب ۽ خطبو (۳) ميت جو وقت وارث (۴) ميت جو ترڪو ۽ ورثو. انهن رسالن مان ميت جي وقت وارث واري رسالي جو هڪ مصنف مولوي عبدالرزاق نالي ڪو بزرگ آهي. ”سنگنامو“ ڪهڙي سنه ۾ تيار ٿيو سو دستور موجب سنجهس ڏيکاريل ڪونهي، فقط هيترو احوال ڏنل آهي:-

”هاڻي هڻ حقير جيو ڪن نيڪنما
ته ڪي مسئلا مجرما تن جا پڻ رضاع سندا
۽ ڪي مسئلا طلاقن جا ڪي قسم سندا
ڪڍي عربي فارسيان ڪر تون سنڌي واء
ته نفعو رسي تنکي جي عاري عربيا
نکي ڄاڻن فارسي آهين نامورا
تڏهن شروع ڪيم تنهنکي ساڻ پيلپي الله
آهيم اميد تنهن صاحب ڏونهه اهائي اصلا
ته بخش ڪري گناهن کي سين پنهنجي مغفرتا“

۱- غزوات

”غزوات“ لفظ جمع آهي ”غزوه“ جو. غزوه جي معني آهي جنگ. ڪتاب غزوات ۾ انهن جنگين جو مفصل احوال لکيل آهي، جي حضرت پيغمبر ڪرام عليه الصلوات والسلام جن پنهنجي ۽ پنهنجي همراهن جي بچاءَ ۽ اسلام جي حفاظت خاطر ڪيون.

۲- شجاعت سيد انام عليہ الصلوات والسلام

مجموعه جو پهريون ڪتاب آهي ”شجاعت سيد انام“ هن رساله ۾ حضرت پيغمبر ڪريم عليه الصلوات والسلام جن جي بدني طاقت ۽ پهلوانيءَ جو ذڪر ڏنل آهي.

٣- حضرت عمر رضه الله تعاليٰ عنه

مجموعه جو ٽيون ڪتاب آهي ”حضرت عمر رضه جو اسلام آڻڻ.“

”هاڻي ڪريون امير عمر جي ڪي اسلام ذڪرا
ته ڪئن پر آندو اسلام تنهن عادل عمر شاه
جنهن جيهو سگهي منجهه ڪونه هو پهلوان شجاع
جنهن ڪنبندا سڀ قريش هئا تنهن هاٿڪجي هڪلا
رڙندا ٻار ساٿ ڪرين سڀ سندس اسما“

٤- خلفاء الراشدين

مجموعه جو چوٿون ڪتاب ”خلفاءالراشدين“ ”خلفاء الراشدين“ جي معنيٰ آهي ”سنئين رستي تي هلڻ وارا جاءِ نشين“ حضرت جن صلعم جو فرمودو ته الخلافت بعدي ثلاثون سنه ثم تصير بعد ها ملڪا غضوضا (مون کان پوءِ پورا ٽيهه ورهه خلافت رهندي، تنهن کان پوءِ ڏنگيندڙ حاڪم ٿيندا رهندا.)

حضرت جن جي انهيءَ فرمودي موجب خلافت راشده (سنئين سواڻي خلافت) هن طرح آهي.

”موجب مذهب اهل سنت جماعت جي موافق حديثا
آهين خلفاء الراشدين پنجه جنا سڪي ياد ڪجاء
هڪڙو ابابڪر صديق ٻيو امير عمر شاه
ٽيون عثمان ذي النورين چوٿون علي مرتضيٰ
پنجون خليفو پوريون حضرت حسن مجتبيٰ
جنهن تي ٿيو ختم خلافت جو موجب حديثا
ٿيا تنهن حضرت معاويه بن ابي سفيان پڻ عالم لڪن ٿا
ته آهي داخل حاڪمن ۾ خلفاءالراشدين منجهان نه آهه

بلڪ هو خليفو معاويہ سو امير حسن جي پاران“

٨۔ قصو شهادت حضرت امام حسين رضي الله تعاليٰ عنہ

مجموعہ جو پنجون رسالہ آهي ”قصو شهادت حضرت امام حسين.“

حضرت امام حسن رضہ جي وفات کان اٺ نو ورهيه پوءِ هجري سنہ ٦٠ ورهيہ ۾ امير معاويہ رحلت ڪئي. جيڪو عهدنامو حضرت امام حسن ۽ امير معاويہ جي وچ ۾ ٿيل هو تنهن موجب امير معاويہ جي پٽ کي اسلامي ملڪن جون واڳون ملڻيون نہ کپن هيون. ساري ملڪ جون امام حسن رضہ کي يا ان جي وارثن مان ڪنهن کي واڳون ملڻيون هيون، يا سڀني مسلمانن کي پنهنجو حاڪم ڪثرت راءِ سان چونڊڻو هو. پر ”يزيد“ انهيءَ عهدنامہ جي برخلاف پاڻ پادشاه بڻجي ويهي رهيو ۽ زبردستيءَ سان بہ ماڻهن کي بيعت مڃائڻ شروع ڪيائين.

”جڏهن جڏهن يزيد بن معاويہ کي آئي خلافتا
تڏهن امام حسن تنهنجي ڪئي بيعت نہ قبولا
جي حڪم جو خلافت جو سو اسر عظيم آهہ
ڏيلانهن سان فاسق کي اصلئون ڪين رهاءِ
۽ نڪا بيعت تنهنجي اسين قبول ڪندا
تنهن سببان چورا سوير ۾ پيو يزيد ڪا
ڏيلانهن ڪيائين قتال جو سببن حضرت حسين شاه“

يزيد صلحنامي جي بہ خلاف ملڪ جو مالڪ بڻجي وينو تنهن کان سواءِ سندس هلتون چلتون بہ شريعت

جي برخلاف هيون.

"جنهن تحقيق جيڪي اصحاب ان وقت ۾ هناحياتا
ڪا اولاد تن اصحابن جو ڪ تابع تن سندا
ته سي سڀ هنا باهر يزيد جي اطاعت ڪنان
منڪر هـنـا مـڙنـي بيعت سندس جـا
ڪندو سو منايون ۽ پـڻ ڪـم ڪچا
جهڙو پيئڻ خمر جــو ڪ ترڪ نمازا
ڪ حلال چائڻ حرام ڪي ڪ ظلم فسق زنا"

حضرت امام حسين رضه ۽ ٻين به ڪيترن ئي بزرگن يزيد جي بيعت ڪان انڪار ڪيو. يزيد ڪي سڀني انڪار ڪندڙن ڪان اڳ ۾ امام حسين رضه سان مقابلو ڪرڻو هو، ڇاڪاڻ جو ان مان ئي پنهنجي حڪمرانيءَ لاءِ خطرو هوس.

يزيد پنهنجي چاڙتن جي معرفت "ڪوفه" جي ماڻهن سان بندوبست ڪيو. ڪوفه جي ماڻهن دل ۾ دغار ڪي حضرت امام حسين کي ويساه ڏيئي ڪوفه ۾ گهرايو. امام صاحب رضه جڏهن عربستان جون حدون ڇڏي عراق جي "ڪربلا" ميدان ۾ آيو تڏهن يزيد جو لشڪر چوڌاري وڪوڙي ويس. امام صاحب سان ٻار ٻچا ۽ ڪل ٻاهتر همراهه هنا. يزيد جو لشڪر هزارن جي تعداد ۾ اچي ڪڙڪيو. امام صاحب ۽ ان جي همراهن اتي شهادت حاصل ڪئي. سندن سر مبارڪ ۽ ٻار ٻچا بي حرمتيءَ سان يزيد وٽ دمشق ۾ وڃي پيش ڪيائون.

حضرت امام حسين جي شهادت جو واقعو تاريخ ۹ يا ۱۰ محرم هجري سنه ٦۱ ۾ ٿيو. شهادت وقت حضرت امام صاحب جي عمر ستونجاه ورهه هئي.

سندن ڏي فرزند ۽ ڏي نياڻيون هيون. ڪربلا جي واقعي کان پوءِ سندن فرزندن مان فقط هڪڙو حضرت امام زين العابدين رضه بچيو، جو ميدان ڪربلا ۾ بيمار ۽ ضعيف هو. دنيا ۾ اولاد به فقط ان جو ئي رهيو.

"آخر ٿيندي تيهين جيڪا رب رضا
پسو جنهن پر اوچتي جاري ٿئي قضا
دوس کهائي دشمن هٿان ڪرن ڪير پياءِ
ڏي بادشاهيون بيڪارن کي اشراف ڪري اپرا
ڪونه پروڙي ڪريم جو اي ءَ علم حڪمتا"

شاهه عبداللطيف ڀٽائي ١٦٨٩ع

چو وڃين وڻڪار هت نه ڳولين هوت کي
لکو ڪين لطيف چئي پاروچو ٻي پار
ٿيءَ متي پڌ سندرو پرت پريان سين پار
نائين نيڻ نهار ته تو ۾ دير دوست جو

شاهه عبداللطيف جنهن کي شاهه ڀٽائي جي نالي مان سڏجي ٿو، سو سيد شاهه حبيب جو فرزند هو. سنڌ جو مشهور ولي سيد عبدالڪريم شاهه بلڙي وارو سندس پڙڏاڏو هو: جئن شاهه عبداللطيف بن سيد شاهه حبيب بن سيد عبدالقدوس بن سيد جمال شاهه بن سيد عبدالڪريم.

شاهه ڀٽائي جا وڏا مائٽ امير تيمور جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيا هئا ۽ حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقه ۾ اچي رهاڪو ٿيا هئا. شاهه ڀٽائي ڳوٺ هالا حويليءَ ۾ (جو ڀٽ کان نو ڪوهه پري هو) سنه ١١٠٢ هجري برابر سنه ١٦٨٩ع ۾ ڄائو هو. سندس ڄمڻ کان پوءِ شاهه

حبيب لڏي اچي ڪوٽڙي ڳوٺ ۾ ويٺو جو ڀٽ کان ٻه ڪوهه پري هو. شاهه ڀٽائي ڄائي ڄم کان اندر جي سوجهري وارو ۽ فطرتي شاعر هو، تنهنڪري جيتوڻيڪ ظاهري تعلير ڪا واجبي ورتي هئائين، ته به هو فارسي ۽ عربي علم ۾ ٻين به ڪيترين ئي ٻولين ۾ پڙهو هو.

شاهه صاحب ننڍي هوندي کان ئي گوشه نشيني کي پسند ڪندڙ فقيري چال چلگت وارو انسان هو. ويهن ورهين جي عمر ۾ شادي ڪئي هئائين، پر اولاد ڪونه ٿين.

شاهه صاحب جوڳين ۽ فقيرن سان گهڻا سير ڪيا هئا ۽ جدا جدا هنڌن جا قدرتي نظارا اندر جي اکين سان جاچي ڏٺا هئائين. جئن جئن عمر ۾ پڪو ٿيندو ويو، تئن تئن سندس روحاني طاقت زور وٺندي ۽ سندس ڪلام ۽ راڳ ويا ماڻهن جي دلين کي ڪشش ڪندا، جنهنڪري ڏينهون ڏينهن سندس مريدن ۽ فقيرن جو انداز ويو وڌندو.

سنه ۱۷۴۲ع ۾ شاهه حبيب وفات ڪئي، تنهن کان پوءِ شاهه عبداللطيف ڪوٽڙيءَ مان لڏي "ڀٽ" تي اچي آستان ڪيو. هجري سنه ۱۱٦۵ برابر سنه ۱۷۵۲ع ۾ صفر مهني جي چوڏهين تاريخ شاهه عبداللطيف رحلت ڪئي. سال بسال انهيءَ تاريخ سندس قبي تي ميلو لڳندو آهي.

شاهه صاحب جي ڪلام تي اڳين شاعرن جو اثر

شاهه ڀٽائي صوفي طريقي جو ڪامل درويش ۽ سنڌ جي شاعرن جو سرتاج ليکجي ٿو، سندس گڏ ٿيل ڪلام کي "شاهه جو رسالو" سڏبو آهي.

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته شاهه صاحب کان اڳ

سنڌ ۾ گهڻوئي شعر هو. قاضي قاضن، سيد عبدالڪريم، ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم ۽ ٻين پنهنجي پنهنجي نموني ۾ مضمون جي مدنظر تي ڪيترو ئي شعر لکيو جو سنڌ ۾ موجود آهي.

قديم وقت کان وٺي هندستان جي شعر جي طرز آهي "دوها" يا "دوهرا" جنهن کي سنڌي ۾ چئبو آهي "ڏوهيڙو" "دوهرا" جو مثال آهي ٻن سٽن وارو شعر" جيئن ته مثال :-

"جو آيا جگت ۾، جگت سر اهي توءِ
ايسي ڪرتي ڪر چلو، پاڇي نہ هنسي ڪو"

ڪبير صاحب ("جڏهن دنيا ۾ آيو آهين، تڏهين جڳ ۾ جس حاصل ڪر. اهڙيءَ طرح حياتي گذاري وڃ، جو پٺيان نڌوليون نہ ٿيئني".)

"نانڪ گورو نہ چيتني، من آپئي سچيت
چٽي تل ٻهاڙ جم سڃي اندر کيت"

گرو نانڪ صاحب

(جيڪي ماڻهو پاڻ کي سچيت سمجهي سچي سائين کي ياد نہ ٿا ڪن، سي ترن جي ڳلن وانگر سڃيءَ ٻنيءَ ۾ ڦٽا ڪيا وڃن ٿا.)

"ڪيتي اندر چٽيا، ڪهہ نانڪ سہ ناهہ
ڦليمهہ ڦليمهہ ٻيڙي پي ترن وچ سناهہ"

گرو نانڪ صاحب

(ٻنيءَ ۾ ڦٽيون ڪيل ترن جون ڳلون نڪميون هئڻ ڪري ٻنيءَ جا مالڪ ڪم ۾ نٿا آڻين. اهي ڳلون رڳو ٻاهران چڪيون مکيون ڀيون نظر اچن، پر سندن اندر رڳي رک آهي.)

قاضي قاضن، سيد عبدالڪريم ۽ ميان ابوالحسن جن جو سنڌي ڪلام ”دوهرا“ جي طرز تي آهي ۽ شاهه ڀٽائي به پنهنجي ڪلام جي ساخت انهن شاعرن جي طرز قائم رکي آهي، چاڪاڻ جو شاهه ڀٽائي کي هندي دوهرن سان دلچسپي رکندڙن نقيرن جي صحبت جي ڪابه ڪمي ڪانه هئي (ڏسو شاهه جو رسالو مير برو وهندي) ۽ شاهه ڪريم جي ڪلام سان ته اهڙي دلچسپي هوندي هيس، جو اهو ڪلام هميشه پاڻ سان هوندو هوس، تنهن ڪري پاڻ به جيڪو چيو اٿس، جو ڏوهيڙن ۾ چيو اٿس.

اصلوڪن هندي دوهرن يا قاضي قاضن ۽ شاهه ڪريم جن جي ڏوهيڙن سان هرهڪ ڏوهيڙي ۾ ٻه مصرعون آهن ۽ ٻئي مصرعون چئن تڪن ۾ ورهايل آهن، پنهي مصرعن جا قافيا ڪن دوهرن ۾ ٻئي ۽ چوٿينءَ تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ ڏيندا آهن ۽ ڪن ۾ پهرئينءَ ۽ ٽين تڪ جي پڇاڙيءَ ۾.

مثال ا-(ٻيءَ ۽ چوٿينءَ تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو)

”ڪبير سريرِ سراءِ هي، ڪيون سوئي سک ”چين“
ڪوچ نگارا سانس ڪا، بجا جت هي دن ”رين“

اي روح هي جسم مسافر خانو اٿئي، تنهن ۾ غافل ٿيو ڇو سمهيو پيو آهين؟ تون رات ڏينهن جي پساهه پيو کڻين، سي سمجهه ته لڏڻ جي تياريءَ لاءِ نغارا پيا وڄنئي.

”ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پڙوڙين ”سپ“
ته ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوهه ۾ پيئي ڪڇي ”آپ“
(قاضي قاضن)

"چارئي پلو چڪ ۾، پڇين پاڇڙ وٽ
ان اهڙي احتياط سين، قمت پڇاڻا قوت"

(شاهه ڪريم رح)

شاهه ڀٽائي صاحب جڻ جڻ ۾ مصرعن وارن ڏوهيڙن ۾ ٻيءَ تڪ ۾ قافيه ڪم آندو آهي، تن ۾ پهريون قافيو وري ٽيءَ تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ انس، نه مٿين مثالن وانگر چوٿينءَ تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ جئن ته:-

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات

(شاهه ڀٽائي)

مٿين نموني جو قافيو ڪنهن به هندي ڏوهيڙي ۾ ڏسڻ ۾ نه آيو آهي، مگر شاهه ڪريم پنهنجي ڪلام ۾ قافئي جو اهو نمونو ڪم آندو آهي ۽ ان جي ئي پيروي شاهه ڀٽائي صاحب ڪئي آهي.

"جي لياڪ لوڪ جا جان جان سي نه لتاءِ
تان تان ٿئي نه ماءِ، پووو پسڻ پرينءَ سين"
"اسين تتان آئيون، جت ڪنهن نه آهه
جي وچون، وياهه، ته پڻ مٿون لوئيون"

(شاهه ڪريم)

مثال ٢:-

(پهرين ۽ ٽين تڪ جي پڇاڙيءَ ۾ قافيه)

"جو برتي جهه ريت، تنا سي تيسي ترتئي
ساڌ سنگت سي پريت، ڪريئي ڪپت"

(ڪبير صاحب)

(تو سان جو شخص جهڙي ريت هلت ڪري، تنهن سان تهڙي ريت هل، فقيرن سان محبت رک ۽ ڪوڙن کي ڪوڙائي منهن ۾ ڏي.)

”ناکي ڪھوري چل، لاڙائتو مج ڏيو
ھاڙي ڏاري ھل، وچي ھو ڏن جو ڏيو“

(شاه ڪريم)

”ڪوءِ ھاڙ ھو ڪوءِ ھوت، ڪوءِ پنھون ڪوءِ پريتمو
مادر مون تان موت، پسڻ مان پرائيو“

(شاه ڀٽائي)

قاضي قاضڻ ۽ شاه ڪريم ڏوھيڙي ۾ ڏيون نمونو بہ قافيہ جو ڪم آندو آھي، جو نہ ھندي ڏوھيڙن ۾ ڪم آيل آھي ۽ نہ شاھہ ڀٽائي ڪم آندو آھي. اھو آھي پھرينءَ تڪ ۾ قافيي جو نمونو. جھڙن:

”پنجين ڏميڻ ڏم، ڪڍ جي ڪـي سڄڻين
تہ پسڻ توھين ڪنيو، جي سو مزع ڪم“

(شاھہ ڪريم)

”لوڪان نجو صرف، مون مطالع سپرين
سوئي سو پڙھيو پڙھان، سوئي سو صرف“

(قاضي قاضڻ)

انھن وسھڻ ۾ ايندو آھي، تہ شاھہ ڀٽائي ”دوھرا“ ۾ ڦيرگھير ڪر ھي، جو ان ۾ ٻن مصرعن جي بدران ٽي، چار، پنج بلڪ ڏھن تائين مصرعون بہ ڪم آنديون آئس. مگر اسان جي تحقيق مان معلوم ٿو ٿئي تہ شاھہ ڀٽائيءَ کان اڳ ڪيترن ئي ھندي زبان جي شاعرن ٽن، چئن، پنجن بلڪ ڏھن ٻارھن مصرعن تائين بہ ڏوھيڙا ڪم آندا آھن. سنڌي نظم ۾ شاھہ ڪريم بہ ٽن مصرعن وارا بيت چيا آھن. (ڏسو رسالہ ڪريمي بيت نمبر ۹۸ ۽ ۹٦) ۽ ميان ابوالحسن بہ ٽن، چئن، پنجن

بلڪ ويهن ڪان ٺٽي مصرعن وارا ڏوهيڙا پڻ ڪم آندا آهن. هندي شاعرن مان اسين مثال خاطر نقط ٻن درويش شاعرن جا ڏوهيڙا ڏيون ٿا. هڪڙو ڪبير صاحب (١٣٨٨ ڪان ١٤٦٢ع تائين) جو شاهه ڀٽائي کان ٽي سو ورهه اڳ ٿي گذريو آهي ۽ ٻيو گرو نانڪ (١٤٦٩ ڪان ١٥٢١ تائين) جو شاهه صاحب ڪان ٻه سو ورهيه اڳي ٿي گذريو آهي. سنڌي شاعرن مان ميان ابوالحسن جو شاهه ڀٽائي جي وقت ڪان ٿورا ورهيه اڳ گذري ويو هو، تنهن جي ڏوهيڙن مان مثال ڏيون ٿا:

١- ”باره برس پالپن بيتي
بيس برس ڪڇ تپ نه ڪيئو
تيس برس ڪڇ ديو نه پوجا
ڦر پڇتانا برڌ ڀيئو
ميري مير ڪرتي جنم ۾ گيو
سائر سوک پنجت ليئو

(ڪبير صاحب)

(غافل انسان جا ٻارهن ورهيه ٻالپڻ ۾ گذري ويا ۽ ويهن ورهن تائين ڪابه رياضت نه ڪيائين. ٽيهه ورهه گذريا ته به خدا تعاليٰ جي بندگي نه ڪيائين پوءِ پڇتائيندي اچي پير سن ٿيو. ”منهنجو“ ”منهنجو“ ڪندي ساري عمر گذري ويس تان جو پاڻهن جو پل اچي ڪسي ورتس.)

٢- سارو دن ڏولت بن مهيٺا
اجهه نه پيٺ اگهيٺي
جن پيڳتن کو کهو نه مانو
دک سک ڪرت مها پرم پرڏو

انـک جـون پـر مـنـهي
رتـن جـنم کوڙيو پرڀ بسريو
ايـهـ اوسـر کـت پـهـي
پير ـت ڦرت تيلک کي کپ جنم
گـت بـن ريـن بهـئي
کهت کبير رام نـام بـن
سـونـد ڏنـي پـچـمـڻـي"

(اي موک سارو ڏينهن پيو جهنگ ۾ گهمين ڦرين، ته تنهنجو پيٽ نه ڀريو سو نه ڀريو. جن ڀورڪن فقيرن ۽ درويشن جي نصيحت نه مڃي، سي پنهنجو ڪيتو ڀوڙين ٿا. تون ڏکن کي سک سمجهي وڏي پيڙا ۾ وڃڻ ۾ پڌو پيو آهين ۽ ٺيڪ جوڻين ۾ ڀٽڪندو وتين ٿو. ڏني مڪوري کي وساري پنهنجو بي بها انساني جنم ناس ڪيو اٿئي. هاڻي وري اهو وقت توکي ڪڏهن هٿ ايندو؟ تون چاڪي جي ڏاند وانگر بنان حاصلات پنهنجي حياتيءَ جي رات ڦيرين ۽ چڪرين ۾ اجائي برباد پيو ڪرين. ڪبير صاحب فرمائي ٿو، ته ڌڻي جي ناليءَ ياد ڪرڻ ڌاران توکي سر ڌوڻي پڇتائڻو پوندو.)

"سمل رک سرائي، ات ديرگ سچ ات،
اوءِ جه آوه آس کر، جاهه نراسي کت
ڦل ڦکي ڦل بکبکي، کم نه آوه پت
(گرو نانڪ)

(صنوبر وڻ تمام سنهون سڌو ڏکهو ۽ گهاٽو ٿئي ٿو، پر جيکي مڇس ڪاڏي ۾ آس رکيو اچيو ويهن ٿا سي نا اميد ٿيو ٿا اڏاميو وڃن؟ هن ڪري جو ان جو ڦل بي سواد ۽ گل اوگرو ٿئي ٿو ۽ سندن پن ڪنهن

ڪم جا نہ آهن. گرو نانڪ صاحب فرمائي ٿو، تہ اهڙن
وڏن لنبن وڻن کان نميل يعني نِنڍڙو ء مٺن ڦلن وارو
وڻ بهتر آهي، ڇاڪاڻ جو گڻن ء چڱاين جو سار
منجهس آهي.)

مياں ابوالحسن جي سنڌي وارو "مقدمہ الصلوات"
اهڙن ڏوهيڙن سان پرپور آهي. سنجهس ٽن مصرعن وارن
ڏوهيڙن کان وٺي ويهن ٽيهن مصرعن وارن ڏوهيڙن
تائين موجود آهن.

ٻن مصرعن کان وڏيڪ مصرعن وارن هندي ڏوهيڙن
۽ مياں ابوالحسن جي سنڌيءَ وارن ڊگهن ڏوهيڙن جي
وچ ۾ قافيہ بہ نسبت ڪوبہ تفاوت ڪونهي. جئن هندي
ڏوهيڙن جي سڀني مصرعن جي پڇاڙي ۾ قافيو رکيل
آهي تئن مياں ابوالحسن جي ڏوهيڙن ۾ بہ آهي. مگر
شاهہ ڀٽائي صاحب جا جيڪي ڏوهيڙا ٻن مصرع کان
وڌيڪ مصرعن وارا آهن ٽن پڇاڙي واري مصرع
جي وچ ۾ قافيو رکندو ويو آهي.

۱- "ڪاراڪن ڪاري تکي، جتي ڪاري هر ڪڙڪا
مٿي ستي مهراڻ ۾ اچن دوپارا ڪڙڪا
ويندي ساهڙ ساءهاں جهول ڏنس جهڙڪا
ڪرڪن جا ڪڙڪا، سونها ٽنڙس سر ۾"

۲- "ڏاگهنڻون ڏيرن، جي آندا پرد پنهور ۾
هٿي چيل چرا ڪيا، وهہ پٺي وهڙن
ڪڙي ڪڙڪو ان جو هوند ستي سٺو سين
ڏاندان سات سيد چئي، پيا ڊيون پهچن
جن جو پير نہ لکو پٿين، تن آيم ساڻ اٺن
گنگن ۽ جنگن، سندا اسونهي سيڙنين"

ٿين هندي ۽ سنڌي مثالن مان يقين ٿيو، ته ٻن مصرعن کان وڌيڪ ڏوهيڙي جي ايجاد شاهه ڀٽائي صاحب نه ڪئي آهي، پر اڳيئي هندي شاعرن ۽ سنڌ ۾ ميان ابوالحسن اها ايجاد ڪري ڇڏي هئي. شاهه ڀٽائيءَ فقط ايترو ڪيو، جو ڊگهن ڏوهيڙن ٻچاڙيءَ واري مصرعه جي وچ ۾ قافيو ڪم آندو اٿس، جو ڳائڻ جي مدنظر ٿي سٺو ۽ سوادي ٿيو لڳي.

شاهه ڀٽائي صاحب جا هم عصر شاعر جن مذهبي مسئلا سنڌي ڏوهيڙن ۾ لکيا آهن، جهڙوڪ مخدوم محمد هاشم صاحب ٺٽوي، مخدوم ضياءالدين، مخدوم عبدالله، مخدوم عبدالخالق، مخدوم عبدالسلام وغيره. تن مان ڪن پنهنجي ڊگهن ڏوهيڙن ۾ هندي ڊگهي ڏوهيڙن ۽ ميان ابوالحسن جي ڏوهيڙن وانگر سڀ قافيا مصرعن جي پڇاڙين ۾ رکيا آهن، ته ڪن شاهه ڀٽائيءَ جي ڏوهيڙن وانگر پوئين مصرع جي وچ ۾ قافيو ڪم آندو آهي. باقي شاهه ڀٽائيءَ کان پوءِ جيڪي ويجهڙي وقت ۾ شاعر پيدا ٿيا. جهڙوڪ: مخدوم عبدالرحيم گروهڙي، سچل سرمست، درويش صديق فقير صوفي سامي وغيره تن سڀني پنهنجن ڏوهيڙن ۾ قافيه انهيءَ ترتيب سان ڪم آندا آهن، جنهن ترتيب سان شاهه ڀٽائي صاحب ڪم آندا آهن. انهيءَ وقت کان پوءِ اڄ تائين پوئين مصرع جي وچ ۾ قافيه ڪم آڻڻ جو رواج هليو اچي ٿو.

شاهه ڀٽائي صاحب جي جيڪا ايجاد آهي، سا آهي وائي. ”وائي يا ڪافي“ شاهه ڀٽائي کان اڳ ڪنهن به سنڌي شاعر ڪانه ڳاهي هئي. البته شاهه صاحب جي

هم عصر مخدوم عبدالروف پڻي بزرگ جيڪي مولود ٺاهيا آهن، سي ساخت ۽ بناوت ۾ نسبت وائيءَ جهڙائي آهن، تفاوت رڳو هي آهي، جو وائيءَ ۾ مضمون مدو مجازي عشق ۽ حقيقي محبت جو مضمون پريل آهي ۽ مولود ۾ خاص پيغمبري پريت يا عشق رسول الله صلعم پايل آهي. شاهه ڀٽائي هجري سنه ١١٦٥ ۾ رحلت ڪئي آهي ۽ مخدوم عبدالروف سنه ١١٦٦ هجري ۾ پڻي وڏي عمر وارا ۽ ويجها پاڙيسري هئا، پوءِ خبر نه آهي ته ”وائي“ اڳ ۾ ايجاد ٿي يا ”مولود“.

درحقيقت وائي يا مولود جي ساخت جو نمونو سندس عاشقانه مضمون هندستان جي قديم راڳ ”ٺمري“ تان ورتل آهي. ”ٺمري“ ۾ ٻه ڀاڱا ”آستائي“ يعني: ”ٿل“ هوندو آهي ۽ پوءِ وري ”انترو“ هوندو آهي. ”انتره“ جي معنيٰ آهي حشو يا پراڻ، جنهن کي مصرع به چئبو آهي.

شاهه صاحب جي مضمون تي ٻين جو اثر:

شاهه ڀٽائيءَ جي زماني ۾ تصوف ۽ فقيريءَ ڏانهن ماڻهن جو خاص چاهه ۽ دلچسپي هوندي هئي. صوفين جي سرتاج مولانا جلال الدين رومي جي ”مثنوي“ جنهن ۾ روحاني راز ۽ تصوف جا مسئلا مڙيا پيا آهن، تنهن شاهه صاحب جي اهڙي دل هوندي هئي جو ”رسالہ ڪريمي“ سان گڏ اها به هميشه پاڻ سان رکندو هو. فقيرائڻ هندي دوهرن سان به شاهه صاحب خوب واقف هو. تنهنڪري شاهه صاحب جي ڪلام جو مضمون خاص طرح صوفيانه آهي. جيتري قدر شاهه ڪريم جي ڪلام جو مضمون مثنوي شريف جي رنگ ۾ ورتل

آهي، تنهن کان ڪيترائي درجا زيادہ شاهہ ڀٽائي جي ڪلام ۾ جو مضمون ۽ عبارت مثنوي شريف جي اثر ۾ ورتل آهي.

شاهہ صاحب جا ڪي ڪي ڏوهيڙا تہ اهڙا آهن، جو ڄڻڪ مثنوي شريف جي بيتن جو ترجمو آهن، پر درحقيقت اهي ترجمو نہ آهن. فقط مثنوي شريف مان دلچسپيءَ جو اثر آهن. مولانا رومي، مثنوي شريف شروع ڪرڻ وقت چوي ٿو:-

بشنواز ني چو حڪايت مي ڪند
وز جدائيها شڪايت مي ڪند .

(نڙ پيو وڃي، تنهنجو آواز ٻڌ، هر فراق جون دانهون پيو ڪري).

مولانا رومي مٿين بيت ۾ پنهنجي وجود کي "نڙ" سان مشابهت ڏني ٿو، جو ڦوڪ اچڻ تي درد ڀريو آواز ڪندو آهي. نڙ واري ڪاني پنهنجي وڻ (ٿڏي) کان ڪپجي ڌار ٿيندي آهي، تڏهين ڦوڪ سان آواز ڪندي آهي. جيڪڏهين ان کي اصل ٿڏي کان ڪپي ڌار نہ ڪجي تہ جيڪر سنجهائنس آواز ٿي ڪونہ نڪري اهڙيءَ طرح سچن عاشقن جو روح بہ حق جي ذات پاڪ کان وڇڙي هن جسم ۾ اچي ڦاٿو آهي، تنهن ڪري ٿي درد جون دانهون ٿو ڪري. ساڳيو مضمون شاهہ صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هن طرح ڏنو آئي:-

"وڍيل ٿي واڪا ڪري، ڪنل ڪو ڪاري
هن ٻڻ پنهنجا ساريا-هوءَ هن جون ٿي هاري"

مثنوي شريف ۾ چيل آهي تہ:-

”هر کہ را اسرار حق آموختند
مهر کردند و دهانش دوختند“

(جنهن کي خدائي راز معلوم ڪرائين ٿا، تن جو ڪچھ پڇڻ بند ڪندا آهن) شاهہ صاحب ساڳيو مضمون هن طرح ڪم آندو آهي:-

”سلي سوريءَ چاڙهيا، بيان ڪن نہ بات
توڻي ڪسن ڪات، تہ بہ ساڳي سلن ڪينڪي“

(۲) ”برقعان اندر بازيون پڻهنجون سي بچاءِ
لڇڻ لنئون لطيف چئي، پڌر هڏ م پاءِ
ستان لوڪ لڪاءِ، وصالان وڃ پئي“

مولانا رومي فرمائي ٿو:-

”هر ڪجا تو با مني من خوشدلم
ور بود در قعر گوري منزلم“

(اي حقيقي محبوب تون جتي بہ مون سان هوندين، اتي آءٌ خوش گذاريندس، پوءِ ڪٿي قبر جي تري ۾ هجان) شاهہ صاحب وري هن طرح ٿو فرمائي:-

”ورسا سچي ويڙهہ، جنهن ۾ سڄڻ هيڪلو
سو ساڳوئي ٿير، جتي ڪوڙ ڪمائهين“

مولانا رومي فرمائي ٿو:-

”صبر گنج است اي برادر صبر ڪن
تا شفا يابي تو زين رنج ڪهن
صبر را با حق قرين ڪرد اينلان
آخر والعصر را آنگہ بخوان“

(اي ڀاءُ صبر جو خزانو آهي، تون صبر ڪر تہ هن پراڻي درد کان تندرستي حاصل ٿئي ٿي. اي فلاڻا تون

سورت والعصر جي پڇاڙي پڙهي ڏس، ته اتي ”صبر“ کي ”سچ جو سائي ڪيو ويو آهي.“

شاهه صاحب کي مولانا روميءَ جو اهو سبق اهڙو دل تي وينو آهي جو فرمائي ٿو ته:-

”پر ۾ پڇيائون، عشق جي اسباب جو
دارون انهيءَ درد جو ڏاڍو ڏسيائون
آخر والعصر جو انئين آتائون
تهانپوءِ آئون، سڪان ڏي سلام کي“

شاهه صاحب پنهنجو مضمون اهڙيءَ رح مثنوي شريف جي مضمون سان ملائي بيهاريو آهي، جو ڄڻڪ شاهه صاحب کي ڏس ٿي مولانا روميءَ کان مليو هو. شاهه عبدالڪريم جيڪو صوفيانو مضمون پنهنجي رساله ۾ ڪم آندو آهي، سو به بجنسي شاهه ڀٽائي ۾ مسايل آهي. يعني رساله ڪريمي جي ڪن ٿورڙن بيتن ڌاران ٻيا سڀ بيت شاهه ڀٽائي جي رسالي ۾ موجود آهن. شاهه ڀٽائي نه رڳو شاهه عبدالڪريم جي بيتن وارو مضمون پنهنجي ڪلام ۾ کولي کولي بيان ڪيو آهي، بلڪ مثنوي شريف جي مضمون وانگر جدا جدا مثالن ۽ جدا جدا آکاڻين سان تصوف جا گفتا ۽ روحانيت جا نڪتا ظاهر ڪري ڏيکاريا اٿس. تفاوت رڳو هيءُ آهي، مثنوي شريف ۾ جيڪي آکاڻيون ۽ نقل ڪم آندا آهن، سي ساراٺي سارا بيان ڪندو اُن سان تصوف جا سبق ڏيندو وڃي ٿو، پر شاه صاحب آکاڻين ۽ نقل کي سر بستي بيان ڪرڻ بدران انهن جا خاص ڏکر آڻي، انهن سان روحاني سبق ٿو سمجهائي.

جهڙيءَ طرح مثنوي شريف ۾ تصوف جي ڳُجهن ۽ روحاني نڪتن سان گڏ اخلاقي نصيحتون به ڇيڙي ڇيڙي ڇڏيل آهن، تيئن شاهه صاحب به پنهنجي ڪلام ۾ ڪندو آيو آهي. تنهن کان سواءِ جيئن مثنوي شريف ۾ مولانا رومي بادشاهه جي ڪنيزڪ ۽ سوناري جي مجازي عشق جو قصو ڪٿي پوءِ ان مان حقيقي عشق جيون حقيقتون بيان ڪيون آهن، تيئن شاهه ڀٽائي صاحب به پنهنجي ڪلام ۾ "سهڻي ۽ ميهار" "سسئي ۽ پنهون" "هير ۽ رانجهو" "مومل ۽ مينڌرو" "ليلان ۽ چنيسر" "گندري ۽ جام تماچي" جي مجازي عشق جا قصا کڻي انهن مان عجيب روحاني ۽ اخلاقي سبق سمجهايا آهن.

جيئن مثنوي شريف جي هرهڪ دفتر ۾ مولانا رومي پنهنجي مرشد حسام الدين عليه الرحمته جي تعريف ۽ پنهنجي بزرگن جا گُڻ ڳايا آهن، تيئن شاهه ڀٽائي صاحب به ڪيو آهي. قدرتي نظارن تي ويچار ۽ انهن مان نصيحتون وٺڻ جو طريقو به شاهه صاحب ساڳيو مثنوي شريف وارو اختيار ڪيو آهي. مثنوي شريف ۾ [illegible] (جنگي ميدان بابت شعر)، ڪٿي [illegible] سُر ڪيڏارو ڪربلا جي جنگي ميدان بابت ڏنل آهي جو سچوئي احسان فقير جو آهي ۽ پڻ کان شاهه جي رسالي ۾ ڪنهن داخل ڪيو ويو آهي.

شاهه ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ مضمون جي ورڇ:-

شاهه صاحب جي ڪلام ۾ جيڪو مضمون ڪم آيل آهي سو خاص طرح پنجن ڀاڱن ۾ ورڇي سگهجي

ٿو:- (١) صوفيانو مضمون (٢) اخلاقي مضمون (٣) عاشقانو مضمون (٤) فطرت نگاري (٥) مدحيه مضمون.

صوفيانو مضمون

درحقيقت شاه صاحب جو سارو ڪلام صوفيانو مضمون آهي. جڻ جڻ مضمونن کي اخلاقي، عاشقانو يا طبعي يا مدحيه سڏجي ٿو، تن مان به ڪوئي مضمون تصوف جي رنگ کان ٻاهر نه آهي. صوفياني مضمون جو تعلق خاص "روح" ۽ "رب" سان آهي.

"روح ۽ رب" جي وچ ۾ قرب ۽ محبت جو ازلي لاڳاپو آهي، "يڪرنگي" رب جي پاڪ ذات سان يڪرنگ ۽ سمايل رهڻ ۾ ئي روح لاءِ سچي راحت آهي.

١- سو هيءُ سو هو، سو پرين سو پساهه،
سو اجل سو الله سو ويري، سو واهرو

٢- ٻاهر سان سهڻي سائـــر ٻـــڻ ســوئي،
آهي نجوئي، ڳجهه ڳجهاندڙ ڳالهڙي.

نه رڳو انساني روح، بلڪ سڀ مرون، پکي جيت جانور، وڻ ٻوٽا، جبل، نديون، آسمان، سج چنڊ، تارا وغيره شين ۽ انهن شين جي ڪارروائي ۾ به رب جي پاڪ ذات جي "يڪرنگي" سمايل آهي. تنهن ڪري جيتوڻيڪ ساري مخلوقات جي گهڻائي (ڪثرت) پئي نظر اچي، مگر انهيءَ "ڪثرت" ۾ سارو ڪم پاڪ ذات پروردگار جي "يڪرنگي" ڪري رهي آهي. اها يڪرنگي آهي "وحدت".

"وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
هـــو هلاچو هـــل، باالله منڊو سچڻون."

(۲) "سرتان، موران، پکٽان واني پي م پل،
هـــو هلاچو هلي، باالله سندو سجڻمن."

(۳) "ڪوڙين ڪايائون تنهنجون لکن لک هزار،
جي ڪي سيڪنهن جي سين درمن ڏارو ڏار،
هريتم تنهنجا پار ڪهڙا ڇني ڪهڙا چوان."

"رب تعاليٰ" جي خواهش پٽاندڙ ۽ محبت جي آزمائش خاطر "روح" کي جسماني قيد ۾ اچڻو پيو. جسماني قيد ۾ اچڻ شرط "ڪثرت" ۾ گهيرجي ويو. اگرچ روح جي سچي راحت آهي حق جي پاڪ ذات ۾ وڃي سمائجي پر جسم جو مليو انس سو ڪثرت سان مشغول رهڻ ۽ ڪثرت مان راحت حاصل ڪرڻ لاءِ روح کي زبردست ڪشش ڪري ٿو. اها زبردست ڪشش آهي "نفس".

"روح" کي جسماني پليتاين کان صاف ۽ پاڪ رهي موٽي حق جي پاڪ ذات ۾ وڃي سمائجڻ کان روڪڻ لاءِ "نفس" ان کي جن خواهشن ۽ خيالن جي نوڙين ۾ ٻڌڻ جي ڪري ٿو، سي نوڙيون ڪپي نفس کي ماري مات ڪري وڃي پنهنجي سچي ماڻس ۾ "سمائجڻ" اهو آهي تصوف جو اعليٰ مقصد ۽ سچي مراد.

(۱) "سون کي مون ماڻ پرين، ٻڌي وڌو ناز ۾،
اپنا اٿين ڇوڻ، نه مستان پاند پسائين."

(۲) "صوفي صاف ڪيو، ڏوئي ورق وجود جو،
تنهان پوءِ ٿيو، جيئري پسڻ پرينءَ جو."

"روح" ڪهڙي طرح "نفس" تي فتحياب ٿئي، تنهن لاءِ ضروري ڳالهه آهي "آپو" يا "خودي" وسارڻ

يا ”پاڻ ڇڏڻ“ يعني حق جي مڪ ۾ رهي نفساني خواهشون قبول نه ڪرڻ.

(١) ”آءٌ مين اڻ ٻار، ڪڏهن تان ڪونه ٿيو
هيڪڙائيءَ وٽ هار، هنجون جي هڻن جون“

(٢) ”جان جان پسن پاڻ کي تان تان ناهه نماز،
سي وڃائي ساز، تنهان پوءِ تڪبير چئو“.

(٣) ”لائي خنجر لا، جئو هن خنجر کي هڻ،
سڌن جون سڄ ڇوي وڏون سي وڪڻ،
ٻيو پزوڙي آڻ، ته هاڻ ۾ ڏوري وهڻ.“

پاڻ وساري ڇڏڻ يعني نفساني خواهشون قربان ڪرڻ مشڪل ڪم نه آهي، انهيءَ لاءِ وسيلا کپن.

(١) عشق (٢) رياضت يا مجاهده (٣) ڪامل مرشد

عشق اها سچي محبت آهي، جا عاشق کي معشوق کان ٻيو سڀ ڪجهه وساريو ڇڏي.

١- ڇاڻي مجاني، وهان ڪٿان مات ڪري؟
اندر آگ عشق جي اهڙ آڏانسي،
العشق نار الله الموقده، ڪوري جنهن ڪاٿي،
آهي آڙياڻي، ٻيو مرتيون مڇهي ڪينڪي.“

٢- ”پاڻ ۾ ڪيئي پاڻ مين، رڳي سيلي وانءِ،
تنهن ڳنهندي ڻانءَ ونئن پرينءَ جي پار ڏي“

جسم جون آسائشون ۽ آرام ڦٽا ڪري ڏڻي تعاليٰ جي محبت ۽ يادگيري ۾ رهڻ آهي ”رياضت يا مجاهده“. رياضت ڪري روح اهڙو صاف ٿيو پوي، جو نفساني خواهشون ۽ جسماني سڀئي طرحين نمونن سان پاڻ ميٺگاريو اچيو اڳيان پيهن، ته به ان جي نظر ۾

نسبت معلوم ٿين ٿيون.

عشق ۽ رياضت جون منزلون جفاڪشي سان طئي ڪري سلامتي سان منزل مقصود تي وڃي پهچڻ اٺ چاڙ جو ڪم نه آهي، انهيءَ لاءِ ڪامل مرشد جي رهنمائي حاصل ڪرڻ ضروري ڳالهه آهي.

سيپا سپاهي، آهي آريءَ ڄام ري،
ڪڏهن پسي ڪانه ڪا رنبيءَ لالن لائي،
دور دل تان دور ڪري، ڪر ساڃهه صفائي،
من لا شيخ له فشيخه الشيطان ان ري اونداهي،
بلا شيخ من يمشي في الطريق [illegible]،
في البحر بلا سفينه آهڙي آهي،
تنهن ري نوائي ڪئي آهن ..."،

عشق جو مدار آهي حسن. حسن جي موجودگيءَ ڌاران عشق بي نور آهي. قدرت جا خاڪيل رنگا رنگي نظارا، جن جو هڪڙو جزو آهن. انساني ۽ صورت انساني سيرت، سي سڀ حقيقي معشوق جي سچي حسن جا ڏيکلا آهن. فطرت ۾ پکڙيل قدرتي حسن کي اندر جي نظر سان جاچڻ حقيقي عشق لاءِ ڏاڪڻ آهي.

المجاز قنطرة الحقيقت

(فطرت ۾ پکڙيل حسن جو عشق حقيقي عشق جو ڏنل خزانو آهي.

1- "حوصلو حيرت ۾ ڪري ڪين درڪ
جو حسن سندو حق، سو ڪور پروڙي ڪينڪي."
2- "ايڪ قصر در لک، سڀئين سندس ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن سڄڻ سامهون.

روح جو جسم جي پڃري ۾ قائم رهڻ آهي جدائي وڇوڙو فراق يا دوزخ ۽ روح جو رب جي پاڪ ذات سان يڪرنگ رهڻ ۽ ساڻس وڃڻ آهي ميڙاپو يا ميلاپ يا وصال يا بهشت (دائمي سک) شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ۾ جيڪو وڇوڙو يا ملاپ ڳايو ويو آهي سو اهوئي آهي.

اخلاقي مضمون

روح کي نفس جي ڦندي مان ڇڙڻ آسان ناهي، تنهن لاءِ اخلاق ضروري آهي. جنهن ڳالهه کي "شريعت" سڏجي ٿو، سائي اخلاق جو سرچشمو آهي.

"ساري سڪ سبق، شريعت سندو سهڻي!"

شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڇپي ڇپي تي اخلاقي نصيحتون ڏاڍي اثرائتيءَ عبارت ۾ ڪيئڏو ويو آهي ٿورڙا مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

عبادت ۽ ذڪر

(۱) "جي پاڻئين جوڳي ٿيان، ته پر ڪلهي جي ڏار،
پنجن سان پورو رهه، آيا ٿيهه نه ٿار،
تڏهين ڏاڳا ڏار، جڏهين راهه سڃاڻين رب جي"

(۲) "مان پڇني سپريں، چتان چرم لاهه،
پرين اکيان پاءِ، پلو مڱڻهار ٿين."

(۳) "جاڳن منجهان جس، آهي الله جن کي،
لاهي ٿو لطيف چئي، ستان قلب ڪس،
ورنه ڪهان وس، صبح سان سيد چئي."

سچ اختيار ڪرڻ ۽ ڪوڙ ڦٽو ڪرڻ:

"مان پڇني سپريں، چست ۾ چيتاريج،
ڪڏي ڪائي ڪچ کي ڪوڙ م ڪماءِج،

ونيچ وهائيج، سڀ سوداگر سچ جو."

اخلاص يعني نيت جي اڇائي

٢ ١

تن ۾ تراز توهه جي گهٽو آهه گهوڙي،
ادب ۽ اخلاص جا سڙهه پلج سوڙي،
[illegible] جو تن ۾ پاءِ [illegible]،
ته عادتون آهي "ننڍيو توائي نه ٿئي."
(٢) "آدمي اخلاص، [illegible] ساڻو ڪيو،
ڪونه [illegible] ڪڏهين [illegible] [illegible] [illegible]،
[illegible] [illegible] هوندو [illegible]."

صبر ۽ تحمل

(١) صبر ڪيو ڏک سهي، ڪانه ڪوري هوءِ، ٣
ان الله مع الصابرين آڳ اهين جوءِ.
(٢) [illegible] ڪيمندن ڪيو، هاريو هوڙن
چڪيو نه چوندن، هو جو ساٿ صبر جو.
(٣) [illegible] ڪسي نهار ٿيون، ڏسر [illegible]،
ڏٺي مانجائون، جي ايمن انهيءَ پير تي.

نياز ۽ نئرت

(١) هيڪر [illegible] نه اوڏي [illegible] عجيب [illegible]،
هوته توهين ڪان هڏ [illegible] پاسي نه ٿئي."
(٢) هو [illegible] تون ۾ [illegible]، پاءِ [illegible] ان سين،
هو او [illegible] ڏيئي [illegible]، [illegible] ڏيئي [illegible].

---

(١) بڙي (٢) توڪل
(٣) ڏٺي تعالي صبر وارن ساڻ همراه آهي.

۱ ۲ ۳

(۳) قرب ڪبرياءَ، مــاءَ ملاقـــي نه ٿئي،
پوري اي پڙـــاءَ صوفيءَ جي صلح ۾

جفاڪشي ۽ اورچائي:

(۱) "سوريءَ تي سو وار، ڏيهائي چنگ چڙهن،
جم ور جي چڏئين، سڪڻ جي پچار،
پرت نه پسين پار، نينهن جيائين نڪيو.

(۲) پتنگ چائين پاڻکي، ته چيري پئو چائي،
تان تان تانچ تاءَ ڏي، جان آڳ نه اجهائي،
وسه وهائي، آڳ نه ڏجي عام کي."

دنيا کي چنبڙي نه پوڻ:

فاني ٿي فاني، دنيا دم نه هيڪڙو،
لئي لوڙهه لتڻ سين، جوڙيندءَ جاني،
ڪوڙ ۽ ڪاني، آهه سر سپ ڪنهن.

شاهه صاحب هر نموني جون اخلاقي نصيحتون پنهن جي ڪلام ۾ ڪم آنديون آهن. زال ذات پنهنجي پتار سان وفادار رهڻ ۽ پرينءَ ان جـي خير خواهي ڪرڻ (سر ساسوندي)، زال ذات جي سچي شرافت ۽ وطن جي حب (سر مارئي)، پنهنجي چڪ قبـول ڪري پڇتائـڻ (سر ليلان چنيسر)، مرداني سچي غيرت (سر مومل راڻو) پائرن جو قرب (سر گهاتو) وغيره وغيره.

عاشقانو مضمون:

هن ڳالهه ۾ ڪو وڏاءُ ڪونهي، ته شاعري جو

(۱) خدائي وصال (۲) بهشت ۽ بزرگي (۳) ڪڏهن ...

ذور آهي عشق، عشق ذاران شاعري معذور آهي، ٻوءِ اهو عشق پنهنجي سچي مالڪ سان هجي، مرشد يا هادي سان هجي، فطرت جي نظارن سان هجي، قوم ۽ ديس سان هجي يا انساني حسن سان هجي. شاه صاحب انهن سڀني عشقن جا پر پيالا پيتا هئا ۽ سندس سارو ڪلام انهن عشقن جي مذڪور سان ڀرپور آهي، مگر هت عاشقانو مضمون انهيءَ کي ٿا سڏيون، جو انساني حسن جي عشق بابت آهي.

عاشقاني مضمون ۾ معشوق جي حسن جي تعريف، معشوق جي جفا ۽ بي پرواهي، عاشق جي وفا ۽ نهٺائي خلق جون چٿرون، حاسدن ۽ رقيبن جون فتنه انگيزيون ۽ انڪاءَ آخر سچائيءَ ۽ وفاداريءَ جي سوڀ، اهي ڳالهيون اچيو وڃن ٿيون. شاه صاحب معشوق جي حسن جي تعريف ۾ ايراني شاعرن جي پيروي بلڪل نه ڪئي آهي، جئن اڄ ڪلهه جي شاعرن جي شعر ۾ آهي. نه نرگس ۽ لاله سان معشوق جي اکين ۽ ڳلن جي ڀيٽ ڪئي اٿس، نه سرو ۽ شمشاد سان يار جو قد ڀيٽيو اٿس نه صبا ۽ نسيم کي قاصد بڻايو اٿس. انهن شين جو سنڌ ملڪ سان سنبنڌ ئي ڪونهي. شاهه صاحب معشوق جي سونهن بيان ڪرڻ وقت اهڙين شين جي ڀيٽ ڪم آندي آهي ۽ اهڙيون شيون تمثيل طرح پيش ڪيون اٿس جن کي سنڌ جو سڪو ساڻهو سڃاڻي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جنهن ڪري شاهه صاحب جي شاعري جي عبارت نقلي شاعري جي داغ کان آجي آهي. شاهه صاحب جي عاشقاني مضمون مان ٿورا مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

معشوق جو حسن:

(۱) ”پيشانيءَ ۽ پرينءَ جي، پلانيءَ جا پير،
اڳم آڪنڊين جي، ڏٺي پاپوهيو پير،
قمر پاڙي ڪير؟ شمس سپيرين سين.“

(۲) ”چنڊ! تنهنجي ذات، پاڙيان نه پرينءَ سين،
پلڪ پريان جي نه پڙين، جي حيلا ڪرين هزار،
جهڙو تون سڀ چمار، تهڙو دم دوستن جو.“

(۳) ”ڪشي نيڻ خمار سان، ناز ڪيائون نظر،
سورج شاخون جهڪيون ڪوماڻو قمر
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سان.“

(۴) ”جهڙا پاڻ پڻ، تهڙيون شالون سڻ سائيون،
عطر ۽ عنبير سان تازا ڪيائون تن،
مڙهيا گهڻو مشڪ سين چوتا سانئ چندن،
سونهن رپي سون مين سدا ڪامڻ ڪن،
ڪيائين لعل لطيف چئي، وڏا ويس ورن،
منجهه مرڪيس من سوڍي سين سنگ ٿيو.“

معشوق جي جفا ۽ عاشق جي وفا.

(۱) ”صورت گهڻو سهڻا، ڏاڍا سندن ڏوهه،
ريلو ڏئي روح جو ڪاٿي سو ڪامي مري.“

(۲) تون صاحبزادو سپرين، آءٌ نمورو نوڪر،
بي خد ڪريان بندگي، هٿ ٻڌي حاضر،
چڻ ڇڏيندس ڪينڪي دوست اوهان جو در،
دون تان مهر نظر پرين لاهه م پنهنجي.“

(۳) ”هوڏ ڇڏي هوڏڙي، جي سان گهر اچين سپرين،
ڳالهيون ڳجهه اندر جون، تن گهريون توڏي،
جي وهڻ گڏ گوڏي، ته ڏور مٽائڻ دل جا.“

عاشق تي ڇٽڻ ۽ اٿڪاءُ

(١) ”پورب ٿي مارياس، ڪنهن در ڏيان دانهڙي؟
متيون ڏينديون لوڪ کي، ڇري پاڻ ٿياس،
جنهين نه جيهاس، مون لڳي تن مان.“

(٢) ”ڪڪي هاٿيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاٿا ڇڇ،
ٻانڌ جڻ جي ٻانڌ سين لڳو، ٿئي لڄ،
سمو ڇام سهڄ، اپو ڪري ان سين.“

(٣) ڪرڪي ڪپر، ڪاءِ نانگ مٺارو نڪري،
آيي جو اوناءِ، مر پر سندي سڄڻين.“

(٤) خبر ٿي ڪرن کي ته مون کي ڪندا ڪوهه؟
صورت سپرين جي، ڏٺي ڪونهي ڏوهه،
لوري لڳم لوهه، جنهين رت رتاويو.“

(٥) ”الله ڪرجين، مدي جن جي مون ۾،
اسان ۽ پرين جون اسيدون پسن،
تنهان پوءِ مرن، مڙئي انهيءَ مور ۾.“

عاشقاني مضمون جا تفصيل وار پاڳا مر سهٽي، سر
آبري، معذوري، ديسي، ڪوهياري، حسيني ۽ پيروي
موسل رائي ۾ بيان ٿيل آهن.

فطرت نگاري يا طبعي مضمون:

فطرت يا سرشتيءَ جا نظارا ڪنهن به روشندل شاعر جي لاءِ ڪشادو ڪتب خانو آهي. شاه صاحب انهي ڪتب خاني جي هرهڪ ڪتاب کي اندر جي اکين سان مطالع ڪيو هو. قدرت جو پکڙيل حسن ئي آهي، جو حقيقي حسن ڏانهن روح کي رجوع ڪري ٿو ۽ حقيقي حسن جي پاڪ هستي بابت پکو ويساه ڄمائي ٿو. انهيءَ

ڪري قدرت جا نظارا پاڻ مرادو شاعر جي دل ۾ امنگ پيدا ڪندا آهن فطرت جي نظارن کي سليس ۽ چيندڙ لفظن ۾ اهڙي طرح بيان ڪرڻ جون بي جان شيون به جاندار نظر اچن ۽ اڻ ڏٺل نظارا به اکين اڳيان تري اچن، تنهن کي چئجي فطرت نگاري يا شاعرانون طبعي مضمون.

شاه صاحب پهريون ني شاعر آهي، جنهن سنڌ ۾ طبعي مضمون وارا شعر چيا آهن. سارنگ جي سر ۾ برسات جون عجيب ڪيفيتون ۽ آسمان جا نظارا، سهڻي درياءَ ۾ ۽ ان جي ڪنارن ۽ ڪن جو نقشو، سر سامونڊيءَ ۾ سمنڊ جون لهرون، طوفانن جون تيزيون ۽ ملاحن جي چستي ۽ مستي جا نتيجا، سر آبري، معذوري، ڏيسي، ڪوهياري ۽ حسيني ۾ جبلن ۽ ڏونگرن جا فوٽا، هاڙهي حب ۽ رڻن جون رونقون، سر ماروئي ۾ ٿر ۽ پٽن تي برسات جي ڪري پيدا ٿيل ڇهڇٽا، سر ڏاهر ۾ ڏينهن ۽ ان ۾ گذاريندڙ مڇين جو دلچسپ احوال ڪونجڙين جون قطارون ۽ انهن جا درد پربا آواز، سر سهڻي ۾ جهنگ جي جانورن جون چلولايون، سر ڪاموڏ ۽ سر ڪارايل ۾ مڇي مارينڌڙ ماڻهن جي رچن، ڪڙهين مڪڙين ۽ چارين جا داستان ۽ ڏنڍ جي پکين جا پيغام ڳايا اٿس.

مدحيه مضمون

شاعرن جو اصل کان وٺي دستور آهي، پنهنجي شعر ۾ ڪن بزرگن ۽ گهڻائتن انسانن جي تعريف ڪندا آهن اهڙي قسم جي شعر کي مدحيه يعني ساراهه جي مضمون وارو شعر چوندا آهن. شاه صاحب سر ڪلياڻ ۽ سر

ڏنامري ۾ حضرت نبي ڪريم صلعم جي تعريف ڪئي آهي
سر "بلاول" ۾ علاءالدين بادشاه، ڏونگر راءِ ابڙي، سمي،
جادم جکري جون واڪائون بلڪل مهانيندڙ لفظن ۾
ڪيون اٿس. سر برپات ۾ وري سپڙ سخيءَ جي سخاوت
جي ساراه ڪئي اٿس.

ساڳئي سربلاول جي پڇاڙيءَ واري داستان ۾ وڳند
فقير سان خوش طبعي به ڏيل آهي، جنهن کي ... ... نه
بعضي چرچي ... جهڙو شعر چئبو آهي.

شاه جي ڪلام جو پوين شاعرن تي اثر

شاه ڀٽائي جي وقت ۾ توڙي ڪانئس پوءِ جيڪي
سنڌ ۾ شاعر ٿيندا آيا، سي شاه صاحب جي ستاريل نموني
تي ڏوهيڙا ناهيندا آيا. سنڌ ۾ علم عروض جي قاعدن تي
شعر ناهڻ جو رواج پيو، تنهن کان پوءِ به شاه جي طرز
تي ڏوهيڙن ناهڻ جو رواج بند ڪونه ٿيو آهي اڄڪلهه
به ڀهراڙين ۾ سوين گمنام شاعرن جا شعر ڏوهيڙن جي طرز
تي پڌرا ٿيندا رهن ٿا. شاه عنايت، صادق فقير، سچل فقير
سوامي چنڊراءِ سينگهو ڀڳت، دلپتراءِ صوفي ۽ ٻين هزارن
شاعرن شاه صاحب جي ڏوهيڙي جي طرز تي ڏوهيڙا
لکيا آهن.

انهيءَ طرز تي سنڌ جي شاعرن نه رڳو متفرقا ڏوهيڙا
ناهيا آهن، پر سچا سچا قصا به انهن ڏوهيڙن ۾ لکيا
اٿن، جهڙوڪ سسئي پنهون، سوسل رانو، سهڻي ميهار،
ڪامروپ وغيره.

شاه صاحب سنڌ ۾ "وائي" جو رواج پيدا ڪيو.
انهيءَ وائيءَ مان وري "ڪافي" جي صورت پيدا ٿي.
سنڌ ۾ هزارين شاعر ٿي گذريا آهن ۽ اڃا به آهن، جن

شاھ صاحب جي وائيءَ جي طرف تي ڪافيون ٺاھيون آھن جن شاھ صاحب پنھنجون وايون جدا جدا سرن ۽ راڳڻين تي ڳائڻ جو رواج پيدا ڪيو، تن ڪانئس پوءِ وارا شاعر به پنھنجون ڪافيون جدا جدا سرن ۽ راڳڻين تي ۽ جدا جدا سازن تي ڳائيندا اچن ٿا. انھيءَ ڪري سنڌ جي سنڌي راڳ جو اڳواڻ شاھ ڀٽائي ليکيو وڃي ٿو.

جن شاھ ڀٽائي مشھور عشقي قصن جي خاص ٽڪرن تي شعر ٺاھي روح ويجھايو آھي، تن ڪانئس پوءِ وارن ڪافين ٺاھيندڙن شاعرن به ڪيو آھي. سھڻي جي قصي مان ڪن شاعرن فقط سھڻيءَ جي ٻڏڻ واري حالت تي ڪافيون ٺاھيون آھن، سسئي جي قصي مان فقط جبل جھاڳڻ وارو ڀاڱو ڳايو آھي ۽ ڪن فقط اھو ماتم ڳايو ھي، جو پنھونءَ جي ڪيڇ وڃڻ کان پوءِ پنيور ۾ سسئيءَ مچايو ھو. ڪن ليلان بنجي فقط چنيسر اڳيان پڇتاءُ ظاھر ڪيو آھي، ته ڪن مارئي بنجي فقط وطن جي سڪ ڳائي آھي، ته ڪن مومل بنجي مينڌري کي پرچائڻ لاءِ ٻاڏايو آھي. مطلب ته شاھ صاحب جي ڪلام جي طرز ۽ مضمون جو اثر اڄ تائين سنڌ ۾ قائم آھي. شاھه صاحب کان پوءِ سنڌ ۾ اھڙو ڪوبه شاعر پيدا نه ٿيو آھي، جنھن ڪو نئون گس پيدا ڪيو ھجي. علم عروض جي قائدن تي شعر ٺاھيندڙن شاعرن شعر جي طرز بيشڪ سڌائي آھي، پر مضمون ۾ يا ته ھرويرو ايراني شاعرن جو نقل ڪئي اختيار ڪيو اٿن يا ساڳيا شاھ صاحب وارا پير اچي ورتا اٿن.

شاهه صاحب جي ڪلام جي سنڌي

شاه عبداللطيف جي سنڌي ساڳي آهي جا مخدوم ابوالحسن ۽ هن جي همعصرن ڪم آندي آهي، نحوي ترڪيبون ۽ صورتخطيءَ جا قاعدا به ساڳيا آهن.

شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جيڪا سنڌي ٻولي ڪم آندي آهي، تنهن کي نج سنڌي ٻولي چوڻ درست آهي، ڇاڪاڻ جو ان ۾ سنڌ جي طبعي (پراڪرت) ٻوليءَ جا لفظ به موجود آهن، مڪمل مٽريل (سنسڪرت) ٻوليءَ جا لفظ به موجود آهن ۽ عربي ۽ پارسي لفظ به قائم آهن. پر اهي سڀ اهڙا عام فهم آهن جي سنڌ جو هرڪو هندو خواه مسلمان آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو.

شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ نڪي اهڙا ڳرا سنسڪرت ٻوليءَ جا لفظ ڪم آندا آهن جهڙا سامي صاحب پنهنجن سلوڪن ۾ ڪتب آندا آهن ۽ نڪي اهڙا ڳوڙها عربي ۽ پارسي لفظ ۽ محاورا ڪم آندا اٿس، جهڙا اڄ ڪلهه جا مسلمان شاعر پنهنجن پنهنجن ڪلامن ۾ ڪم آڻي رهيا آهن. جتي جتي قرآن شريف جون آيتون يا حديث شريف جا جنسي حوالا ڏنل آهن، تن هنڌن کان سواءِ باقي ڪلام ۾ شاه صاحب اهڙي سنڌي ٻولي ڪم آندي آهي، جا سنڌ جي هندن خواه مسلمانن لاءِ هڪ جهڙي مروج آهي.

(۱) "اکر چئي هڪڙي، پڙهه جي نه پڄهن، ڪوءِ ڪبو کي تن سچي سٺائي ڳالهڙي."

(۲) "پڙهيو تا پڙهن ڪڙهن ڪبن قلب ۾، پاڻان ڏوهه چڙهن، جئن ورق ورائن وترا".

متيان په بيت مثال طرح ڏنا ويا آهن. انهن ۾ سنسڪرت بنياد وارا لفظ پڻ آهن جهڙوڪ اکر ڀون، ٻجهن، سچي ۽ ڏوهه. سنڌ جي طبعي (پراڪرت) ٻوليءَ جا لفظ به موجود آهن، جهڙوڪ ڪوهه، ڳاهه ۽ وترا، ۽ عربي ٻوليءَ جا لفظ به آهن جهڙوڪ قلوب ۽ ورق، مگر انهن ۾ اهڙو ڪوبه لفظ ڪونهي، جو ڪنهن هندو يا مسلمان کي سمجهه ۾ نه ايندو هجي.

سڀڪنهن ٻوليءَ جو اهو دستور آهي ته جئن جئن حڪومتون وينديون آهن مٽبيون سٽبيون، ۽ نوان نوان لفظ ۽ محاورا ويندا آهن ڪتب ايندا، تئن تئن اصلوڪا پراڻا لفظ ۽ محاورا ويندا آهن گم ٿيندا. شاه صاحب جي گذريءَ هينئر ٻه صديون ٿي ويون آهن، تنهنڪري سندس ڪلام ۾ ڪم آيل ڪيترائي پراڪرت لفظ هينئر ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ڪم ڪونه ٿا اچن، ۽ ڪيترن ئي سنسڪرت ۽ عربي خواه پارسي لفظن جون صورتون اهڙيون مٽجي ويون آهن، جن جو بنياد صحيح ڪرڻ مشڪل ڪم آهي.

(۱)

اڄ ٻڌ "اهارو" چوڏهين ماه چنڊ جو

(۲)

من ۾ پاري مچ، "جم" وڃني "اوهري"

(۳)

ڪر هو نڪي "ڪان"، پيرين آءٌ نه پڄني

(۴)

"سگهر" سوناٿون. ٿيا رحمان مين

(٥)

اسان اڏارا آنــــي "اونـــگ چـــاڙهيا

مٿين مثالن ۾ (١) "اماروُ" = نرواري، پٽراڻي، (٢) "جم" = مٿان، (٣) "اووهرڻ" = کسڪي وڃڻ، تکي وڃڻ. آهي اهڙن جهڙن پراڪرت لفظن جا مثال آهن، جي اڄ ڪلهه جي سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ۾ نٿا اچن.

"ڪان" اصل سنسڪرت لفظ آهي "ڪانڊا"=گهوڙو پر سنڌس اهڙي صورت سنجهي ويئي آهي، جو ان جو بنياد لهڻ آسان نه آهي.

اهڙيءَ طرح "سگهر" (رستو) اصل ۾ عربي ٻولي جو لفظ آهي "ٿهر"، "آونگ" برتن يا ٿانءُ) اصل ۾ پارسي اصل ۾ پارسي ٻوليءَ جو لفظ آهي "آوند".

ڪيترائي سنسڪرت، عربي ۽ پارسي ٻولين جا بگڙيل لفظ جي شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندا آهن، سي سنڌس زماني ۾ ني اهڙين بگڙيل صورتن ۾ ڪم پيا ايندا هئا ۽ انهن مان ڪيترائي لفظ اڄ تائين به ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ڪم پيا اچن ۽ صاف سنڌي پيا ڀانئجن.

شاه صاحب جي ڪلام ۾ شاعراڻيون خوبيون زباندانی

زباندانی يعني ٻوليءَ جي واقفيت شاعر لاءِ ضروري خوبي آهي. شاه صاحب سنڌيءَ ٻوليءَ جو نه نهايت قابل ڄاڻو هو، پر عربي ۽ پارسي ٻولين ۾ به ماهر هو. عربي آيتون ۽ گفتا پنهنجي سنڌي ڪلام ۾ موقعي موقعي تي اهڙي طرح ويو آهي جڙيندو جو، جڻڪ

عربي ۾ ڪا مادري ٻولي هيس. حيرت انگيز قابليت
هيءَ ڄمبي جو قرآن شريف جي آيتن، حديث شريف
۽ عربي مقالن کي پنهنجي سنڌي مضمون جي مراد سان
اهڙيءَ طرح ملائيندو ويو آهي، جو ڱويا انهن آيتن،
حديثن يا مقالقن جو تفسير ٿو بيان ڪري.
مثال:-

(١) آڳي ڪيا اڳهين نسورونئي نور
"لاخوف عليهم ولاهم يحزنون" سچن ڪونهي سور
مولي ڪيو معمور، انگ ازل ۾ ان جي.
سر ڪلياڻ

(٢) سوت سند نه آهي، طالب تنيو تڪڙا
٢
"عجلوا ابا التوبه قبل الموت" ريرم لاهي
پريان ڪارڻ پاڻ کي، سگهو ويهه سنباهي...
سر آسا

(٣) "قيدالماءَ" ٿيوم، هت اڙانگي گهاريان،
٣
"هماڪ جسمي والقواد لديکم" هنيون هت سندوم
قادر شال ڪندوم، ميڙانو سڀن مارئين!
سر مارئي

پهرئين بيت ۾ قرآن شريف جي هڪڙي آيت جا ڇويان
لفظ ڪم آندا انس، اڳيان ۽ پڇيان ٻه مصرعون اهڙيون
جڙي ڇڏيون انس، جو ڱويا ساري آيت جو مطلب
بيان ٿي چڪو آهي.

١- انهن کي دين توڙي دنيا ۾ نڪو خوف آهي
نڪو خطرو رهندو آهي. ٢- مرڻ کان اڳ گناهن کان
توبه ڪريو. ٣- جسم هتي آهم ۽ دل توهان وٽ.

ھئي بيت ۾ گناھن جي پڇتاءَ واري حديث شريف
جا لفظ ڏيئي سائين ڏانھن سچي حب رکڻ جو سبق
سيکاريو. ٽئين بيت ۾ ھڪڙي عربي مقالي کي ساوڻي
جي حال سان ٺھڪائي ڦھڪائي پيھاريو اٿس.

سر ڪلياڻ جي ٽئين داستان جي پھرين وائيءَ ۾
ھڪ پارسي سٽون شاه صاحب پنھنجون ڪم آڻي پوءِ حافظ
شيرازي جي غزل جون مصرعون ڪم آنديون ويون
ھن. جئن تہ :-

شيشہ را پر ڪن و بردار بيا
جام را پر ڪن و برخير بيا — شاه صاحب
ساقيا برخيز در دہ جام را
خاڪ بر سر ڪن غم ايام را
بادشاه در دہ چند زين باد غرور
خاڪ برسر نفس نافز جام

گويا وائي جو ٽل پنھنجو گڏيدي مصرعون حافظ
صاحب جي غزل جون ڪم آنديون اٿس.

"سر بروي ھندي" جي ڀڄاڙيءَ ۾ مثنوي شريف
جا بيت ۽ ثنائي شاعر جي پارسي غزل وائيءَ طرح
ڪم آيل آھن، ان سان ھہ ثابت ٿئي ٿو تہ شاھ صاحب
کي پارسي زبان سان خاص دلچسپي ھئي.

ھندي ٻوليءَ جو تہ شاه صاحب پورو پورو ماھر
"سر بروي ھندي" جنھن ۾ رڳا ھندي بيت آھن سو
جيتوڻيڪ ساروڻي شاه صاحب جو ناھيل نہ آھي، چاڪاڻ
جو ٻين فقيرن جا بيت ان ۾ نالي سان نروار ٿيل آھن
ھندي وايون بہ ڪن ڪن سرن ۾ شاه صاحب جون

پنهنجون ڏنيون آهن. جهڙوڪ سر ڪلياڻ جي ٻئين داستان جي پڇاڙي ۽ سر سورٺ جي داستان چوٿين جي پڇاڙيءَ واريون وايون.

سرائڪي ٻوليءَ ۾ سر "هير رانجهو" لکيل آهي ۽ بلوچڪي ٻوليءَ جا ڇهڇٽو سر ديسيءَ جي فصل ستين ۾ چڱا ڏيکاريل آهن. پنجابي ٻوليءَ جون ڪي وايون به شاه صاحب ڪم آنديون آهن. جهڙوڪ سر سارنگ ۾ ڏنل آهن.

سنڌي ٻولي ته شاه صاحب اهڙي مٺي ۽ وسيلي ڪم آندي آهي، جو ڏک پري پنجي ته ڏؤ نه ٿئي. جهڙي نموني جي ماڻهوءَ جو ذڪر ڪيو اٿس تهڙي نموني جي ٻولي ڪتب آندي اٿس.

فطرت جو اڀياس ۽ فطرت نگاري

قرآن پاڪ ۾ خدا تعاليٰ فطرت يعني سرشتي جي اڀياس جو هنڌ هنڌ تي تاڪيد فرمايو آهي. انسان جي وجود ۽ بناوت تي ويچار، آسمان ۽ آسماني جسمن جي ڪاروواين تي ڌيان، سرن، پکين ۽ جيتن جي ڇرڇر تي خيال، جبلن، ندين، ڍنڍن ۽ ڍورن جا نظارا، وڻن ٻوٽن ۽ گاهن تي غور ئي فطرت جو اڀياس آهي، جنهن جي وسيلي خدا تعاليٰ جي پاڪ هستيءَ تي يقين ڄمي ٿو ۽ سندس قدرت، ڪاريگري ۽ ڪرم تي انسان جو روح قربان ٿئي ٿو.

شاه صاحب جو ڪلام ڏيکاري ٿو ته فطرت جو اڀياس شاه صاحب تمام چڱيءَ طرح ڪيو هو، تنهن ڪري ئي قدرت جا نظارا اهڙي دلچسپ نموني ۾ بيان

ڪيا اٿس، جو سنڌ جو پهريون ڪوبہ شاعر پنهنجي ڪلام ۾ اهڙي فطرت نگاري ڏيکاري نہ سگهيو آهي. شاه صاحب جهنگلن، جبلن، ماڙين ۽ ميدانن جا جي گشت ڪيا هئا، سي ڪيئن فطرت جي اڀياس جي ڪشش ٿي ڪرايا هئا.

سر سارنگ ۾ برساتي نظاري جو بيان ڪنيو اٿس، تہ سادن سودن لفظن ۾ برساتي نظاري جــي جيئري جاڳندي تصوير پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جـي پيش ڪري ڇڪو آهي. هارين ۽ مال دارن کي برسات جو انتظار ڪاڙهي جي تنوارڻ ۽ سنگهارن کي پيٽ ۾ ساه پوڻ، ڪڪرن جا ڪارا ويس، وڄ جا چمڪا گوڙ جا دهل دماما، تر بر پلر جي پاڻي سان ٽمٽار ٿي وڃڻ، هارين جو آباديءَ کي لڳي وڃڻ، گاهہ، مکڻ، گيهہ، کير ۽ ڏڌ جا کوڙ لڳي وڃڻ، ڏيهہ ۾ سڪار پيدا ٿيڻ. سر مارئيءَ ۾ پٽن ۽ ميدانن تي برسات جا پيدا ڪيل نظارا نهايت دلڪش عبارت ۾ بيان ڪيا اٿس. سر کنڀات ۾ چنڊ جي چانڊوڪيءَ کي ڳايو اٿس. سر سامونڊي ۾ سمنڊ جو قدرتي نظارو اهڙو بيان ڪيو اٿس، جو چٽ اکين سان نظارا پيا ڏسجن. سر سهڻيءَ ۾ درياهہ جون موجون ۽ ڪنن جا ڪڙڪا. سر آبري معذوري، ديسي، ڪوهياري ۽ حسينيءَ ۾ جبلن ۽ ڪوهستان جي تصوير. سر ڪاموڏ ۾ ڍنڍن ۽ ڍورن جي رونق، سر ڪارايل ۾ ڪونجن جون قطارون ۽ پکين جي پياس سر بسنت ۾ وڻن جا پراڻا پن ڇڻڻ ۽ ساوا ويس ڍڪڻ وغيره.

انساني طبيعتن جو اڀياس ۽ سيرت نگاري

شاهه صاحب انسان ذات جي طبيعتن جو اڀياس به ڪل گهوڙهي طريقي ڪيو هو، انهي ڪري هر نموني جي انسان جي سيرت پنهنجي سادن ۽ سليس لفظن ۾ اهڙي نموني اٿس، جو چٽڪ ايامن جا گذريل انسان اکين اڳيان اچيو بيهن. سامين ۽ سنياسين جي سيرت بيان ڪندو ڪري ته گويا پاڻ ئي سچو پچو جوڳي آهي. سهڻيءَ جي فاڪ ۽ جرئت سسئي جو ڪاهي ڦانو ڪنجرو ۽ وائيءَ ۾ پير رت ٿين، مومل جي شاهاڻي رنڊ ڦوڪ ۽ عيش مزاجي، ليلان جي گهيلائي ۽ پڇتاءُ مارئي جي لاڪ رتي لوئي ۽ ٿر جي ٿڌي واري، ڪنڌري جي حيش نصيبي ۽ مهاڻن جون موجون، ڪلاچي جي مڪڻ ۽ گهاتن جي بي ڏڙڪائي، اهيڙين ۾ شڪار جي چالاڪي ۽ ڪتن جي سچائي وغيره.

هستين جي سيرت نگاري جهڙي شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڏيکاري آهي، تهڙي اڄ تائين سنڌ جو ڪو ٻيو شاعر ڏيکاري نه سگهيو آهي.

بيت

"دهشت ڏوم درياه ۾ جت ڪڙڪا ڪن ڪرين،
ٻيڙيل پانڊي پار ۾ لهريون اوڏا ڏين،
سناور ساميا، جت سيڏاهيا نه سنڌين،
ويريون واٽ نه ڏين، ساهڙ سير لنگهائين."

مٿين بيت ۾ شاهه صاحب اول درياءَ جو فطرتي نظارو ڏيکاري ٿو، "درياءُ ڦوڪيو پيو وهي، ڪن ۾ پاڻي جا ڪڙڪا پيا پون، وڏا وڏا ٻنڌ به پاڻيءَ جي ڪاڻي ڪري هيٺ مٿي ٿيندا لڙهندا وڃن ٿا." انهن

پن سمنڊ ۾ شاه صاحب گويا درياءَ جي تصوير نها
چٽائيءَ سان ڏيکاري ڇڏي آهي.

هائي اڇي ٿو سيرت تي:- ”ماندارين تـــرڻ ۽
تارو ماڻهو جن کي درياءَ جو ڪو ڀؤ نه رهندو آه
سي به درياءَ جو دهشت ۽ تيزي ڏسي پنهنجيون سيٽاهيو
جهلي ويهي رهيا. دريـــاءَ ۾ گهڙڻ لاءِ جاتي نه ڀ
جهلي سگهيا. مگر هڪ عورت سهڻيءَ جي فلڪ ۾ س
پريل جرئت ڏسو، جو ”پيارا ساهڙ تون مددگار ٿج
اهي لفظ چئي داسو پيٽ جي هيٺيان ڏئي گهڙي پئ
درياءَ ۾.

بيت

پير ڪنيائون پر ۾ پيارين پهون،
منجهن ساٿيڪن تي وڏي ويرهون،
پاڻيو جر جندن ۾ ڪوڏان ڪن ڪهون،
ڏيهان ڏينهن نٿون، مونکي ورهه ويڙيچن جو.

”برسات نه هجڻ جي حالت ۾ ٿر جا ماڻهو پو:
۾ ڪوئيل کوهن تي پڪرين کي پاڻي پيارينداآهن
اهي کوهه ساٺيڪا يعني سٺ گـــز کن هيٺ (تما
اونها) هوندا آهن. جوان ڇوڪريون يا زالون صبح ج
سوير پاڻي کڻڻ ويندڙيون آهن ۽ جند جهڙيون ڳريو
چڙهيون شوق سان ٻوڙون پاڻي انهن کوهن مان پاڻ
پري ڇڪي ٻاهر پيون ڪيڏنديون آهن. انهن ساهڙين ۽
عزيزن جي اڪير مون کي نٿين سج نئين دل ۾ پئد
پيدا ٿئي.“

مٿئين بيت ۾ شاه صاحب پنهنجي ڪـلام ۾ انڌا

ٿورا ۽ سادا ڪم آندا آهن، پر انهن ٿورڙن ۽ سادن لفظن ۾ مارئي ۽ ان جي ساهيڙين جي سيرت جو نقشو تمام ڪشادو ۽ دلچسپ چٽيل وڃي پار پيو آهي. فطرت نگاري ۽ سيرت نگاري جي مثالن جي شاه صاحب جي ڪلام ۾ ڪمي ڪانهي. فقط غور سان سندن ڪلام کي مطالع ڪرڻ جي ضرورت آهي.

ديس جي رسمن رواجن جو اڀياس

سنڌ ديس جي اهڙي ڪا قوم ڪانه هئي، اهڙو ڌنڌو ۽ رسم رواج نه هو، جنهن جو شاه صاحب غور جي نظر سان اڀياس نه ڪيو هجي ۽ انهي ڌنڌي يا رسم رواج مان روحاني سبق نه پرايا هجنس.

صراف، وينجهر، سونارا، لوهار، رنگريز، ڪوري، ڪاماڻي، ڪتيندڙ، راڳيندڙ، ڪاتب، درزي، ڳتيوال، سوداگر، ملاح، سوالي، مهاڻا، سڄي وڪندڙ، پکين جو شڪار ڪندڙ جهنگ، جي جانورن جو شڪار ڪندڙ زنانيون رسمون ۽ رواج، مطلب ته شاه صاحب جي ڪلام ۾ اهي نڪتا ڏسي، ڪيس ”هر فن مولا“ سڏجي ته به وڌاءُ نه آهي، حالانڪ هو فقيرن ۾ به سچو فقير هو: نموني خاطر هتي فقط به ٽي مثال هيٺ ڏجن ٿا :-

(۱) ”ڪاتب لکي جئن لايو لام الف سيج،

اسان سڄڻ تئن، رهيو آهي روح ۾

جئن ڏينهن چاپ خانه ڪين هئا تئن ڏينهن سڀ ڪتاب ڪاتب پنهنجن هٿن سان لکندا هئا. عربي صورت خطيءَ ۾ ڪاتب ”ل“ سان ”الف“ هن طرح

ملائي لکندا هئا: ”لا“. (٥)

انهن ۾ اکرن جي ملاوت اهڙي ٿيو وڃي، جو کوبه سنڌو وچ ۾ نه ٿو اچي. ”روح“ ۽ ”رب“ جي ملاوت هڪڙي غير محسوس حالت آهي، پر ڪاتب جي ”ل“ ۽ ”الف“ جي ملاوت جو مثال انهيءَ غير محسوس حالت کي ”محسوس“ بنائي ڏيکاريو.

انهيءَ مان ثابت ٿيو، ته شاهه صاحب هوشيار پڙهيل ماڻهو هو، جنهن ڪري ڪاتب جي زندگي کي باريڪ بيني سان ڏٺي، ان مان روحاني سبق حاصل ڪيو ائين.

(٢) ”جنءَ تو ءِ ۾ چڻ، پاءِ اميري ان سان.“

مٿين بيت ۾ شاهه صاحب ڪورين جي زندگي مان سبق پرايو آهي. جڏهن اڏي ۾ ويهي اٽندي ڪا تند ٽٽي پوندي آهي، تڏهن ڪوري چپٽيءَ سان اهي ٽٽل تندون ڳنڍي پنهنجي اڻاوت ۾ لڳو رهندو آهي. اهڙي ڳنڍ کي سڏبو آهي ”اميري“.

شاهه صاحب جيڪڏهن ڪورن جي اڻاوت جو ڪم غور سان نه جاچي ها ته جيڪر اهو عجيب روحاني سبق اهڙي اڻ لڀ مثال سان ڪين بيان ڪري سگهي ها.

(٣) وڃي جي رينو ٿيا، ڪين اپائڻ اوءِ،
ڪنهن نه ڪاري تنهن کي جو هالاري هوءِ،
توڻي ڌوبي ڌوءِ، ته به لالي تن نه لهي“.

هن ڪلام ۾ شاهه صاحب ونگريزن جي هنر جاچڻ مان سبق پرايو آهي. جنءَ هن وقت ”گهوٽ“ ڪنواريتن

جي طرفان قيمتي لونگيون ۽ عمدا رومال ٻاڪر طرح
ڀربندا آهن، تڏهن اڳي ”گهوٽ“ کي ”ريٽو“ ڏيکاريندا
هئا. جو رنگريز اڻ ڦٽندڙ ڳاڙهي رنگ ۾ رڱيندا هئا.
جي مجيٺ ۾ رڱيل ماڻڙيا پٽي ڪپڙي کي رنگريز
”هالاري“ سڏيندا هئا. هالاري رڱيل ڪپڙو سوڪڙين
ارج ڪم ايندو هو. ”ريٽو“ ۽ ”هالاري“ ڪپڙو ڦاٽڻ
کي ڦاٽيو ويندو هو پر سندس رنگ تور ڏاڻين ڪين
لٿندو هو. شاه صاحب رنگريزن جي انهيءَ هنر مان هي
سبق ٿو سمجهائي، ته ”سچي سڪ وارن جو حقيقي عشق
ڪهڙين به تڪليفن ۽ جاکوڙن پيش اچڻ ڪري دل
جي فرهيءَ تان ڊهي نٿو سگهي.

(ع) ”ٻوڇا ڏاڻ پير، ڏيکڻ مٿي ڏول جا،
سون پانيو تنهن وير، ڪوجهي ڪندو پرتڙي.“

هندن خواه ڪن مسلمانن ۾ قديم رواج هو ته شادي
وقت گهوٽ کي لت سان ڏيکڻ پڇائيندا هئا. (اڃا به
ڪن هندن اهو رواج آهي) جيڪڏهن گهوٽ جو پير
ڏيکڻ تي سولو اچي پيو ۽ هڪڙيني داڦوڙي سان ڏيکڻ
پرزا پرزا ٿي پيو، ته گهوٽ ۽ ڪنوار جي عاقبت چڱي
سمجهندا هئا، پر جيڪڏهن ڏيکڻ تي پير پوري طرح نه
آيو، ته بد سوڻ سمجهيو ويندو هو. ليلان چنيسر جي
رسامي وقت چوي ٿي ته جڏهن چنيسر سان منهنجي شادي
ٿي ٿي تڏهن ٿي مونکي چنيسر جو پير ڏيکڻ تي پورو
آيل ڪونه آيو. ان وقت ٿي منهنجي دل ۾ ڪنڪو
پيدا ٿيو ته چنيسر سون مان چڱي تور ڪين نڀائيندو“.

شاه صاحب جي باريڪ بين نظر کي آفرين آهي،

جنهن سان ڏکڻ پچائڻ جهڙي زناني رسم به گسي نه سگهي آهي.

جدت ۽ بلند خيالي

شاعر خدا داد لياقت سان ڪا به نئين طرز يا مضمون ادا ڪرڻ جو نئون نمونو پيدا ڪري، تنهن لياقت کي چئبو "جدت" يا "ايجاد" ڪلام جي طرز ۽ مضمون جي ادائيءَ ۾ نئون نمونو پيدا ڪرڻ انهيءَ فطرتي شاعر جو ڪم آهي، جو هن صفت موصوف هوندو. سنڌ جي شاعرن ۾ شاه صاحب پهريون ئي شاعر آهي، جنهن پنهنجو ڪلام نئين طرز تي ناهي تيار ڪيو ۽ پنهنجا مضمون نرالي نموني ۾ ادا ڪيا آهن. ڏوهيڙي جو نمونو سڌارڻ، وائيءَ ۽ ڪافيءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ بنياد وجهڻ، سنڌي ٻوليءَ جي شعر کي هندستان جي راڳڻ ۽ راڳڻين موجب ڳائڻ جو رواج پيدا ڪرڻ پراڻن قصن ۽ آکاڻين جا چونڊ چونڊ ٽڪرا وٺي انهن کي روحاني رنگ ۾ بيان ڪرڻ، هر قسم جي ڏڻدي ۽ رسم رواج سان روحاني سبق سمجهائڻ، اهڙيون سڀ نيون نيون ڳالهيون، شاه صاحب سنڌي شاعريءَ ۾ پيدا ڪيون.

شاه صاحب جي طبيعت ۾ خدا تعاليٰ نه رڳو "جدت" جو مادو وڌو هو، پر سندس خيال به نهايت بلند ۽ اعليٰ سمايا آهن. ڪوڙي به سادي شيءِ ۾ نهايت سادن لفظن ۾ شاه صاحب اهڙا اهڙا بلند خيال ظاهر ڪيا آهن، جن جي تعريف لاءِ لفظ هٿ اچڻ ئي محال آهن. "يڪ مشت نمونه خروار" وانگر هت هڪ ئي مثال ڪافي آهي.

پاڇاهي نـہ ياڙيان، سرتين سمّيءَ ساڻ،
ڏکي اگهاڙن کي، ڪين ڏيکيائين پاڻ،
پيهر ڇاپي ڇاڻ، ابر جي اوصاف ڪي.

ڪپڙن سڀڻ جي سمّي ڪنهن نـہ ڏني هوندي؟ پر
سمّيءَ سان سبق پرائڻ ڏانهون ڪنهن جو خيال نـہ
ونـہ ڊوڙندو آهي.

شاه صاحب مارئيءَ جي زبان ۾ چئي ٿو تـہ "سنهن
ون سرتيون، جا سمّي ڪتب آڻين ٿيون، تنهن سان
، ڪنهن بادشاهيءَ کي برابر ڪري نـہ ٿي سمجهان،
ڪاڻ جو ڪيس پنهنجي پـاڻ ڏيکڻ جـي پرواه نـہ
انهي، تـہ بہ ڪپڙا سڀ پين اگهاڙن کي پيئي ڏيکي
انسانا تون پاڻ ماري پوءِ جيئرو رهنديـن تڏهين
يءَ نڊڙي سمّيءَ جون وصفون پروڙي سگهندين.

چا لڳي سمّي تـہ چـــا ان بابت شاهہ صاحب جي
د خيال!

سوز ۽ اثر

سوز آهي دل جو درد. شعر آهي شاعر جـي دل
، اندروني تصوير يا هنجن جو پاڻي. جيتري قدر
اعر جي دل جو درد هوندو، اوتري قدر سندس ڪلام
سوز سمايل رهندو. سنڌ جي ڪنهن بہ شاعـر جي
ڪلام ۾ ايترو سوز نـہ آهـــي جيترو شاه صاحب جي
ڪلام ۾ آهي. صديون گذري ويون آهن، تـہ بہ شاهہ
احب جي ڪلام ۾ سوز تازو ئي رکيو آهي.

شاهہ صاحب جنهن طرز ۽ طريقي سان پنهنجو ڪلام
ڻ گايو هو، اها طرز ۽ طريقو اڄ ڏانهين پناڻي فقيرن

وٽ موجود آهي. شاهه صاحب جي ڪلام جي سوز جي پروز تذهين پوي ٿي. جڏهن هيڪر ڀٽائي فقيرن جي واتان شاهه جو ڪلام ٻڌجي ٿو. جنهن انسان کي خدا تعاليٰ جي طرف جو ڏيان ۽ سڪ هوندي، يا مجازي عشق جي لهر من ۾ هونديس يا ڪن پيارن عزيزن جو وڇوڙو لڳل هوندس، جڏهن به شاهه جو سوز ڀريل ڪلام ٻڌندو، تڏهن ان جي ظاهري حالت اڻ پڇيو مٽجي ويندي. فقير طبع انسانن کي ته شاهه صاحب جي ڪلام ٻڌڻ وقت حال ۽ وجد ۾ ٿڪندو ڏسبو آهي.

سنڌ ۾ جيترو شاهه صاحب جي ڪلام جو اثر آهي اوترو ٻئي ڪنهن به شاعر جي ڪلام جو اثر نه آهي. شهرن ۾، ٻهراڙيــن ۾ بلڪ ٻنين ۽ جهنگلن ۾ شاهه صاحب جي ڪلام جون ٽنوارون ٻڌيون آهن.

شاه صاحب جي ڪلام ۾ فصاحت ۽ بلاغت،

(الف) فصاحت ۽ بلاغت جي وصف

ڪلام ۾ عام فهم ۽ نزاڪت دار ٻولي ڪم آڻڻ لفظن جي باقاعدي جڙت ۽ ساڳيو مطلب جدا جدا لفظن ۾ بيان ڪرڻ کي چئجي فصاحت شاه اهڙي ٻولي پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندي آهي، جو سنڌ جو هيڪو ماڻهو آساني سان سمجهي سگهي ٿو. ڪلام ۾ نزاڪت ۽ لساني وري اهڙي رکيل آهي، جو ڪيترا به ڀيرا ڪلام پڙهجي، ته ڀيري ڀيري سان نئون لطف پيو حاصل ٿيندو. سنڌ جا شاعر هيءَ قابليت شاه صاحب جي ڪلام مان ئي سکيا آهن، جو شعر جي هرهڪ مصرع ۾ ساڳئي آواز سان شروع ٿيندڙ لفظن جون قطارون لڳيون بيٺيون آهن. مثال:

"سنهي سٺيءَ سيبيو، بون ٻاروءَ سين ساھ،
ويٺي ساريان سوسرل ڳولاڙا ۽ ڳاھ،
هنيون منهنجو هت ڏيو، هت سٺي ۽ ساھ،
ٻکڻ منجهه ٻساھ، قالب آهي ڪوٺ ۾."

لفظن جي جڙاءَ بہ نسبت شاه صاحب جو ڪلام اهڙو پختو آهي، جو سنڌي ٻولي جي گرامر جا اصول ئي شاه جي ٻوليءَ کي مثال طور اڳيان رکي پوءِ ٺاهيا ويا آهن.

ساڳيو مطلب جدا جدا لفظن ۾ ادا ڪرڻ تہ شاه صاحب جي ڪامل ذهن جو ئي شيوو هو. "روح" ۽ "رب" جي تعلق کي ڪٿي سهڻي ۽ سيهار جو لباس ڍڪايو اٿس، تہ ڪٿي ڳنڍيءَ ۽ چام تماچيءَ جو، ڪٿي سمنڊ جهاڳيندڙ سوداگرن ۽ سندن وفادار زالن جو پوش پهرايو اٿس تہ ڪٿي مڱڻهار ۽ سپڙ سخيءَ جو وغيره وغيره. شاه صاحب هڪڙيءَ شئي کي جدا جدا نالن ۾ بيان ڪرڻ جو ڪارستان هو. مثلا وڏو ڦڙو مينهن وسڻ، اڳوندرو آب وسڻ، جهڙن جو جهونگارڻ، سارنگ جي طرفان سار لهڻ، صراحيون پلٽڻ بادل وسڻ جهڙ ڦڙ جو جهات ڏيڻ وغيره لفظ "برسات پوڻ" بابت ڪم آندا اٿس.

چانگي، ليڙو، سيوو ڪرهو، توڏو ڪنوات، ناقو، ڳئونرو، ڏاگهو، مهري، ٻردو وغيره نالا هڪڙي "اٺ" لفظ جي بدران ڪم آندا اٿس.

جنبور، ڪاراٺل، سگ، سونيڙو، ڪلاب اهي نالا ڪتي لاءِ ڪم آندا اٿس.

لفظن جي اهڙي ملاوت ڪرڻ، جو ڪنهن شئي جو اڪل گهڻ به تمام پڌرو نظر اچي، يا سادي سودي لفظن کان سندس رواجي معنيٰ ڪسي ان کي ٻي اعليٰ درجي جي معنيٰ ڏيڻ کي چئجي بلاغت. بلاغت جي معنيٰ آهي سادن لفظن کي معنيٰ به نسبت اعليٰ درجي تي پهچائڻ. مثال:-

(١) "پايو جر "جنڊن" ۾، ڪوڏان ڪڻ ڪهون."
(سر مارئي)

"جنڊ" لفظ جي رواجي معنيٰ آهي پٿر جي چڪي جا ان پيهڻ جي ڪم ايندي آهي. پر مٿين ڪلام ۾ شاهه صاحب "جنڊ" لفظ مان سندس رواجي سادي سودي معنيٰ نه ورتي آهي، بلڪ "جنڊ" جي معنيٰ ورتي اٿس "ٻانيءَ مان پيريل ڪوس يا ٻڙهي" جنڊ کي انهيءَ نئين معنيٰ ڏيڻ ڪري پڙهندڙن کي هڪدم ذهن نشين ٿيو وڃي، ته ٻانيءَ مان پيريل ڪوس شڪل ۾ گول وزن ۾ تمام ڳرا ٿين ٿا، اهڙن ڳرن ڪوسن کي خوشيءَ سان ڊوڙون پائي انهن کوهن مان چڪي ڪڍڻ ساز ذهن ۾ اچيو وڃي ته مارئي جون ساهيڙيون ڏاڍيون جفاڪش ۽ خوش گذاريندڙ هيون.

شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ انيڪ تشبيهون ڪم آنديون آهن، جن مان ٻه ٽي مثال هت ڏجن ٿا.

(١) "سورا م ڏي ڏونڻ، آءٌ آهيان اڳيهي ڪاري،
جا پر پانيءَ لونڻ، سا پر سنهنجي جندڙي."

مسئي جو اندر وڇوڙي جي درد ۾ ڪهڙي طرح ڳري رهيو هو، سا ڳالهه پڙهندڙن جي ذهن تي پورو اثر ڪري نه ٿي سگهي، پر شاهه صاحب "پاڻي ۾ لوڻ پوڻ"

جي حالت سان جڏهن ڀيٽ ڪري ٿو ڏيکاري، تڏهن ٻڌندڙن جي ذهن تي آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿو ته سسئي جو اندر ڪهڙيءَ طرح درد ۾ ڳرندو ٿي ويو.

(٢) ڪڙو منجهه ڪڙي، جئن لهار لپيٽيو،
منهنجو جيءُ جڙي، سپيريان سوگهو ڪيو.

عاشق جو جيءُ معشوق سان ڪهڙيءَ طرح ڳنڍيل آهي، سا ڳالهه ٻڌندڙن کي چڱي طرح تڏهن ذهن نشين ٿئي ٿي، جڏهن ان کي لهار جي ڪڙو ڪڙي ۾ ڳنڍڻ سان تشبيهه ڏني ويئي آهي.

(٣) ”جر ۾ سپون جئن آهن ابر آسري،
جئن ڪونجون سارين روهه کي مون تن اندر تئن،
ڪوئين وهان ڪئن؟ جي نظر ٻنڌيائي نه ڏئان.“

مارئي کي پنهنجي عزيزن سان ملڻ جي سڪ ۽ انتظار ڪيتري قدر هو تنهن کي زوردار نموني ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ شاهه صاحب ان جي ڀيٽ ٻن شين سان ڪئي آهي جن جو انتظار ۽ سڪ عام طرح مشهور آهي: هڪڙي سپ جا برسات جي بوند جهلڻ لاءِ وات ڦاڙيو سمنڊ جي سطح تي پيئي ترندي آهي، جڏهن برسات جي ڦڙي وات ۾ پوندي اٿس تڏهن وڃي تر ونندي آهي، ٻي ڪونج جا پنهنجا ٻچا جبل ۾ ڇڏي جوڳي لاءِ ڏورانهن ملڪن ۾ وڃيو نڪرندي آهي تيستائين پئي دانهون ڪندي آهي، جيستائين وري وڃي پنهنجن ٻچن کي ڏسندي آهي.

مٿين مثالن سان هيءَ ڳالهه به معلوم ڪرڻ گهرجي ته شاهه صاحب جن جن شين سان تشبيهون ڏنيون آهن سي سڀ اهڙيون آهن جي سنڌ ديس جي ماڻهن کي چڱي طرح معلوم آهن جهڙوڪ لوڻ جو پاڻيءَ ۾ ڳرڻ، لوهار

جو ڪڙو ڪڙي ۾ ملائڻ، سپ جو بوند لاءِ انتظار ڪونجن
جو پچڻ لاءِ ڪرڪڻ.

اڄ ڪاله جا شاعر اڪثر ڪري ايراني شاعرن جي پيروي ڪندا آهن ۽ اهڙيون تشبيهون ڪم آڻيندا آهن جن جو سنڌ ديس سان لاڳاپو ئي نه هوندو آهي. مثلا "عاشق" سان، معشوق جي اکين کي "نرگس" سان "قد" کي "سرو" ۽ "شمشاد" سان وغيره وغيره اهو دستور ديسي ٻوليءَ لاءِ سينگار نه ليکبو.

استعارا

هونئن ته اسين پنهنجي روزمره جي گفتگو ۾ استعارا آل جال پيا ڪم آڻيون، پر پنهنجي ڪيترن روحاني، اخلاقي، عاشقاني وغيره ڪلام ۾ سهڻا استعارا ڪم آڻڻ فصيح ۽ بليغ شاعرن جو ڪم آهي. جاڪاڻ جو اهڙن ڪلامن ۾ لفظن کي اداري معنيٰ وٺي ڏيڻ وقت سيبن ۽ حالتن کي ٺهڪائي ڦهڪائي بيهارڻ ڏکيو ذهني ڪم آهي

جڏهن دنيا جا سڀ مذهبي ۽ روحاني ڪلام استعارن سان ڀرپور آهن، تيئن شاه صاحب جو ڪلام به عجيب عجيب ۽ دلچسپ استعارن سان ڀرپور آهي.

شاه صاحب ايراني شاعرن جي استعارن جو نقل نه ڪيو آهي، پر سڀ پنهنجا ۽ ديس سان تعلق رکندڙ استعار ڪم آندا اٿس. ٻه ٽي مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

(۱) "مانڪ" ست سنڌون، اونداهيءَ ۾ سوجهرو،

حشر ويل حساب ۾ ڇڏي نا ويندوم."
ساريو سڏ ڪندوم، ڪوهيارو ڪيچ ڏئي."

"مانڪ" لفظ جي اصلوڪي معنيٰ آهي "هيرو"

جو جبلن ۾ ڪاٿين مان لهندو آهي، پر ڪلام جي عبارت مان اسين ڪ مان ڇني سگهون ٿا، تہ اتي "ماڻڪ" لفظ مان سندس حقيقي معني ورتل نہ آهي، ڇاڪاڻ جو اهو جبلن مان لڌل هيرو اونداهي ۾ چمڪي ٿو پر مرڻ کان پوءِ انسان مان گڏجي نہ هلندو، نڪا اِن ۾ ايڏي طاقت آهي، جو آخرت ۾ واٽ پيرو ڪري سگهندو.

"ماڻڪ" لفظ کي شاهہ صاحب اتي اڌاري معنيٰ ۾ ڏني آهي "زبردست روحاني هستي." پوءِ اها "روحاني زبردست هستي" خود "رب جي پاڪ ذات" هجي يا "شافع الاست صلعم جي پاڪ هستي."

ڪهڙن سببن ۽ حالتن جي ڪري اهو استعار ڪم آندو ويو آهي؟ جڻ هيرو اونداهيءَ ۾ سوجهرو ڪندو هي تئن معشوق حقيقي "عدم" جي اونداهہ مان "وجود" ۾ سوجهرو بڻايو، بي ايماني جي اونده کي ايمان جي ور مان دفع ڪيو ۽ آخرت ۾ بہ جيڪي ٿيندو، سو نهيءَ پاڪ هستيءَ جي سوجهري ۾.

(۲) "مند ٿي "منڊل" وچيا، ٽاڙي ڪني تنوار،
هاريڻ هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ سنهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا."

مٿئين مثال ۾ استعارہ طرح شاهہ صاحب "منڊل" لفظ جي معنيٰ ورتي آهي، آسماني گوڙ جا برسات وقت ٿيندي آهي. هونئن "منڊل" لفظ جي حقيقي يا اصولوڪي مقرر ڏيل معنيٰ آهي مشهور ساز جنهن تي ڳائبو آهي.

(۳) لگم "پاڻ" پروچ جو، ڪرها ٿيا قزاق،
ان کي جا اٺ کي، سامين پوءِ م ماڪ،
اڪرين خوراڪ، پسڻ پر ڏيهين جو."

"پاڻ" لفظ جي معنيٰ شاهه صاحب استعارهه طرح
ورتي آهي "نمهڻ" يا عشق."

لفظي صنعتون

شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ گهڻي ئي لفظي صنعتون
ڪم آنديون آهن، هت به ئي مثال ڏجن ٿا:-

(١) صنعت تجنيس حرفي

"تجنيس" جي معنيٰ آهي، هم جنس لفظ ڪم آڻڻ
هم جنس لفظن جا ڪيترائي نمونا آهن.

(١) ساڳئي آواز سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي
جي پٺيان رکڻ. مثال:-

"نائي ناهه ڪڪوهه ڪي ساهه سهانگو سنڌ،
سنباهج سيد چئي، ڪانڻ ڪارڻ ڪنڌ
هي تنهن جو هنڌ، ماڻڻ ٻاس مرن جي."

پهرئين بند ۾ لفظ "ن" جي شروعات وارا، وري به
لفظ "ڪ" وارا، وري ٻي لفظ "م" وارا، وري به لفظ
"س" وارا، وري ٻي لفظ "ڪ" وارا وغيرهه اها آهي
تجنيس حرفي.

(٢) به هم جنس لفظ ڪم آڻڻ جي صورت خطيءَ
۾ هوبهو هڪ جهڙا هجن، پر معنيٰ ۾ ڌار ڌار هجن،
انهيءَ صنعت کي "تجنيس تام" چوندا آهن. تجنيس تام
جي لفظي معنيٰ آهي پورا پورا هم جنس لفظ ڪم آڻڻ.

مثال "جتن" ڪج "جتن" جو آيا ڪي ايندا،
وٺي پنهون پنهنجو وڃان تو ويندا،
دم نه ديندا، سڏارينڊا ساڻيه ڏي."

(١) جتن - ديان (٢) جتن - جت.

(٣) "ور" ۾ ڪونهي ور، ڏيرن ور ۾ وڏو ڪيو.
نهاريندس نڪئي، بوڏن ڪاوڻ بر ...."
(١) ور – مڙس، پتاو، (٢) ور – ڏنگ، ڏنگائپ (٣)
ور – ڦيرو، پنڌ جو چڪر.
تجنيس تام واري صنعت شاهه صاحب جي ڪلام
۾ گهڻي قدر آيل آهي.

"هلندي هاڙهو منڍ "گسان" ڪين "گسان"
اهو تجنيس ناقص جو مثال آهي.
"رڃن ۾ رڙ تي، ڪر ڪرڪي "ڪونج"
نعرو منجهه "نڪونج" اي، تان آهه عشق جي
اهو تجنيس زائد جو مثال آهي.

صنعت تضاد

۾ برخلاف معنائن وارا لفظ هڪ ٻئي جي پرمان
ڪم آڻڻ کي صنعت تضاد چئبو آهي. مثال:-
(١) "مٺو" مٺايان گهڻو، ڪڙو ناهه ڪلام."
"مٺو" ۽ "ڪڙو" هڪ ٻئي کان برخلاف معنائن
وارا لفظ (ضد) آهن.
(٢) "هونديان" هوت پري، اوڏو آهه اڻ هوند کي
"هوند" ۽ "اڻ هوند" هڪ ٻئي جا ضد آهن
(٣) نڪا "ابتدا عبد جي، نڪي انتها،
جن سي ڏسو سڀرين سي وڃڻ کي ويا.
• ابتدا – شروعات انتها – پڇاڙي اهي لفظ پاڻ ۾ ضد
آهن. صنعت تضاد به شاهه صاحب جي ڪلام ۾ گهڻي
قدر ڪم آيل آهي.

معنوي صنعتون

لفظن جي معائن ۾ نزاڪت رکڻ کي چئبو آهي

صنعت معنوي: شاهه ڀٽائي جي ڪلام ۾ جئن ته لفظي صنعتون ڪم آنديون آهن، تئن معنوي صنعتون به عمديون عمديون ڪم آنديون اٿس. ڪي ٿي جن جا مثال هت ڏجن ٿا.

صنعت حسن التعليل

ڪنهن به حقيقت جو مشهور سبب ڪو ٻيو هجي پر شاعر پنهنجي ڪلام ۾ انهي حقيقت لاءِ ڪو سهڻو خيالي سبب پيش ڪري ته ان کي چئجي حسن التعليل اها صنعت عبارت جي لفظن سان ڪين پروڙبي آهي، پر عبارت جي معنيٰ مان پروڙبي آهي. مثال:

(۱) ادا ڙي ٻانڊي توکي ڪڙهاڪ ٻاڻ ڪي؟
سوڌا خبر سڄڻين ڏســو ڪا نڙ آندي؟
ڏون ٻاڏار ۾ ٻانڊي، اسان ٻنڌ پرين ڏي.

سهڻي گهڙي جي وسيلي ميهار ڏي ترندي وڃي ٿي، ته ڪو بند درياءَ جي مير مان ترندو اچي ٿو. ان بند کي درياءَ مان ڪڍي ڪناري تي ڦٽو نه ڪرڻ لاءِ سهڻي کي در اصل هيءَ سبب هو، جو سندس ڪو به واسطو بند سان ڪونه هو. هن کي فقط پنهنجو ٻاڻ ميهار ڏانهن پهچائڻو هو. پر سهڻي بند سان همدردي نه ڪئي، تنهنجي لاءِ شاعر عمدو خيالي سبب ڏئي ٿو، ته اي بندا! ڏو بند تو ميهار وٽان ڪو خير عافيت جو پيغام مون لاءِ ڪونه آندو آهي، تنهن ڪري آءٌ توکي ٻاهر ڪڍڻ جي همدردي نه ٿي ڪريان.

(۲) ڏکا ڏونگر جا مرون، مر ٿا مون تي ڪٽ،
پوندا ڪير پرينءَ تي جنهن جا سڌر ٿا مڇڻ،
هوند نه هت ڏرن، پر قرابت ڪم ڪيو.

جبان ۽ رڻ ۾ مرون انهيءَ ماڻهو کي نقصان
- رسائيندا آهن، جن وٽ مرن جي ڏيڇارڻ جهڙا هٿيار
هوندا آهن، سسئي کي رڻ ۽ مرن نقصان نه ٿي وسايو
تنهن لاءِ شاعر هي سبب پيش ڪري ٿو ته زبردست
شخصيت سان سسئي جو سچو نينهن هو، تنهن نينهن
جي دهشت سبب ڪوبه مرون سسئي کي نقصان وسائڻ
لاءِ ويجهو اچي نه ٿي سگهيو.
شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ طرحين طرحيي طريقن
سان صنعت حسن التعليل ڪم آندي آهي.

صنعت ايهام

ڪوبه لفظ يا ڪابه عبارت اهڙي ڪم آڻڻ جنهن
جون به معنائون هجن هڪڙي ويجهي ۽ ٻي پري.
ٻڌندڙ يا پڙهندڙ جو خيال ويجهي معنيٰ ڏي هڪدم
وڃي پوندو، پر شاعر يا مصنف جي مراد هوندي ڏوراهين
معنيٰ تي. اهڙي ڪاريگريءَ کي چئبو آهي صنعت ايهام
ايهام جي لفظي معنيٰ آهي ڪنهن کي وهم ۾ وجهڻ
يا ويچار ۾ وجهي ڇڏڻ:
مثال:

(١) جا هڙ اندر جي ساهڙ ڏني ساهه کي
ساهڙ چڙي نه ساه جي ساهڙ ساهڙ ري،
ساهڙ ميڙ سميع ته ساهڙ چڙي ساهه جي.

انهيءَ ڪلام ۾ ساهڙ لفظ ۾ ايهام ڪيل آهي.
پڙهندڙ پنهون سٽ ساهڙ لفظ جي معنيٰ سمجهندو ميهار
چاڪاڻ جو اها ويجهي معنيٰ آهي ۽ ساري آڪاڻي سان
ساهڙ ميهار جو لاڳاپو آهي. پر اتي ساهڙ لفظ جي معنيٰ
اها هڙ يا گنڍ به شاعر ڪم آندي آهي جا ڏوراهين

معنيٰ آهي.

عبارتن ۾ شاهه صاحب تمام گهڻي قدر صنعت ايهام کم آندي آهي. مثلا جيڪي قصا ۽ آکاڻيون پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آنديون آهن. تن ۾ نالن ۽ لفظن جي ويجهي معنيٰ آهي ۽ اهي شخص ۽ ڳالهيون جن بابت آهي ۽ آکاڻيون ٺهيل آهن، پر ڏوراهين معنيٰ آهي روح ۽ رب جو تعلق ۽ انهن سان لاڳو حالتون.

سنڌ جو پهريون موزون ڪيم وارو شاعر مخدوم عبدالروف ڀٽي ١٦٨٣ع

پيان پاڻي سنڌو زمزم، چڙيان احرام ات چوڙي
مديني مير وٽ سولا، ٽڪي پهچاءِ ڪنهن ٺوري

مجموعه مولود.

مخدوم عبدالروف جنهن جا ٺاهيل مولود ساريءَ سنڌ ۾ مقبول ۽ مشهور آهن سو برانن هالن وارن ڀٽي بزرگن مان هي.

مخدوم عبدالروف پنهنجو مشهور شعر مولودن ۽ مداحن ۾ چيو آهن، اڄ تائين ساري سنڌ ۾ مشهور آهن ۽ هر هنڌ ڳائڻ ۾ پيون اچن. هن بزرگ مولودن ۾ حضرت صلعم جي ساراهه ۽ سڪ سان گڏ مديني منوره ۾ وفات ڪرڻ جي خواهش ته تمام گهڻي قدر ڏيکاري آهي. خدا تعاليٰ سندس مراد به پوري ڪئي. هڪڙو ڀيرو هو حج ڪري پنهنجي وطن موٽي آيو ۽ ٻئي ڀيري حج ڪرڻ ويو ته مدينه منور ۾ سن ١١٦١ هه برابر ١٧٥٢ع ۾ وفات ڪيائين.

مخدوم عبدالروف وفات ڪرڻ وقت ستر ڪن سال جو هو. کيس اولاد ڪونه هو.

(٢) مولودن جو مضمون

مولود لفظ جي معنيٰ آهي، اهو نظم، جنهن ۾ حضرت محمد صلعم جن جي ولادت جي خوشي ۾ شان ڏيکاريل هجي. مخدوم عبد الرؤف صاحب جي مولودن ۾ حضرت جن جي ولادت جي خوشي ۾ شان به ڏيکاريل آهي، پر گهڻي قدر حضرت جن جي ساراه ۽ سائن سچي حب ۽ سندن زيارت لاءِ سچي ۽ ڪامل سڪ ظاهر ڪيل آهي. ڪن ڪن مولودن ۾ حضرت جن جي پاڪ زندگي جا ڪي واقعا به بيان ڪيل آهن، جهڙوڪ سندن شادي ۽ سندن معجزا. ڪن مولودن ۾ حضرت جن جي ڏهٽن حضرت امام حسن ۽ حضرت حسين رضي الله عنها جن جو احوال ۽ ميدان ڪربلا جو ذڪر ڏنل آهي ڪن مولودن ۾ حضرت پيران پير دستگير جي ساراهه ۽ سندن دربار ۾ التجائون ڪيل آهن. مخدوم صاحب جون به ٽي مداحون هٿ آيون آهن، تن ۾ حضرت نبي ڪريم صلعم جن جا معجزا ۽ روحاني نصيحتون ڏنل آهن. مضمون ڏيکارڻ خاطر به ٽي نمونا هيٺ ڏجن ٿا.

حضرت جن جي ولادت جي خوشي ۾ شان بابت ٽُل

آيو محمد عربي نوري ڏيو نروار، شمس قمر شرمايو.
(١) وڳي نوبت نبي چام جي چڙهيا چارئي يار،
داور دين وڌايو.

ساراهه ۽ سڪ بابت

ٽل– مير معراج هلي دامن پاسي جهلي
ستي عرش عظيم تي رقيبن ساڻ رلي
عاصي عبدالروف چئي سيد ساڻ هلي،
پيرانديءَ پرينءَ رسول جي جنت جاءِ ملي.

هيئن مولود ۾ مخدوم صاحب مرحوم اهو سارو رستو بيان ڪري ٿو، جو انهن ڏينهن حاجين کي اچڻ وڃڻ ۾ ڪم ايندو هو.

ٿل- سنارا مير مرسل جا ڏسان ٿل ڏيهہ سڀ ڏوري
١- هلي "هالا" سٺيان "ميسا، انڙپور" کي چڙهيان اوري
٢- "سٺارين" جي محابي کان "ڳڙهيون" "مانجهو چڙهيان گهوري
٣- "ڪنگو ۽ ڪونڙي، ڪوڪر، سنڌا ميريون چڙهيان سوري
٤- ننگر ۽ بندر ۽ باگاڻا، ڪراچيءَ کان وڃان ڪوري

نظم جو نمونو

مخدوم عبدالروف مرحوم جو جيڪو ڪلام آهي، سو سڀ مولود ۽ مداحون آهن. ڪافي مولود بناوت بہ نسبت هو بہ هو ساڳئي قسم جو نظم آهي، پنهي ۾ تفاوت هي آهي:-

(١) ڪافي ۾ مضمون صوفيانہ ۽ عاشقانہ ڪم ايندو آهي، مگر مولودن ۾ خاص طرح حضرت نبي ڪريم عليہ الصلوات والسلام جن جي تعريف ۽ ان جي زيارت جي سڪ جو مضمون ڪتب ايندو آهي.

(٢) ڪافين جي ڳائڻ جو ڍنگ نرالو آهي ۽ مولودن ڳائڻ جي طرز نرالي آهي.

(٣) ڪافيون جدا جدا راڳن ۽ راڳڻين جي سرن سان موافق ڪري ڳائبيون آهن، مگر مولود عام طرح يڪي سر ۽ يڪي طرز تي ڳائبا آهن. ڪي ڪي قابل مولودي ڪن مولودن کي جدا جدا راڳڻين جي سرن سان موافق بنائي ڳائيندا آهن.

(٤) ڪافيون ڪنهن نہ ڪنهن ساز تي ڳائبيون آهن جهڙوڪ طنبورو، يڪتارو، ستار، سارنگي، سرندو،

دلو، ڊڪڙ، ڍڪوار وغيره وغيره، پر مولود ڳائڻ ۾ ڪوبه ساز ڪم نه ايندو آهي ڇنهنڪري ته عبادتگاهن ۾ چنبو آهي.

(٥) ڪافي اڪيلو ماڻهو به ڳائي سگهي ٿو، مگر مولود هميشه اٺ ڏهه ڄڻا ٻن ٽولين ۾ ويهي ڳائيندا آهن، هڪڙي ٽولي مولود جو ٽل يا مصرع چئي رهندي ته ٻي ٽولي ورڻي ورائي ڏيندي ايندي.

(٤) موزون ڪلام

اڳي اُئين وسهڻ ۾ ايندو هو، ته موزون (علم عروض جي مقرر ڪيل وزن تي ٺهيل) سنڌي ڪلام اول اول آخوند گل محمد مرحوم هالائي جو شايع ٿيل آهي، جنهن هجري ١٢٧٣ برابر سنه ١٩٥٧ع ۾ وفات ڪئي پر ائين نه آهي. سنڌ ۾ پهريون پهريون موزون سنڌي ڪلام جو عام توڙي خاص ماڻهن جي زبان تي آيو، سو مخدوم عبدالروف جا مولود شريف ئي آهن. انهن موزون مولودن مان هڪڙو مولود مٿي ڏنو ويو آهي جنهنجو "ٽل" آهي:-

منارا مير مرسل جا، ڏسان شل ڏيهه سڀ ڏوري"

اهو مولود شريف "بحر هزج مثمن سالم" تي ٺهيل آهي.

هيٺيون مولود شريف به انهيءَ ساڳئي بحر تي ٺهيل آهي جو حضرت جن جي ولادت جي خوشيءَ جي شان ۾ ٺهيل آهي.

ٽل- ڪري سينگار اڄ آيو عجب اسرار بسم الله

١- سرهي سيج سينگاريو، عطر عنبير چڻڪاريو،
چٽا چندن هيرا هاريو، عطر هڪار بسم الله

هيٺيون مولود شريف "بحر رجز" مثمن سالم تي

ٺهيل آهي.

ٽل- محمد ڏسي من ناريان- جنهن لا اڪنديو آهيان

سيد ڏسي مڪ لاهيان- جنهن لا اڪنديو آهيان

هيٺيون مولود شريف "بحر رمل مثمن محذوف" تي ٺهيل آهي.

ٽل- دل ڪسي وٺين دوست دلبر چاء چشمن ناز سان

مخدوم صاحب مرحوم جي مولودن وارو ڪلام

قافيه ۽ بندش جي لحاظ سان بلڪل پورو ۽ دلچسپ آهي.

مخدوم محمد ابراهيم ٺٽي ١١٦٠ع

مخدوم محمد ابراهيم هالن پراڻن جي ٺٽي بزرگن مان هو ۽ مخدوم عبدالروف جو سڳو ڀاءُ هو. هي شريعت جو صاحب هو. ان وقت مذهبي مسئلا جي عربي ۽ پارسيءَ ۾ ٿي هوندا هئا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪرڻ جو چاه ۽ ذوق سنڌ جي عالمن ۾ گهٽ قدر هو. مخدوم ابراهيم به پراڻي سنڌي نظم ۾ هڪڙو ڪتاب لکيو آهي جنهنجو نالو آهي "محمد ابراهيم جي سنڌي" مخدوم پنهنجي سنڌيءَ ۾ نقط ٽي سئو پنجاه ضروري مسئلا لکيا آهي.

مخدوم محمد ابراهيم صاحب جي سنڌيءَ ۾ به سندس همعصر عالمن جي تصنيفات وارو ڏوهيڙو ڪم آيل آهي. هن جي ڏوهيڙن جي ترتيب اهڙي رکيل آهي جهڙي مخدوم محمد هاشم صاحب ٺٽوي جي "زادالفقير" ڪتاب ۾ ڪي ڏوهيڙا ٻن مصرعن وارا ته ڪي ٽن، چئن يا وڌيڪ مصرعن وارا آهن.

مولوي محمد حسين

تصنيف جو سن ١٧٦٣ع

قصص الانبيا اصل ڦارسي ۾ ٺهيل آهي جنهن تان مولوي محمد حسين مرحوم هجري سنه ١١٧٧ ۾ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري سنڌس نالو رکيو آهي ”سير بستان“ (باغ جو سير).

مولوي محمد حسين مرحوم جي سوانح عمريءَ جو پورو پتو ڪونهي. مگر ايتري پڪ آهي، تہ هو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمت الله عليه جو ڪو هم عصر هو. مخدوم محمد هاشم عليه الرحمتہ جي وفات کان نقط ٽي سال پوءِ مولوي محمد حسين مرحوم قصص الانبياءَ جو ترجمو ”سير بستان“ تيار ڪيو هو. انهيءَ ڪتاب ٺاهڻ بابت مصنف پاڻ هيٺين ٺو فرمائي:-

ڪتاب جي شروع ۾:-

”خالق مڪيون خبرون سچي سعد ڏاڍهن،
پر ڪين سمجهن تن کي جي آهي عوام،
مگر خبرون ڏين تن کي، جي سگهورا علماءَ،
تڏهين هنئين ۾ حسين جي هي آيو خيال،
تہ لکي ڪريان پڌرا قصا نبين جا،
سنڌي وائي سهڪال، سي ڪريان بيانان.“

ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾:-

تمام ٿيو نسخو سنڌي جڙي هي سهڄال،
هٿان هن ضعيف جي فضل ساڻ خدا،
پورو ٿيو شعبان ۾ ڪارهن ماہ ڏيا.

ڪتاب ۾ سيني نبين جا قصا مفصل طرح ڏنل آهن.

حضرت آدم کان وٺي، حضرت رسول مقبول محمد صلي الله عليه وسلم تائين قرآن ۽ حديث موجب نبين جون ڳالهيون ۽ انهن مان اخلاقي نتيجا چڱيءَ طرح سمجهايل آهي.

نظم جو نمونو:

قصص الانبيا جو نظم تمام سادو آهي، شروعات ٻان وٺي پڇاڙيءَ تائين يڪو قافيه ”آ“ هليو اچي جنهن فرائض الاسلام ڪتاب ۾ آهي. مصنف جي ٻولي ۽ عبارت به اهڙي آهي، جهڙي ٺٽي جي عالمن ابوالحسن مخدوم هاشم ۽ مخدوم عبدالله جي.

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ۱۷۳۹ع

سنگ سرهه رب جو پيا سنگو سور ڏين
ساراه سنگ صاحب جو پٺون هٿ ڏونجن

”تفسير“

مخدوم عبدالرحيم شهيد گرهوڙي تفسير، حديث ۽ فقه جو زبردست عالم ۽ نقشبندي طريقي جو متشرع صوفي هو سندس والد صاحب يا ٻين وڏن جا نالا معلوم نه آهن، مگر ايتري تسلي آهي ته سندس مائٽ مگريه قوم جا وڏا زميندار هئا. هي بزرگ سنه ۱۱۵۲هه ۾ ڄائو هو. مخدوم صاحب پنهنجي ڪلام ۾ به ڪٿي پاڻ کي ”عبد“ ڪٿي ”عبدالرحيم ته ڪٿي ”مگريو ته ڪٿي گرهوڙي سڏيو آهي. جنهن ته:-

”ڄاڻ وڃايو ٿاڻ، ڪيترا راه گم ڪيو،
ان در مٿي ”مگريا“، پسان م ڪنج ساڻ،
روڄائي راڄاڻ، آهي ايوجهن جو“

مخدوم صاحب ڪي گرهوڙي هڻ ڪري ٿا سڏين، جو سندس وطن هو گرهوڙي تعلقہ ماتارو (اڪڙي) پتوري جي اسٽيشن کان ڇهہ ميل پري، جتي هينئر سندس عاليشان قبو قائم آهي. مخدوم پنهنجي ڪلام ۾ گرهوڙ بابت هيئن ٿو فرمائي:-

”اڄ ان ٿي عيد ٿي، ڏکڻ ڏنو چنڊ
جهڙيون ڦڙيون جنڊ گجي ٿو ”گرهوڙ“ ني.
”نتر ڪرڙي آپ ۾ سنڌ م پاڻي وڃ،
پول مڙيئي پيچ، آيو گر ”گرهوڙ“ ۾.“

مخدوم عبدالرحيم سندس هم عصر عالمن کي ليکي ۾ ني ڪين آڻيندو، ۽ وقت جي پيرن، فقيرن ۽ ساداتن جي پرواه ڪانہ ڪندو هو. ”لواري“ وارن بزرگن تان جنسي تنوليون ڪندو هو.

هڪڙي پيري ڪو درويش مخدوم عبدالرحيم سان مليو. جڏهن مخدوم صاحب کي معلوم ٿيو، تہ اهو درويش پنهنجي مرشد سلطان الاولياءَ محمد زمان لواري وارن بزرگن تان جنسي تنوليون ڪندو هو.

هڪڙي پيري ڪو درويش مخدوم عبدالرحيم سان مليو. جڏهن مخدوم صاحب کي معلوم ٿيو، تہ اهو درويش پنهنجي مرشد سلطان الاولياءَ محمد زمان لواريءَ واري ڏانهن ٿو وڃي، تڏهن ٺٺولي طرح چيائينس تہ يار تون پنهنجي مرشد کي منهنجي پاران سلام ڏج ۽ پڇجانس تہ ”معراج“ خاص طرح حضرت نبي ڪريم (صلي الله عليہ وسلم) جن لاءِ هو، يا ٻين لاءِ بہ آهي؟“ درويش جڏهن حضرت سلطان الاولياءَ جي خدمت ۾ پهتو، تڏهن صحبت جي فيض ۽ محويت ۾ مخدوم عبدالرحيم وارو

پيغام ني وسري ويس. جڏهين اهو درويش موڪلائي پنهنجي وطن ڏي سوڙيو، تڏهين حضرت سلطان الاولياءَ فرمايس، ته "ابا، تو کي هيڏانهن اچڻ وقت اسان ڏانهن کو نياپو سليو هو، سو ته تو اسان کي پهچايو ئي ڪونه هاڻي انهيءَ نياپي ڏيندڙ ميان عبدالرحيم کي چئج ته بغداد هاڻي انهيءَ نياپي ڏيندڙ ميان عبدالرحيم کي چئجي ته بغداد جي خليفي لاءِ هڪ پل اڏائي وئي هئي، جا اج ڏينهن سوڌو قائم آهي. اگرچه اها خاص سندن لاءِ جوڙائي ويئي هئي، تڏهن به جو چاهي، سو اج تائين ان متان لنگهي سگهي ٿو، ساڳئي ريت حضرت نبي ڪريم صلعم جن پڻ معراج جي وسيلي هن جهان کان هن جهان تائين گويا هڪڙي پل اڏرائي. اها ڪا ڍهڻ جي آهي؟ البته ان تان لنگهڻ جو حق ۽ شان حضرت پيغمبر جن کي هو، پر سلطان پنيان سندس لشڪر به لنگهي سگهي ٿو انهيءَ ڳالهه ۾ ته پاڻ سلطان جو فخر آهي."

اهو نياپو جڏهن مخدوم صاحب کي پهتو، تڏهين اکين جا اوڻ ڳڙي پيس ۽ ڳڙهنڙ کان ڪجهي لواري ۾ آيو ۽ حضرت سلطان الاولياءَ محمد زمان جو اچي صادق مريد ٿيو ۽ وڏي روحاني منزل تي وڃي پهتو. پوءِ بار بار چوندو هو ته "مون کي فخر هوندو هو ته مون جهڙو عالم ماڪن ۾ ڳوليو لڀندو پر جڏهن حضرت جن جي روبرو ٿيس، تڏهن سڀ وڃا وسري ويم. سندن اڳيان پاڻ کي اهڙو هيچ سمجهندو هوس جهڙو جاهل ڪنهن فاضل اڳيان."

محبوب الصمد خواجه گل محمد کي مسند نشين

ڪرڻ کان پوءِ مخدوم صاحب گهڻو ڏينهن لواريءَ ۾ رهيو پيو هو ۽ پوءِ پنهنجي وطن ويو ۽ اتي وڃي خلوت ۾ گذارڻ لڳو. ڪاڄ بلڪل ٿورو ڪائيندو هو، ٽئين ٽئين ڏينهن جلاب وٺي معدو صاف ڪري ڇڏيندو هو. رات ڏينهن ڪٿو اوڏيو تڏي تي پيو هرندو هو ۽ نهايت ڪمزور ٿي پيو ۽ هڏن جي سٽ وڃي رهيو. نيٺ هڪڙي ڏينهن خلوت مان نڪري ترڙ پاڻي ڪري نمون وڳو پهري ڌهلاري کي سڏي ڍنڍرو ڏياريائين ته "جو ماڻهو اڄ اچي منهنجي بيعت ڪندو، تنهن کي سڀان دوزخ جي باه کان بچائڻ جو ذمو آءٌ پاڻ تي کڻڻ لاءِ تيار آهيان." چون ٿا ته مير بجار خان ٽالپر ڪلهوڙن سان جنگ ڪرڻ وقت مخدوم عبدالرحيم صاحب کان اچي دعا گهري هئي، جنهن فتحيابي جي دعا ڪيس. پاڻ فرمائيندو هو، ته مون کي مشائخي جي طمع ڪانهي پر مرشد هاديءَ جي فرمودي موجب خلق کي طريقت جو سبق ڏيڻ پاڻ تي فرض ٿو سمجهان. مخدوم صاحب جي جيئريئي هزارن سندس مريد ٿي ويا ۽ سندس شهادت کان پوءِ به هزارين مريد سندس جاءِ نشينن جا اچي ٿيا ۽ اڃا به پيا ٿين. مخدوم صاحب کي دين جي دشمنن سان جهاد ڪري شهادت پائڻ جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. پاڻ فرمائي ٿو:-

"سپر سور ڪنديا، مرڻ باس، ته مير ٿين،
وينو تير وساءِ ساڻيهه ۾ سڄڻ جا."
بيت ١٤٢

"پريان جي پچار ۾، اچي جن آرام،
دنيا تن کي دام، پچن موسم موت جي."
بيت ١٨

"ڏانسين ڏون نه فقير، جانسين مانگ مسئي جو،
مائيو تن مايں، جن جسو مال مباح ڪيو."

بيت ۴

"مامي ڪنڌ ڪپاءِ ڪن ڪپاءِ م ڪاپڙي،
هيءَ تنهين جي جاءِ، جنهين پٺي ڇڏيون."

بيت ۳۰

گرهوڙ کان ۶۰ ميل جي مفاصلي تي ٿرپارڪر ضلع ۾ هڪڙو بتخانو هوندو هو، جنهن ۾ هر قسم جون بچڙايون پيون ٿينديون هيون. ان بتخاني جو سنڀاليندڙ هڪڙو زبردست جادوگر جوڳي هوندو هو، جنهن سارو ملڪ ڪنباڻي ڇڏيو هو. مخدوم صاحب پنهنجي ويجهڙائي ۾ اهڙو ظلم ۽ بيديني سهي نه سگهيو، تنهن ڪري گهڻ جيترا همراه ساڻ ڪري انهيءَ ماسيءَ تي ڪاهي ويو، رواني ٿيڻ وقت پنهنجي مرشد محبوب‌الصمد خواجه گل محمد صاحب ڏي (جو ان وقت پندرهن ورهين جي عمر جو هو) هي بيت ڪنهن فقير هٿان ڏياري موڪليائين:-

"جنهن کي ڏوپايا ڪوڏ مان، تنهنکي ڪهاڙو؟
مس ٿـــا ستاڙو، پڻس نـالــو ڪينکي."

حضرت خواجه صاحب سينهي جو مطلب سمجهي نهايت گهڻو افسوس ڪيو. وات ويندي مخدوم صاحب کي ڪنهن شخص چيو، ته "حضرتا، توهان سان ٿورڙي فوج آهي ۽ جوڳيءَ وٽ چيلن جي ڪمي ڪانهي، پوءِ ڪيئن مقابلو ڪري سگهندو؟" تنهن تي پاڻ فرمايائين ته ادا:-

"جي هوءَ سڙهي پکي، ته به فتح اسان جي،
پر جي هيءَ سڙهي پکي، ته به فتح اسان جي."

مخدوم صاحب همراه وٺي وڃي بتخاني تي ڪڙڪيو.
جوڳي مارجي ويو ۽ بتخانو پڇي زمين دوز ڪري
ڇڏيائون. مخدوم صاحب کي ٻه تيرن ۽ تلوارن زخمي
وڌو ۽ اتيئي شهادت پاتائين. سندس مبارڪ لاشو گرهوڙ
۾ آڻي دفن ڪيائون. اهو حادثو هجري ۱۱۹۲ع برابر
عيسوي سنه ۱۷۷۸ ۾ ٿيو. جڏهن سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽
ٽالپرن جي ڇڪتاڻ چالو هئي. ان وقت مخدوم صاحب
جي عمر ڇاليهه ورهه هئي.

مخدوم صاحب شريعت توڙي طريقت بابت تمام
گهڻا ڪتاب تصنيف ڪيا هئا، مگر مدد خان پٺاڻ جي
ڦرلٽ وقت لڏ پلان جي تڪليفن ڪري ڪيترائي
قيمتي ڪتاب نابود ٿي ويا. هن وقت سندن فقط ٽي
ڪتاب دستخط صورت ۾ موجود آهن:-

(۱) سنڌي ڪلام ۽ ابيات (۲) فتح الفضل، جنهن
۾ پنهنجي مرشدن جا ملفوظات ۽ انهن جي سنڌي بيتن
جي شرح جا عربيءَ زبان ۾ لکيل آهي (۳) ابيات
مثنوي (جنهن ۾ فقط مرشدن جي ساراه لکيل آهي.)
هتي فقط سندس سنڌي ڪلام ۽ ابيات بابت ادبي نظر
سان ڪجهه لکجي ٿو:-

مخدوم صاحب جو ڪلام

مخدوم عبدالرحيم شهيد جو سنڌي ڪلام ۽ ابيات
هڪڙي وڏي رسالي جي صورت ۾ آهي، جو سندس
درگاه جي متولين وٽ موجود آهي. ان رسالي جا نقل
سنڌ ۾ گهڻن ئي علم دوست اصحابن وٽ موجود آهن،
پر ڪن وٽ ٿورو ياڱو نقل ٿيل آهي، ته ڪن وٽ
گهڻو. اسين فقط انهيءَ ڪلام کي ادبي نظر سان بيان

ڪتابن ٽا، جو اسان وٽ موجود آهي.

مضمون:

گروهڙي صاحب جو ڪلام ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهريون ڀاڱو "شريعت" سان تعلق رکندڙ آهي ۽ ٻيو ڀاڱو "طريقت" سان پهريون ڀاڱو ڏکڻ ۽ سان قائين وارن ڏوهيڙن ۾ ٺهيل آهي ۽ ٻيو ڀاڱو رواجي بيتن يا باقاعدي ڏوهيڙن جي صورت ۾.

پهرئين ڀاڱي ۾ اهي مسئلا بيان ڪيل آهن، جن جو شريعت سان سڌيءَ طرح واسطو آهي، جيئن ايمان توحيد، رسالت، تفسير سورت الفاتحه تفسير سورت الاخلاص تفسير سورت الڪوثر، ايمان جون ست صفتون، موت ۽ سڪرات جو بيان، قبر يا عالم برزخ جو ذڪر، قيامت جون نشانيون ۽ قيامت جو ڏينهن.

ايمان، ايمان جون ست صفتون، توحيد، رسالت، موت، قبر ۽ قيامت جا ذڪر اذڪار گروهڙي صاحب کان اڳ ۽ سندس وقت ۾ ٻين علماءَ ۽ شاعرن به پنهنجين منظوم تصنيفن ۾ ڪيا آهن، جهڙوڪ مولوي ابوالحسن سنڌي سنڌيءَ ۾، مخدوم ضياءالدين سنڌي ٺٽويءَ ۾، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي "فرائض الاسلام" ۾ ۽ مخدوم عبدالخالق "زادالفقير" ۾، مخدوم عبدالله ڪنزالعبرت ۾ وغيره وغيره مگر انهن سڀني علمائن سڀيئون مٿيان مسئلا سڀئين سڌيءَ طرح شريعت جي رنگ ۾ بيان ڪيا آهن. گرهوڙي صاحب هرهڪ مسئلي جو شرعي ڀاڱو بيان ڪري پوءِ اچي ان جي اخلاقي ۽ روحاني مردان بيان ڪرڻ ۾ پلٽيو آهي. هرهڪ شرعي مسئلي کي فنا في الله ۽ فنا في الرسول جي رنگ ۾ رڱيندو

ويو آهي.

ڀھرپائيں ”ايمان“ جي بيان کي ”ڪلمہ طيب“ جي معنيٰ کان شروع ڪري ٿو، ۽ معنيٰ کي بہ قرآن شريف جي آيتن ۽ حديثن سان ملائيندو پنھنجو حقيقي عشق ۽ مدني مرسل جي محبت کي نروار ڪندو وڃي پڌرو آهي.

”لاالہ الا اللہ آهي هيڪڙو جو موڙ مڙني جوءِ،
مچائڻ ۾ ان سندي عقل عاجز هوءِ،
سڀ ڪا صورت جوڙ تنهن پاڻ پراهون سوءِ،
سڀڻ ڏاران تنهن سري ان ري نہ سري ڪوءِ،
ان ري صورت نہ ٿئي، صورت ري سو هوءِ،
واحد پاڪ ورچ ڪان جئن نہ هوءِ ذروءِ،
جيڪي تنهن ري پوڄجي سو سڀ پاڪ ٿيوءِ“

ڪلام جو پيو ياڱو ”سنڌي ابيات“ آهن. اهي اهڙائي باقاعدي ڏوهيڙا آهن، جهڙا ان وقت جي درويش شاعرن جا آهن، جهڙوڪ:- قاضي قاضن، شاهہ ڪريم، شاهہ پنائي وغيره جا ڏوهيڙا.

مخدوم گرهوڙي صاحب جي ڏوهيڙن ۾ بہ مضمون اهڙوئي نج طريقت ۽ عشق حقيقي جو آهي، جهڙو ٻين بزرگن جي ڏوهيڙن جو. مثال ٿورا ڏوهيڙا هيٺ ڏجن ٿا.

(١) حڏهن ڪين لڌوءِ، تڏهن لڌوءِ سپرين،
جانسين لهي نہ ڪين ڪي ڏانسين هوت نہ هوءِ
ان ربي علي صراط مستقيم رڌن راه اهوءِ،
نفي ۽ اثبات کان پرين پاڪيزوءِ،
لالڻ سنڌي لوءِ، تن ڏنافص ناهہ ڪو.“

(۲) سڪ روحانـي سـامين جسمي جـاهلن،
لـڳـڻ سچي سـن، پارس پسڻ ڪينڪي."
(۳) بلپل پـوءِ پچار، ملڪ ۾ ميثاق جـي،
ڪڪ پڻ ڪن اقرار، اسـين پـانها نون ڏئي.
(٤) عابد زاهد اوريـان عارف عـيـن سنگن،
هوءِ روادار رکـن جـا هـي هٿان هـٿ گهرن،
ساعت سـال چـون، پـسـن ڏاران پـرينءَ جي.

نظم جو نمونو

مخدوم گرهوڙي جي ڪلام جو پهريون ڀاڱو ڏکڻ ۽ سادن قافين وارو آهـي، جهڙو "فرائض الاسلام، "ڪنزالعبرت وغيره جي ڪتابن ۾ ڪم آيل آهي. مگر ٻيو ڀاڱو سنڌي آبيات باقاعدي ڏوهيڙن يا بيتن ۾ چيل آهي. انهيءَ ۾ قاضي قاضن جـي بيتن، شاه ڪريم جـي ڏوهيڙن ۽ شاه ڀٽائي جي بيتن جا سبب نمونا سمايل آهن.

ٻولي ۽ عبارت

گرهوڙي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ اها صاف ۽ سلوڻي سنڌي ڪم آندي آهي، جا شاه ڀٽائي صاحب يا صوفي صديق صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڪتب آندي آهي.

مخدوم گرهوڙي صاحب جي ڪلام جا جيڪي ٻه ٽي دستخط نسخا نظر چڙهيل آهن، تن ۾ سنڌي صورت اها ساڳي آهي، جهڙي مولوي ابوالحسن مرحوم جي "سنڌي" ۾ آيل آهي.

سچل فقير يا سچل سرمست ١٧٣٩ع

صورت سپ سلطان

پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو

ميان سچل فقير جو اصل نالو عبدالوهاب هو، پر ڍي هوندي اصل مائٽ سچيڏنو سڏيندا هئا. پاڻ به ڪافين ۾ تخلص طرح ڪٿي سچو، ڪٿي سچل ۽ ڪٿي چيڏنو سڏيو اٿس، مگر هڪڙيءَ ڪافيءَ ۾ پاڻ کي دائيءَ جي تخلص سان سڏيو اٿس.

سچل فقير پنهنجي پارسي ڪلام ديوان آشڪار ۾ اڻ آشڪار جي تخلص سان سڏيو آهي ۽ راز نامه ۽ هبر نامه ۾ پنهنجو تخلص خدائي ڪم آندو اٿس.

هو فاروقي خاندان يعني حضرت عمر فاروق رضه الله تعاليٰ عنه جي اولاد مان هو. سچل فقير درازن جي ڳوٺ ۾ هجري سنه ١١٥٢ مطابق عيسوي سنه ١٧٣٩ ۾ تولد ٿيو. هو اڃا ننڍڙو ئي هو، ته سندس والد ميان صلاح الدين رضا ڪئي، تنهنڪري هو پنهنجي چاچي ميان عبدالحق جي سنڀال هيٺ رهيو. فقير صاحبڏنه درويش جي وفات کان پوءِ ان جي فقيرائي گاديءَ جو ڌڻي ميان عبدالحق ٿيو. تنهنڪري ميان عبدالحق سچل فقير جو مرشد به ٿيو. سچل فقير سان ميان عبدالحق جو ڏاڍو پيار هوندو هو، ۽ ان پنهنجي پاڻ کي روحاني فيض به چڱو بخشيو. سچل فقير پنهنجي پارسي ڪلام توڙي سنڌي ڪلام ۾ چاچي (مرشد) جي فيض بخشڻ جي تمام گهڻي تعريف ڪئي آهي.

جنهن وقت سچل فقير پنجن ورهن جي عمر جو

هو، تنهن وقت شاه ڀٽائي فقير صاحب ڏنه درويش م
ڀي ملاقات لاءِ درازن جي ڳوٺ ۾ آيو هو ۽ سچل فق
کي ڏسي فقير صاحبڏنه کي چيائين، ته "اسان جيڪ
کنون رڌو آهي، تنهنجو ڍڪڻ هي ڇوڪرو لاهيندو
(يعني پنهنجي ڪلام ۾ الاهي راز کولي ڳائيندو.)
سچل فقير جو تعليمي استاد حافظ عبدالله مرحو
هو، جنهن جي تربت سچل فقير جي قبي جي ايوان
مائي رنگ جي مرن سان ڀڙل اڃا موجود آهي. سچ
فقيز قرآن شريف ٻر زبان ياد ڪيو، پارسيءَ ۽ عربي
۾ تمام گهڻو مايو حاصل ڪيو هئائين ۽ تصوف ج
پارسي ڪتاب به گهڻا مطالع ڪيائين. انهن تصوف ج
ڪتابن مان ڪيس شيخ فريدالدين عطار جو "منطق الطير"
۽ وصلت نامه شيخ شمس الحق تبريزي جو "ديوان شمس
تبريزي" اهڙا روحانيت ڀريل ۽ ٻر فيض نظر آيا، ج
شيخ عطار ۽ شيخ شمس تبريزي کي پنهنجي پارسي
ڪلام ۾ روحاني مرشد ڪري مڃيو اٿس ۽ روميءَ
جاميءَ کي انهن کان گهٽ ڪري ليکيو اٿس. مثال:-

اي دلا خوشبوز شه عطار در جانم رسيد،
آن زمان يکبارگي از کفر و دين مارا ڪشيد.
چه جلالدين چه جامي غاشيه بردار او،
اين چني تعريف من از پير عبدالحق شنيد.

(ديوان آشڪار)

سچل فقير جوانيءَ جي شروعاتي زماني ۾ پنهنجن
وڏن وانگر روزي نماز ۽ ٻين شرعي ڪمن تي پورو
هوندو هو، چشتيه طريقي ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ جڏهن
موج ۽ مستيءَ ۾ اچي ويو تڏهن ظاهري شريعت جي

پابندي ڇڏي ڏنائين ۽ (استغراق) جي حالت ۾ پيو هوندو هو. طبلي، سارنگي يا ٻئي ڪنهن ساز تي هٿ لڳندو هو، ته فقير صاحب بيخود ٿي ويهندو هو، مٿي جا وار ڪڙا ٿيو ويندا هئس ۽ اکين مان پاڻي جاري رهندو هوس. شعر به انهيءَ حال جي حالت ۾ چوندو هو.

فقير صاحب پنهنجي ڪلام ۾ به ڪيترن ئي هنڌن اهڙي بيوسيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جئن ته:-

ٿل - هو ڪهڙي وات ويام -

آءٌ تان گهوٽ رهيس سڀ گهولي

(آخرين مصرع)

سچل آءٌ تان ٿاهيان، پوءِ ساري سڌ پيام،

ڏو پاڻ پاروچو پولي (ڪافي نمبر ٢٥٠)

سچل فقير شاهه پٺاڻي وانگر وڏا وڏا سفر ۽ مسافريون ڪين ڪيون هئرن: هو فقط روهڙي، سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي تائين ايندو هو ۽ جتي منزل انداز ٿيندو اتي فقيرن ۽ صحبتين جا ميڙا لڳيو ويندا هئا.

فقير صاحب نوي ورهن جي ڄمار ۾ تاريخ ١٤- رمضان مبارڪ هجري سنه ١٢٤٢ع مطابق ١٨٢٩ع درازن ۾ وصال ڪيو.

تصنيفات:

جنهن زماني ڪان وٺي سنڌ جي شاعرن جا ڪلام ظاهر ٿي چڪا آهن، تنهن زماني کان وٺي اڄ تائين ٻئي ڪنهن به شاعر پارسي، اردو، پنجابي، سرائڪي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ايترو گهڻو ۽ اهڙي طرز جو شعر ڪونه چيو آهي جيترو سچل فقير چيو آهي. سندس

نظمي تصنيفات جو تفصيل هن طرح آهي:

١- آشڪارا (پارسي)
٢- راز نامه ”
٣- رهبر نامه ”
٤- گداز نامه ”
٥- تار نامه ”
٦- رسالو سچل فقير جلد پهريون (سنڌي ڪافيون ۽ غزل)
٧- رسالو سچل جلد ٻيو (سنڌي ۽ پنجابي ڏوهيڙا)

رسالو سچل فقير جلد پهرئين ۾ سنڌي، سرائيڪي، پنجابي ٻوليءَ جون ڪافيون، غزل جهولڻا ۽ ريختا آهن جن جو ڪل انداز (١٣٤٠) هڪ هزار ٽي سو چاليهه آهي. جلد ٻئي ۾ ڏهه سه حرفيون (پنجابي ۽ سرائيڪي ٻولي ۾) ١٩٥ پنجابي ڏهيڙا، مرغ نامو، جنهن ۾ ٢٥ ڪن سنڌي ڏوهيڙا آهن، وحدت نامو، جنهن ۾ ١٨٠ بحرعن وارو يڪو سنڌي ڏوهيڙو، مسميءَ جا بيت جي اڍائي سو ڪن سنڌي ڏوهيڙا آهن، ماروئيءَ جا بيت پنڌونا ٻه سو ڪن سنڌي ڏوهيڙا، سومل جا بيت پنجويهه ڪن سنڌي ڏوهيڙا، نوري ۽ ڄام تماچي جا منو سو ڪن ڏوهيڙا، روجهه بابت سترهن سنڌي ڏوهيڙا، يورب جا بيت اٺاويهه ڏوهيڙا، وحدت جا بيت پنجٽيهه ڏوهيڙا، حقيقت بابت پنجويهه ڪن ڏوهيڙا، جهولڻو مسمي ۽ پنهو بابت ٻئي جلد ۾ سه حرفين سميت ڪل يارهن سو ڪن ڏوهيڙا آهن.

اسين هت سچل فقير عليه الرحمه جي پارسي ڪلام کي ڇڏي فقط سنڌس ٻن رسالن تي تبصرو ڪنداسون

جنهن جو سنڌي ٻوليءَ سان تعلق آهي.

شاه ڀٽائي صاحب ۽ سچل سائينءَ جي ڪلامن جو مضمون ساڳيو ئي نج تصوف آهي يعني روح ۽ رب جو تعلق ۽ سچو عشق يا حقيقي عشق. مگر شاه صاحب جيڪي روحاني حقيقتون پردي ۽ پوش سان بيان ڪيون آهن، سي سچل سائينءَ بي ڌڙڪ ئي کليون ڪلائيون چئي ڏنو آهن. شاه صاحب جو ڪلام درد، سوز ۽ نماڻائيءَ سان ڀريل آهي، پر سچل سرمست جو ڪلام درد، ۽ سوز ۽ جرئت (جوش) سان ڀرپور آهي.

(۱) شريعت ۽ حقيقت:- شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جيتوڻيڪ طريقت ۽ حقيقت جو درجو شريعت کان مٿڀرو ڏيکاريو آهي، ته به شريعت جو ادب توڙ تائين رکندو آيو آهي، ۽ جيتوڻيڪ مڃيو اٿس ته خدا تعاليٰ جي راضپي ۽ وصال حاصل ڪرڻ جو وسيلو طريقت (روحاني عمل) ئي آهي، ته به جسماني عمل يعني روزن نمازن کي سهڻو ڪم ڪري سڏايو اٿس. جهڙن ته:

ساري سڪ سبق، شريعت سندو سهڻي،
طريقتان تڪو وهي حقيقت جو حق،
معرفت مڙڪ، اصل عاشقن جو.

(۲)

روزا نمازون اي پڻ چڱو ڪم،
پر او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.

(شاه صاحب جو رسالو)

مگر سچل سرمست ”دين ۽ بيديني“، ”ڪفر ۽ اسلام“ جي وچ وارا پردائي عشق حقيقي جي آتش سان جلائي فنا ڪري ڇڏيا ئو.

ڪافي نمبر ۴۹

اتي ڪفر نہ اسلام آهي سڄڻ ڪي سلام

۱- ڪڏهن ڏسي ڪينڪي اهو آرانئو آرام.

۲- مذهب مور نہ سچيان آءٌ مشرف سنجهہ سدام.

۳- قيد پيچي ظاهر ڏيان آءٌ جاري بيان جام

۴- هادي سائين پاڻ سچوءَ ڪي عشق ڪيو انعام.

(۲) روح ۽ رب جي وچ ۾ ڪوبہ ويڇو ڪونهي:-
شاه ڀٽائي صاحب بہ اها دعوا ڪئي آهي، تہ "آءٌ خدا آهيان"، مگر ڍوشڻ ۽ بردي ۾ جئن تہ:-

"ٻنهون هيس پاڻ، سسئيءَ تان سور هئا."

مگر سچل سرمست بي ڌڙڪ چوي ٿو:-

ڪافي نمبر ۴۲۹

ڀول نہ ٻئي ڪنهن ڀل، ڏون تہ آدم نہ آهين

لڪيو ٿو لاتيون ڪرين، جئن باغ اندر بلبل.

(۳) "سڀ ۾ خدا يا سڀ ڪجهہ خدا:- همہ ازاواست (سڀ ڪجهہ ان کان آهي) ۽ همہ اوست (سڀ ڪجهہ هو پاڻ آهي) انهيءَ صوفيانہ مسئلہ کي شاه صاحب بہ گهڻي قدر ڳايو آهي، پر نرم لفظن ۾ جئن تہ:-

سو هي، سو هو، ســـو اجل، سو الله

سر پرين سو پساه، سو ويري سو واهرو."

۱- "پاڻ ئي جل جلالہ، پاڻ ئي جان جمال

پاڻ ئي صورت ربءَ جي پاڻ ئي حسن ڪمال

پاڻ ئي پير مريد ٿئي پاڻ ئي پاڻ خيال

سڀ سڃوڻي حال، منجهاڻ ئي معلوم ٿئي".

سچل سائينءَ انهيءَ مسئلي کي نرالي ڍنگ ۾ ڳايو

• مثلن:-

ڏي نمبر ١٢٣٦

سڀ ڪنهن صورت ۾ سهڙين،
سرتيون ري ساوي ڳالهه سليانئون.

١- ڏيو ٻاري سچ ڪي ڪائي ڪئن ڏنائون.
٢- ساڻ روشني سچ جي، ٻرجهي سچ پسيائون.
٣- وحدت ڪثرت ڪڙي جڏن سينهن ڦڙيون سوَوائون
٤- ”سچو“ سندي نانءَ ۾ اهڙي طرح اڏائون
سچل فقير پيا به اهي صوفيانه سڀ مسئلا پنهنجي

ڪلام ۾ بيان ڪيا آهن، جي قديم خواه جديد صوفي
ندا جدا رنگ ۾ ظاهر ڪري ويا آهن.

سچل فقير علم موسيقي يا سنگيت وديا جي سرن،
اڳين ۽ راڳڻين جي نظر تي ڪافي جا ڪيترائي نمونا
اهيا آهن. اهو ڪو ورلي سر، راڳ يا راڳڻي هوندي
بنهن ۾ سچل فقير هر قسم چون ڪافيون نه ڻاهيون
هن. وڏي خوبي اها آهي، جو ڪنهن به ڪافيءَ کي
ل جي مرضي موجب ڪهڙي به سر يا راڳڻيءَ ۾ ڳائي
سگهجي ٿو.

هڻ وقت تائين جيتري قدر سنڌي ڪلامن جي
تحقيقات ٿي سگهي آهي، تنهن موجب چئي سگهجي ٿو
نه سنڌ ۾ اڄ ڪلهه جيڪي ڪافين جا نمونا ڻاهڻ ۽
ڳائڻ ۾ اچن پيا، تن جو بانيڪار سچل سرمست ٿي هو
چاڪاڻ جو ان کان اڳ ڪنهن به سنڌي شاعرن ايترن
نمونن ۾ ايتري انداز ۾ ڪافيون نه ڻاهيون هيون.

غزل:-

سچل فقير جي رسالہ جلد پهرئين ۾ غزلن (موزو
ڪلام) جو انداز بلڪل گهڻو آهي. جيڪي سنڌي غ
آهن تن کي رسالہ ۾ "ڪافي" ڪري لکيو اٿس
جيڪي اردو يا پنجابي ٻوليءَ ۾ غزل آهن تنکي ريخ
نالو ڏنو اٿس.

ٻولي:

"سچل سائين" پنهنجي ڪلام ۾ سنڌي ٻولي ا
ڪم آندي آهي، جا سنڌ جي سري يعني اوترئين ڀا
۾ ڪم ايندي آهي. شاهہ ڀٽائي صاحب جي ڪلام وار
سنڌي سنڌ جي ڪهڙي بہ ڀاڱي جو ماڻهو پڙهندو
ان کي اها پنهنجي ديس جي رواجي ٻوليءَ پيئي ن
ايندي، مگر سچل سائين جي ڪلام واري سنڌي ٻول
۾ نحوي ورجيسون سنڌ جي عام ٻوليءَ کان ٻيءَ طر
ڏسڻ ۾ ايندي، جهڙي اترادي ٻوليءَ جو دستور آهي
نموني خاطر بہ ٽي مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

١- اوهان ڀاڄهون دلبر سائين آهيون اداسي "اسي
٢- سران ڏانا بر ناهيان پنهنجي "ڪڏ" قطارج ميا
٣- "ڪاٿئين پڙڻو پير ٿيو "ڪاٿئين ٻولي پار
٤- اڄ هوتڻ ريءَ هت هاڻ پيا ڪير سون لهن "ساران

مروجہ گرامر جي قانون موجب جڏهن زمان حا
۾ مزارع واري فعل جو فاعل ضمير متڪلم هوندو آه
تڏهن "آءٌ" يا "مان" لفظ ڪم ايندو آهي، مگر اتر
"مون" ڪم آئيندا آهن. سچل فقير پنهنجي ڪلام
آءٌ ۾ مان بہ ڪم آندو آهي، پر ڪيترن ئي هنڌ "مون
لفظ بہ ڪم آندو اٿس.

مثال:-

تنهنجي طالب آهيان محب "مون تان ميثاقي.
تنهن ڪان سواءِ حرف جر ۽ ظرف مڪان جا لفظ به اڪرادي ورجيس موجب ڪم آندا اٿس جهڙوڪ تہ:
ڪون- ڪان اوڏانهن اتان- ڏانهن- ڪان- مون منجهان. ڏون- ڏان، ڪاڏي جاڏي، تاڏي وغيره.

سيد ثابت علي شاه

پهريون سنڌي مرثيہ گو ١٧٤٠ع

"ڪربلا رڻ ۾ قضا جڏهن موت جي بازار ڪئي،
جنس تيغ و تبر و خنجر آڻي رت انبار ڪئي."

سيد ثابت علي شاه اصل ملتان شهر جو ويٺل هو. شاه صاحب هجري سنہ ١١٥٣ برابر عيسوي سنہ ١٧٤٠ ۾ ڄائو هو. جڏهن پڙهڻ جيڏو ٿيو، تڏهن پهريائين آخوند عبدالرحمان وٽ ۽ پوءِ آخوند محمد الياس وٽ قرآن شريف پڙهي پورو ڪيائين ۽ پوءِ سيد چراغ شاه وٽ پارسي پڙهيائين، جو پاڻ وٽ پاڙهيندو هوس. ثابت علي شاه مرحوم پاڻ پنهنجي احوال ڏيندي پنهنجي هڪڙي شعر ۾ چيو آهي:-

"هڪڙي ڏينهن مون کي سبق وسريو ۽ ان کي ٿيو ڏمر،
ان هنيو مون کي تماچو، مون ڪون رت قطرا وهيا،
ان تماچي جو هڻڻ مون علم پاڻي جان پيڻ، آن،
تماچو هئي هدايت، بل عنايت تي عطا."

سيد ثابت علي شاه مرحوم کي ننڍي هوندي مداحون ۽ منقبت ياد ڪرڻ جو گهڻو خفت هوندو هو. جيتوڻيڪ

معنيٰ به ڪين سمجهندو هو، نه به جتي ڪو چوندو هوس، اتي مداح يا منقبت پڙهيو پڙهائيندو هو. پارسي مان چڱي طرح واقف ٿيڻ کان پوءِ پارسي ۽ هندي ڪلامن پڙهڻ مان گهڻو محاورو رکيائين. سيد ثابت علي شاه کي هندي ڪلام ۽ نفيس ۽ دبير جا مرثيا پڙهندي پڙهندي پنهنجي شعر ٺاهڻ جو شوق پيدا ٿي پيو ۽ وڏن شاعرن جي شعرن، مداحن ۽ مرثين جي تتبع تي نظم ٺاهڻ لڳو.

دهليءَ جي مغل شهنشاه طرفان ڪو نواب سنڌ جو مقرر ٿيو هو، سو نئين اچڻ لاءِ جڏهن ملتان مان اچي لنگهيو تڏهن خوشقسمتيءَ سان سيد ثابت علي شاه جهڙو انسان ملڻ ٿيو. نواب کيس پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکي نئي وٺي آيو. نوڪريءَ جي مشغوليءَ سبب هو سيوهڻ وڃي نٿي سگهيو، پر جڏهن اهو نواب موقوف ٿيو، تڏهن سيد ثابت علي شاه سيوهڻ ۾ آيو.

سيد ثابت علي شاه نواب جي نوڪريءَ مان پئسو به چڱيءَ طرح ڪمايو هو ۽ هينئر سيوهڻ ۾ به سکيو آسودو پيو گذاريندو هو، تنهن ڪري سندس والد سيد مراد علي شاه ۽ سندس ڀائر ۽ ٻيا سڀ مائٽ به ملتان مان لڏي سيوهڻ ۾ اچي رهيا ۽ پنهنجي حياتيءَ جا باقي ڏينهن اتي سڀئي اتي گذاريا. سيد ثابت علي شاه به سيوهڻ کي ئي پنهنجو وطن ڪري سمجهندو هو ۽ ان جي تعريف پنهنجي ڪتاب "زيارت نامه" ۾ هئن ٿو چوي :-

"سير گاه صادقان خلوت سراءِ عارفان،
مامن مقتدا کلان آرام گاهه اوليا،
بارڪ الله شهر سيوهڻ سنڌ جو دارالامان،

آهه دارالاوليائي سنڌ ڌاليس اصل کان،
شهر سيوهڻ نواءِ امن و شاه عالم جي پناه،
شهر سيوهڻ ڪشتي نوح و قلندر ناخدا،
شهر سيوهڻ جنهنجو شهباز حسيني شهريار،
اي خدا هي شهريار ۽ شهر هوئي دائم بقا،
واه سيوهڻ، لعل جو جنهن ۾ حسيني لاڏاو،
لعل گوهر بدخشان جي جنهن هي گوهر بي‌بها،

سيوهڻ ۾ اچڻ شرط سيد ثابت علي شاه عالمن جي مجلس سان فائدو وٺندو رهيو. مخدوم نورالحق کان شعر جي اصلاح ۽ تعليم حاصل ڪيائين. مخدوم محمد احسان حڪيم وٽ عربي پڙهيو ۽ مخدوم محمد مراد واعظي وٽ علم تفسير، علم حديث ۽ فقه جي تعليم ورتائين. پوءِ ٺٽي جي مشهور شاعر ۽ عالم مولوي محسن جو فرزند مولوي مداح، جو شهزادي محمد سرفراز ڪلهوڙي جو استاد هو، تنهن سان اچي ثابت علي شاه صحبتي ٿيو. شهزادو محمد سرفراز اڃان عمر ۾ ننڍو هو، ته به غزلن ۽ قصيدن ڏاهڻ جو شوق گهڻو هوندو هوس.

سيد ثابت علي شاه ۽ شهزادو محمد سرفراز جو پاڻ ۾ ڏاڍو گهرو دوستانه رستو ٿي ويو. هو ٻئي ڄڻا غزلن ۽ قصيدن اهڻ ۽ پڙهڻ پڙهائڻ ۾ پيا هوندا هئا ۽ سندن استاد مولوي مداح انهن غزلن ۽ قصيدن ۾ اصلاحون ڪري ڏيندو هو. سيد ثابت علي شاه، شهزادي محمد سرفراز جي تعريف ۾ به ڪي قصيدا ڏاهيا، جن جي صلي ۾ نهايت قيمتي قيمتي انعام مليس.

پير اسدالله شاه سجاده نشين جي مجلس ۾ روضة الشهداء ۽ هندي مرثين پڙهندي سيد ثابت علي شاه کي

سنڌي مرثين ڏاهڻ جو شوق اڃي پيدا ٿيو ۽ پير صاحب انهيءَ شوق پوري ڪرڻ لاءِ گھڻو همٿايس. ثابت علي شاهه پاڻ هڪڙي هنڌ چوي ٿو:-

”مرثيو سنڌي اڳهين هو ڪونه اصلي سنڌ ۾،
جي ڪو هو ثابت نه هو مشهور هن پر ڪجاهه.
سون چئين ثابت علي هي شعر سنڌي دردناڪ،
تون يه سنڌي شعر ۾ ڪي چنچ ماتم مرثيا.“

سيد ثابت علي شاهه جيڪو پهريون پهريون مرثيو ڏاهيو هو، تنهنجي شروعات هي آهي:-

”اي خدا جا لاڏلا، سردار سرور يا حسين،
چيوم پهريون مرثيو، سو ٿيو قبول ڪبريا،
تنهن تون بيحد مرثيا مسڪين و مقتل ترجما،
ٿي چيم جئن مومنن ميڪنهن لکي دفتر ڪيا.“

سنڌي ٻوليءَ ۾ نئين مضمون واري ڪلام چوڻ ڪري سيد ثابت علي شاهه جي مشهوري روزمره وڌندي ويئي. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ وارا ڏينهن ته تمام سکيو ستابو گذاريائين، پر ٽالپرن جي حڪومت ۾ اڳئين کان به وڌيڪ مان ۽ عزت نصيب ٿيس. ٽالپرن ڪلهوڙن کان سنڌ کٽي، ته سيد ثابت علي شاهه هڪدم ٽالپرن جي تعريف جا قصيدا ڏاهڻ شروع ڪيا. ”فتح نامه“ ۽ ”ظفر نامه“ واريون تعريفون مير صاحبن کي اهڙيون پسند آيون، جو مير فتح علي خان ۽ مير مراد علي خان پڻ انعامن اڪرامن سان گڏ کيس ماهيانه لوازما ۽ نذرانه گھر ويٺي پهچائيندا هئا.

سيد ثابت علي شاهه پاهتر ورهين جي عمر ۾ تاريخ ٦٧ جمادالثاني هجري سنه ١١٢٥ برابر سنه ١٨١٠ع ۾

سيوهڻ ۾ وفات ڪئي.

تصنيفات

سيد ثابت علي شاهه مرحوم پارسي، هندي ۽ سنڌي شعر تمام چيو آهي جنهن بسوري ڪي گڏي ڪليات يا گنج ٺا چون، جو هڪڙو وڏو دفتر آهي. ان جي شعر جو تفصيل هي آهي:-

چاهٺ (٦٦) مرثيه، هڪ سئو سترهن (١١٧) منقبت اٺ (٨) جنگناما ن فارسيءَ ۾ هجويه نظم ۽ ٻي مذهبي مباحثي جا منظوم ڪتاب (هڪڙو ردالخوارج، ٻيو شهاب ثاقب ۽ ٽيون ردالمواث). هڪڙو زيارت نامه، جنهن ۾ پنهنجي اصل نسل جو بيان ۽ زيارتن جا احوال ڏنا اٿس هڪڙو سنڌي هجويه ڪلام، جنهن کي چٽنگ ڪري سڏيندا آهن، تنهن ۾ سيوهڻ جي برهمڻن جي هجي ڪئي اٿس. چٽنگ سنڌي ۾ پهرين هجو يا ٺوڪبازي وارو شعر آهي جنهن جو هتي تفصيل وار ذڪر ڪرڻ ٺي خود شاه صاحب جي شان وٽان نه آهي سيد امدادعلي شاه صاحب (مرحوم ثابت علي شاه جي اولا مان) جنهن ڪان اسان کي مرحوم ثابت علي شاه صاحب جو گنج ڏسڻ لاءِ مليو تنهنجي به اها مرضي نه آهي ته چٽنگ مان ڪي شعر درج ڪجن. اهڙيءَ طرح ٻيو به هجوي ڪلام آهي، جنهن جو نالو آهي "ڪڙو" جو بني اميه خاندان جي شان ۾ دشنام دهي جي صورت ۾ ڏنل آهي. انهيءَ پنهي هجون جا جواب پڻ سنڌ جي شاعرن ڏنا آهن، جهڙوڪ سيد خير شاه ۽ محمد فاضل شاه مرحوم سڪڙي واري هجو ۾. سڪڙي ۾ شخصي طرح سيد ثابت علي شاه جي گلا ٿيل آهي جا به اسين مناسب

نہ ٿا سمجهون تہ ان جو ذڪر ڪريون.

سيد ثابت علي شاه جيتوڻيڪ گهڻن ئي قسمن جو شعر چيو آهي، مگر سندس مشهوري مرثين جي ڪري ٿيل آهي، جي ڇهن جلدن ۾ ڇاپيل آهي.

مرثين جو نظم

مرثيہ لفظ جي معنيٰ آهي اهو شعر جنهن ۾ ڪنهن بہ دردناڪ حادثي جو ڏک پرڍيل لفظن ۾ بيان ٿيل هجي، جهڙوڪ بغداد جي قتل عام ۽ ان وقت جي پين دلسوز واقعن وقت شيخ سعدي شيرازي جا ناهيل عربي مرثيا (ڏسو ڪليات سعدي) پر اڄ ڪلهہ جي عالمگير اصلاح موجب مرثيہ جي معنيٰ اهو "رزميہ ڪلام" جنهن ۾ خاص طرح ڪربلا جي واقع بابت دل سوز بيان هجي.

سيد ثابت علي شاه مرحوم پهريون پهريون شاعر آهي جنهن موزون شعر ۾ سنڌي مرثيا ناهيا آهن.

سيد ثابت علي شاه مرحوم جي مرثين مان ڪي غزل جي صورت ۾ آهن، ڪي مربع جي صورت ۾، گهڻا تہ مسدس جي صورت ۾ آهن.

ٻولي ۽ عبارت

سيد ثابت علي شاه مرحوم مرثين ۾ لسي ۽ دلچسپ سنڌي ٻولي ڪم آندي آهي، جنهن ڪري سندس ڪلام پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن تي جلد اثر ڪري ٿو. جن تہ شاه صاحب عربي ۽ پارسي لفظن ۾ محاورن جي آميزش بہ سهائيندي طرز ۾ ڪندو ويو آهي.

مرثين ۾ ڪم آيل عبارت جي رنگيني ۽ فصاحت بلاغت ۾ سيد ثابت علي شاه مرحوم ڪمال ڪري

ڇڏيو آهي. لفظي صنعتون تشبيهون، استعارا، مجاز، ڪنايا ۽ اصطلاح بي انداز ڪم آندا اٿس، جيتوڻيڪ انهن تي پارسي جو رنگ سر سيرو چڙهيل به آهي. ٻه ٽي مثال هيٺ ڏجن ٿا.

طبيعت جي رواني ۽ برجستگيءَ جو نمونو:-

-ميدان ڪربلا ۾ حضرت امام قاسم رضي الله تعاليٰ عند جي جرئت ۽ بهادري بيان ڪندي شاهه صاحب چوي ٿو:-

هڻ ڪي چا افراسياب ۽ هڻ ڪي چا اسفند يار؟
چا هي بزن؟ چا هي برزو؟ چا فراموز؟ الفرازا
گيو هت گوشو ڪري، نرمي نريمان جو شمار،
طوس جو چا تاب هت؟ گودرزو گرگين گيرودار.
هي مجي رب جي رضا مر ڏئي ته ڏئي، ورنه محال،
ناهي ملڪالموت کي هڻ جي تقابل جي مجال.

ناهي ملڪالموت کي هن جي تقابل جي مجال.

مٿئين مثال ۾ طبيعت جي رواني، چوٽ زباني ۽ برجستگي سان گڏ صنعت تلميح (لفظي صنعت جمع، تجزيد ۽ صنعت مبالغ (معنوي صنعتون) به نهايت عمدي نزاڪت سان ڪم آيل آهن.

صورت خطي

سيد ثابت علي شاهه مرحوم جي وقت کان وٺي ڏيڍ صدي کن تائين مسدس سنڌي مرثيا گهڻو ڪري يا اردو صورتخطيءَ ۾ لکيل هوندا هئا. اڄ به ثابت علي شاهه جا سنڌي مرثيا پارسي ۽ اردو صورتخطيءَ ۾ لکيل موجود آهن. سنه ١٩٢٥ع مرحوم ميرزا قليچ بيگ صاحب سيد

ثابت علي شاهه جي مرثين جا چار جلد هلندڙ وقت جي رواجي صورتخطيءَ ۾ ڇاپايا آهن جي ساري سنڌ ۾ ڪم پيا اچن. ڇهن جلدن ۾ ڇاپي جون ڇڪون البتہ سر سيريون رهيل آهن. ايندڙ ڇاپي وقت ڇاپائيندڙ صاحبن جيڪڏهن پروفن ڏسڻ ۾ سچيتائي ڪئي، تہ پوءِ اميد آهي تہ نهايت درست ڪلام ڇاپجي پوندو.

آخوند عزيز الله

سنڌيءَ ۾ پهريون نثر نويس ١٧٤٦ع

”حضرت نبي ڪريم (صلي الله عليه وسلم) منجهہ جنگ احزاب ڪاهو مديني شريف کي ٿي ڪنايو. ڇپ ڏاڍي تنهن سان ظاهر ٿي. تنهن کي ڀاڻ هٿن مبارڪن سان چنجور هڻندي فرمايائين تہ يمن، روم ۽ قسطنطنيہ اهي سڀ ملڪ فتح ڪندا اصحابي منهنجا. تڏهن منافقن کلبو تہ مديني ۾ ڪافرن سٺس غالب ٿيا آهن، ڪاهي ڪٿي ٿو سر بچائي. سڌ ڪري ٿو روم ۽ شام جي.“

(ترجمہ قرآن صفحہ ٧٧)

آخوند عزيز الله صاحب مرحوم متياريءَ جو وڻائل هو. سنہ ١١٦٠ هہ مطابق سنہ ١٧٤٦ع ۾ سنڌ ۾ ولادت ٿي هئس. سندس وڏا اصل ٺٽي جا ميمڻ هئا، پر مدرسن ۾ پڙهائڻ جي ڪري آخوند سڏبا هئا. آخوند عزيزالله صاحب داڻري وارن ساداتن سان گڏ مولوي محمد عثمان وٽ تعليم وٺندو هو. عربي علم جي تحصيل مخدوم محمد عثمان وٽ ڪئي هئائين. علم حديث، تفسير، فقہ تصوف ۽ معقولات ۾ ماهر هو. مخدوم عبدالڪريم متياريءَ وارو سندس همعصر هو. آخوند عزيز الله

حوم لنواري وارن بزرگن وٽ گهڻو گذاريندو هو ۽
ندرس هميشه جو ڏيندو هو تعليم ڏيڻ. آخوند عزيز الله
ليڙن جي حڪومت وقت ڪلام الله شريف جو سنڌي
ولي ۾ ترجمو ڪيو هو. جنهن جو هن هيٺ اسان
ي ذڪر ڪرڻو آهي.

آخوند عزيز الله صاحب مرحوم اسي ورهين جي
مر ۾ سنه ١٢٤٠ هجري مطابق ١٨٢٤ ع ۾ وفات ڪئي
ندرس پڙ ڏيڻ مان ميون احمد اچان حيات آهي، جو
سرپور ۾ مولوي عبد الحق واري مدرسي ۾ هڪڙو
مدرس آهي.

آخوند عزيز الله وارو تفسير در اصل تفسير نه آهي
اهو سنڌي نثر ۾ قرآن شريف جي عربي عبارت جي
تحت اللفظ ترجمو (Literal Translation) هي ۽ حاشيه
تي آيتن جو شان نزول (نازل ٿيڻ جا موقعا) ۽ سبب
۾ سنڌي نثر ۾ قرآن شريف جي اصل عبارت جي معنيٰ
آخوند صاحب سنڌي ۾ تحت اللفظ ترجمو لکيو آهي ۽
انهيءَ سنڌي ترجمي جي معنيٰ وڌيڪ مشهور علامه شاه
ولي الله محدث دهلوي عليه الرحمة جي پارسي ۾ ڪيل
قرآن شريف جو ترجمو به ڏيندو ويو آهي. اهو آخوند
صاحب ڏاڍو سهڻو ڪم ڪيو آهي، ڇاڪاڻ جو انهن
ڏينهن ۾ سنڌي زبان ۾ نثر لکڻ جو رواج نه ڪونه
هو، تنهن ڪري عبارته جي تحت اللفظ سنڌي ترجمو
سمجهڻ ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي ڏکيائي لڳي ته اهو
پلي پارسي ترجمي تان تسلي ڪري سگهي ڇاڪاڻ جو
پارسي ٻوليءَ جي نحوي ترڪيب عربي سان موافق آهي
اهڙي طرح آخوند صاحب مرحوم آيتن جا جيڪي به

شان نزول نثر ۾ لکيا آهن، سي انهيءَ پارسي عبا
جو ترجمه آهن جا پارسي عبارت جو ترجمه آهن،
پارسي عبارت حضرت شيخ سعدي شيرازي صاحب
پنهنجي تصنيف ڪيل پارسي تفسير جي حاشي ۾ ل
آهي. آخوند صاحب مرحوم شيخ سعدي واري پار
عبارت ۾ حاشيه تسي لکي پوءِ سنڌي نثر ۾ ترج
لکيو آهي.

اسان جي خاص مراد آهي انهي سنڌي نثر جو نه
پڙهندڙن جي پيش ڪرڻ جي مرحوم آخوند ڪم آند
آهي. سنڌي ٻولي ۾ ڀوريون ڀوريون جيڪو نثر ۾ لکيو
ڪتاب هن وقت تائين ثابت ٿيو آهي، سو جنهن
صورت ۾ هيءَ ني آهي ۽ اهو نثر وري آهي ته عربي
عبارت جو تحت اللفظ ترجمو، تنهن ڪري هت آخوند
مرحوم وارو نثر (اصل عربي عبارت سميت) ڏجي تو
پوءِ جتي جتي ضرور پوندو اتي آخوند مرحوم جي نثر
کي وري اج ڪاله جي يا محاوره نثر جي صورت ۾ به
پيش ڪيو ويندو.

ذڪر ۾ تڪليف خدا تعالي جي طرفان انسان جي ايمان جي پرک.

يا ايها الذين آمنوا استعينوا و الصبر و الصلوات
.... الا ئک هم المهتدون.

(سورت بقر آيت ۱۵۲ کان ۱۵۷ تائين)

آخوند مرحوم جو تحت لفظي ترجمو: اي مومنو
همراهي وٺو منجهه مشڪلن اڻ صبر ۽ نماز، تحقيق
خدا ساٿي صبر ڪندڙن آهي ۽ م چئو واسطي تن جي

کسن تا منجهه وٽ خدا جي اوءِ مثال نه آهين، بلڪ اهي جيئرا آهن پر نه ٿا ڄاڻي آءِ (اوهين) ۽ آزمايون ٿا اَن (اوهان) کي ساڻ ٿولين ڪنان خوف ۽ ڏکن ۽ بکن ۽ ٿورو ٿيڻ مالن جي ۽ مرڻ مڙسن جي ۽ نه ٿيڻ ميون جي (ته ڪه ڪريون ٿا ڪ نه ٿا ڪريون) ۽ بشارت ڏي تون صابرن کي، او صابر سي آهين، جڏهن رسي ان کي سختي، چون اسين خدا جا آهيون ۽ خدا ڏانهن موٽون ٿا اوءِ صابر، تن تي آهين رحمتون ڪنان رب ان جي ۽ رحمت خاص ۽ اوءِ هدايت وارا آهن۔

شان نزول: جڏهن صحابين پڄاڻا ڪسڻ بدرين جي جي غم ٿي ڪاڙو ته اسان جا مائٽ ڪڏ منجهه ڏينهه بدر جي، سي لذتن دنيا جي کان ۽ نعمتن حياتيءَ جي کان نا اميد رهيا. تڏهن رب پاڪ هيءَ آيت موڪلي۔

(قرآن شريف منجهه ٣٥)

خدا تعاليٰ هر جاءِ حاضر

و لله المشرق و المغرب فاينما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع العليم۔ (سوره بقره آيت ع ١٤)

ترجمو. واسطي الله جي ايرندو ۽ الهندو آهه، پوءِ جيڏانهن منهن ڪندا اوڏانهن آهي خدا. تحقيق خدا جو فضل ڪشادو آهه ۽ ڄاڻندڙ آهه۔

صنعت ڏسي صالح کي سڃاڻو:

ان في خلق السماوات و الارض و اختلاف الليل و النهار و الفلك التي تجري في البحر بما ينفع الناس وما انزل الله من السماء من ماء فاحيا به الارض بعد موتها وبث فيها من كل دابت و تصريف الرياح و السحاب

المسخر بين السماء و الارض آيات لقوم يعقلون.

(سوره بقره آيت ١٦٣)

ترجمو: تحقيق منجهه جوڙڻ آسمانن ۽ زمين جي ۽ ڦرڻ راتين ۽ ڏينهن جي ۽ ٻيڙين جي هلڻ درياءَ ماڻ تنهن سودي جو نفع ڪري ماڻهن کي ۽ جيڪي نازل ڪيو رب پاڪ ڪنان آسمان، مينهن پوءِ جياريائين ان سان زمين کي پڄاڻا سڪڻ ان جي، پکيڙيائين ان ۾ سڀ حيوان ۽ منجهه ڦرڻ وائن جي ۽ منجهه ڦرڻ ڪڪرن جي، جي اپاريل آهين وچ آسمانن ۽ زمين جي معجزا آهين واسطي قوم عقلمن جي (مٿي هوڪرائي الله پاڪ جي ۽ پورو ڪرڻ ميني ڪمن جي).

شان نزول:- جڏهن ڪافرن ٽي سو سٺ بت الله آهين امان جا، ايترا الله سڀ هيڪڙي شهر مڪي جو جوڙي نه ٿا سگهن ۽ محمد جو هيڪڙو الله ڪم سڀن عالمن جا ڪيئن ڪري سگهندو؟ ان ڳالهه تي ڪو نه دليل آڻي. تڏهن رب پاڪ مٿي ڳالهه حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ات دليل منجهه هن آيت ذڪر ڪيا.

خليفو حاجي عبدالله سنه ١٣١٧ع

حال وڃي ڪال جو ڪلي ٿيا ڪمال،
شائق سدا شوق جا مور نه مڱن مال.

ليلاي مجنون

ڪتاب مجنون و ليلي جو مصنف خليفو ميان حاجي عبدالله نظاماڻي هو. سندس والد خليفو محمود صاحب عليه الرحمت ميان سرفراز ڪلهوڙي جي حڪومت وقت

ڪڙو مشهور خدا رسيدو بزرگ ٿي گذريو آهي. هو
هڙتي واري پير صاحب پاڳاري جو ڪرامت وارو
منو هو. اول اول وڏو زميندار ۽ امير هو، پوءِ جڏهن
شدن جي فيض جي نظر مٿس ٿي، تڏهن اميري ڦٽي
ڪري ڪامل فقير ٿي پيو ۽ ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي
آيرندي آفريڪا وارا لکا پتي ماڻهو سندس مريد اچي
ا. سندس عاليشان درگاه گيزٽ ڪڙيه گهنور تعلقه
وني ۾ آهي، جتي سال به سال ربيع الاول مهيني ۾ وڏو
لو لڳندو آهي، جنهن تي سندس ڪڇ، ڪاٺياواڙ،
بئي ۽ زنجبار وارا مريد هزارين رپيا اچي نذر ۽ خير
يراتن ۾ خرچ ڪندا آهن. خليفه محمود جو ڪتاب
ملفوظات" مشهور آهي، جنهن ۾ عجيب عجيب فقيرانه
نڪتا ۽ نڪتا لکيل آهن. خليفه محمود کان پوءِ سندس
اءِ نشين پٽس خليفو ميان حاجي عبدالله ٿيو، جو ڪتاب
مجنون و ليلي جو مصنف آهي. هن اهو ڪتاب هجري
سنه ١٢٠٨ برابر عيسوي سنه ١٧٩٣ ۾ تصنيف ڪيو
، جڏهن سنڌ ۾ ٽالپرن جي پهرين چوياري جي
حڪومت هئي. هو هڪڙو عالم ۽ ڪامل فقير هو،
مجنون و ليلي جو قصو به ساروڻي حقيقي عشق جي
رنگ ۾ لکيو اٿس.

مضمون:

ڪتاب مجنون و ليلي ۾ مجنون ۽ ليلي جي آکاڻي
بستي ڏنل آهي، ۽ مصنف آکاڻيءَ جي وچ ۾ جهڙي
ريءَ تي حقيقي عشق ۽ فقيريءَ جا راز بيان ڪندو
ي تي حقيقي عشق ۽ فقيريءَ جا راز بيان ڪندو

ويو آهي. قصو هن طرح بيان آهي ته: عربستان جي
مڪي شهر جي هڪڙي معزز سردار کي قيس نالي
هڪڙو سڪيلڌو پٽ هو، جو اتي ڪنهن استاد وٽ
قرآن شريف جي تعليم پيو وٺندو هو. مصر ملڪ جو
هڪ مسافر مڪي شريف ۾ آيو ۽ قيس ساڻ ملاقات
ڪندي ساڻس ليليٰ جي علمي شرق، سونهن سوڀيا ۽
خوش خلقيءَ جو جوش جاڳائيندڙ ذڪر ڪيائين. قيس
انهيءَ ذڪر مان ئي پٽ ليليٰءَ تي چٽڪ ٿي پيو
۽ چرين جهڙو حال ٿي پيس.

"ماڻهو مڪي جا مڙني سڀ سڙي،
فرهيءَ آهه فڪر جي ڪهڙي قيس پڙهي،
قضا ڪم ۾ ادر جي پيس انگ اڙي،
چٽ چرئي جي ڳالهڙي ڪا جا آهه چڙهي.
ڪو چئي ديواني کي ديو پيو، ڪو چئي جن جسي،
حقيقت هن حال جي ڪنهن کي ڪين ڏسي،
راسخ سندي راز کي پيو ٿان ڪهڙ رمي،
پاڻ منجهيا ٿي پناڻ ٿو ڀانهي پاڻ پسي،
جت ڀاه ٻري او جاءِ جني خبر پاڙي پوي ڪئن؟
لڳي هوءِ ته ڪل پويئي نت لڳيان منهن."

آخر ساڻ مان ساري سچي حقيقت قيس ظاهر ڪئي
۽ سڀ ساڻت ڪرم قبوليو ۽ وطن ڇڏي مصر ڏي روانو
ٿيو. گهڻين تڪليفن ۽ ڏکن ڏسڻ بعد مصر جي انهيءَ
شهر ۾ اچي پهتو، جتي ليليٰ رهندي هئي.

ليليٰ قمرالدين جي ڌيءَ هئي جو وڏ گهراڻو ۽
عزت وارو ماڻهو هو ۽ مڪتب ۾ ٻارن کي تعليم ڏيندو

جتي ليليٰ به ٻين شاگردن سان گڏ تعليم وٺندي هئي.
قيس به ٻچا ڳاڇا ڪري قمرالدين جي مڪتب ۾
۽ پرديسي شاگرد ٿي مڪتب ۾ داخل ٿيو. اتي
۽ ليليٰ جي پاڙ ۾ ڏيٺ ٿي. محبت جو راز نياز
ٿيڻ لڳو.

مائٽن ليليٰ کي طرح طرح نمونن سان سمجهائيون
ن، پر ليليٰ انهن کي اهڙا معقول جواب ڏنا، جو
اب ٿي پياء آخر جڏهن مائٽس ٻين معزز خاندان مان
ون گهوٽ جي آڇ ڪيس، تڏهن ان کي چيائين
جن معززن گهوٽن بابت توهان چوين ٿا، ته مون لاءِ
ان آهن، تن ۾ منهنجي قيس جو امتحان وٺندا سون
کو ان امتحان ۾ پاس ٿيندو، سوئي منهنجو سچو
و سمجهبو. پوءِ چا ڪيائين، جو ساڏا نو سير قاتل
گهرائي ان جو طعام رڌي تيار ڪيائين. پوءِ ماڻ
چيائين، ته هاڻي جيڪي معزز گهوٽ منهنجا طالبو
، تن کي گهراءِ، ته هي طعام اچي کائين. انهن مان
هن به ليليٰ ڪارڻ زهر کائڻ قبول نه ڪيو.

”خان آيا خوشيءَ سان ڪري خوب خيال،
ڏسي ونڪ وهه جي ويز تال پڪال،
جڳ ۾ گهرون جنهن ٿا ذوق نه گهرون زوال،
مجنون ڏران محبتي ڪير وڃائي حال،
ڪڏي آيو قيس سو ٻئي ڏٺون پهر پهري،
عشق سندي آزار ۾ آيو هيٺ اري،
ههڙا ڪم قريب ري پيو تان ڪير ڪري؟
بي حد بحر اسرار ۾ تڪون ڏيون تري.
کائي ويو خوشي سان خورم منجهان خال،

وڏي ڏي ورهه سان جاني جهجهو جال،
محبي ۽ کان منهن گهڻو، ماڪان ايءَ مال،
طبع اهڙي طعام اٿي سون سڪي ٿي سال."

قيس جنهن کي هاڻي مجنون (چريو) سڏيندا هئا تنهن تي زهر جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. ماڻهن کي جڏهين پڪ ٿي، ته نڪي ليلي قيس جي پچر ڇڏيندي ۽ نڪي مجنون ٿي سڙندو، تڏهن مصر مان لڏي وڃڻ ٺهرايائون ۽ عراق ڏانهن روانا ٿيا.

مجنون به قافلي جي پٺيان روانو ٿيو ۽ ليلي جي محمل (ڪجاوه) ۾ اکيون اڙايو پٺي ويو. ماڻهن کي پڪ هئي، ته مجنون مصر ۾ وهجي ويو ۽ قافلي کي پهچي نه سگهندو. پر هڪڙي ڏينهن رستي هلندي مجني کي ڏسي ورتائون ۽ پنهنجي ڏيءَ کي چيائون ته مجني کي منع ڪر ته قافلي جي پٺيان نه اچي. ليلي ڏاڍي لاچاري مان مجني کي منع ڪئي.

ليلي وارو قافلو هليو ويو ليلي مجني لاءِ رت روئيندي ويئي ۽ مجنون جنهن هنڌ ليلي جي چوڻ موجب ببهي رهيو اتي ئي ويٺو رهيو. آرهڙ سانوڻ ۽ سيارا گذري ويا ته به مجنون اتي جو اتي سڪو بنڊ بنيو ويٺو رهيو مائٽس وٺيون ۽ گهر وري ويا. قمرالدين عراقي جي قدوس شهر ۾ وڃي رهاڪو ٿيو ۽ اتي وڃي مڪتب کوليائين. ليلي اتي حال کان بي حال گذاريندي رهي سندس مائٽ هزارين نصيحتون ۽ ڏڙ دلاسا ڏيندي ٿڪا، مگر ليلي تي اثر ڪونه ٿيو.

ڪن ڏينهن کان پوءِ سندس مائٽ وري مصر ۾ لڏي آيا. اتي ليلي پنهنجي پر ۾ پرڻي جون پچائون

پنهي ڪيون پر ڪوئي پتو ڪونه ٿي پيس. هڪڙو
ڪانير جهنگ ۾ ڪاٺيون ڪرڻ ويو، تنهن بريٽ ۾ بند
بيٺل ڏٺو. پانيائين ته اهو بند ڦوڙي ۽ چار لڏون ڪاٺيون
جون منجهانئس ڪريان. جهڙو بند کي ڪهاڙي جو ڏک
هنيائين تهڙو آواز آيس:-

"ته ماري مرن مسڪين کي جڏي کي جانا،
ضايع زور زيـــاده ڪيئي ظـــالـم زيانا."

ڪانير اهو آواز ٻڌي ڇرڪ پري وڃي پري بيٺو.
بند کان سوال ڪيائين، ته تون ڪو جن آهين يا ديو
آهين يا ڪير آهين؟

"چي نڪي ديو آهيان، نڪي پري پريان،
اولاد حضرت آدم جو جڙيس منجهه جهان،
محبت ڪيو محبن جي مونکي پريشان،
جانب ويا جنهن جوءِ تي حاذق وريا نه هاڻ،
مونکي چڏي چيرين ڪل لڏائون ڪانه."

ڪانير کي ساري حال حقيقت معلوم ٿي ويئي،
تنهن مصر ۾ اچي ليليٰ کي خبر ڏني. ليليٰ آڌيءَ رات
جو پنهنجي نوڪرياڻي ساڻ ڪري اٺ تي چڙهي اچي
ٻر ۾ بيٺل محبتي وٽ حاضر ٿي. وليون ۾ ڳاهه پاسي
ڪري مجنون جو وجود ظاهر ڪيائين.

تڏهن مرڪيو مبارڪ منهن مان مجنون سو موچار،
ته مون سان ڪيئن وچائيو ولين منجهه ولهار،
ڏينهان ڇانءِ ڏنل کي راتيان ڦلڻ ڦهار،
لڏان ڪانه قريب مون ساجن سگهي سار.

ليليٰ مجنون جي مچائي پسي اتي ٿي سندس قدمن تي

ڪري ساه ڏنو ۽ مجنون انا لله و انا اليه راجعون چئي
اٿي جو اٿي پنهنجو روح ليليٰ جي روح سان رلائي ڇڏيو.

نظم جو نمونو:-

مجنون ليليٰ وارو نظم اهڙو ته نهايت پختو، رسيلو ۽ دلچسپ آهي، جهڙو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي عليه الرحمة جي ڪتاب زاد الفقير ۾ ڪم آيل آهي. مصنف پنج پنج مصرعن يا ڇهن ڇهن مصرعن وارن ڏوهيڙن جي سلسلي سان سڄو ڪتاب وچي پورو ڪيو آهي. قافيه به بلڪل پختا ۽ باقاعدي ڪم آندا اٿس، جن جا مثال مٿي ڪم آيل ڏوهيڙن مان روشن ٿيندا. خليفو عبدالله مرحوم اگرچه لاڙ جو ڄاول نپيل هو، ته به پنهنجي نظم ۾ ٻولي اهڙي پڪي ۽ پختي ڪم آندي اٿس، جو اٿين ڪوئي ڪونه چئي سگهندو، ته اهو نظم ڪنهن لاڙ جي شاعر جو ٺاهيل آهي. جتي ليليٰ جي سونهن جي تعريف ڪري ٿو، اتي تشبيهون ۽ استعارا به خوب ڪم آندا اٿس، جن مان گهڻيون تشبيهون ۽ استعارا نج سنڌي اٿن.

مثال.

(۱) مرگهه نيڻي، چار بدني، گنير چال چالت.
(۲) مڙهي آهي موتين سان مورتون موچاري.
لڏي لاس وچ ۾ ڪر ڏاڙهونءَ جي ٽاري

بدن جي سڀو لاڻي (هرڻ ڪاڻي) ۽ اکين جي تشبيهه مرگهه (هرڻ) سان هلڻ جي ڏور تشبيهه گنير (هاٿي) جي چال سان، هار سينگار ڪري ڳاڙهي ڳڻي ٿي پينگهن ۾ لڏڻ جي تشبيهه ڏاڙهونءَ جي ڳاڙهن گلن واري ٽاريءَ جي لڏڻ سان، اهي نج سنڌي

تشبيهون آهن.

(۱) سانوڻ سيلهه سربر کي لڳم منجهه هنيان.
(۲) وتڙ مٿان اوتڙيون سونهان ڏا منجهون.
ماهيت ۾ مهراڻ جي اولون ٿيو اجهن.

ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو

هي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جو وڏو فرزند هو ۽ ان کان پوءِ سنه ۱۷۷۲ع ۾ سنڌ جو حاڪم ٿيو ۽ ٽي ورهه حڪومت هلائين.

ميان محمد سرفراز ٽالپرن جي پرڻي مڙس مير بهرام خان کي پنهنجي وزير راجي ليکي جي چور تي لڳي وچ دربار شهيد ڪرايو. تنهنڪري ٽالپرن ۽ بلوچن ۾ ڏاڍو شور پيدا ٿيو. آخر سنه ۱۷۷۵ع ۾ ميان محمد سرفراز کي تخت تان لاهي حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد رکيائون جتي ان کي ۽ سندس ڀاءُ محمود خان ۽ پٽس مير محمد خان کي ۽ چاچس عطر خان کي ميان عبدالنبي بي گناهه قتل ڪرائي ڇڏيو. انهن ڇهن ئي شهيدن جون تربتون هڪڙي ئي قبي ۾ آهن.

مخدوم عبدالروف ڀٽي بزرگ جنهن هجري سنه ۱۱٦٥ برابر عيسوي سنه ۱۷۵۱ ۾ رضا ڪئي، تنهن اول اول سنڌي زبان ۾ موزون ڪلام (مولود) ٺاهيا هئا، مگر ان کان پوءِ سنڌي زبان ۾ موزون ڪلام چوڻ وارا به شاعر ٿيا هڪڙو سيد ثابت علي شاهه مرثيه گو ۽ ٻيو ميان محمد سرفراز خان ڪلهوڙو.

سيد ثابت علي شاهه ۽ ميان محمد سرفراز خان کي موزون ڪلام جي ڏيڻ وارو استاد ساڳيو هو، جو ننڍ

جو مشهور شاعر ۽ عالم ميان محمد حسن جو فرزند ميان غلام علي هو، جنهن جو تخلص هو مدهه ساراهه. ڪندڙ سيد ثابت علي شاهه عمر ۾ وڏو هو ۽ ميان محمد سرفراز خان اچا ننڍو هو، مگر ٻنهي جي وچ ۾ تمام گهري دوستي هوندي هئي. ميان محمد سرفراز خان حافظ شيرازي عليه الرحمته جي غزلن جي تتبع تي پارسي غزل ٺاهيندو هو ۽ سيد ثابت علي شاهه ۽ ٻيا هم صحبت وري ميان محمد سرفراز جي غزل جي تتبع تي پارسي غزل چوندا هئا.

سيد ثابت علي شاهه ته پوءِ سنڌي مرثيا جام ٺاهيا جن جو ذڪر مٿي ڏنو ويو آهي، مگر ميان محمد سرفراز خان جو سنڌي ۾ موزون ڪلام فقط هڪڙي مداح آهي، جو سنڌي ۾ مشهور آهي.

هي بيان مشهور آهي ته ميان محمد سرفراز خان جڏهين حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد هو، تڏهين ان نهايت سچي سوز سان اها مداح ٺاهي هئي.

اها ساري مداح بحر هزج مڪفوف محذوف تي ٺهيل آهي، جنهن جا ارڪان آهن: مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل، فعولن.

اها مداح يڪ بيتو ترجيع بند آهي، جنهن ۾ هرهڪ بيت (ٻن مصرعن) کان پوءِ ساڳيو بند.

پلا چام هڻ غلام سندو سوال سڄ تون وريو وريو اچيٽو.

ميان محمد سرفراز خان پارسي ڪلام ۾ ته اهڙو قابل هو، جو سيد ثابت علي شاهه جي لکڻ موجب سندس هم صحبت شاعر سندس ڪلام جي تتبع تي ئي پارسي ڪلام چوندا هئا، مگر سنڌي زبان ۾ سندس ٻهريون ٻهريون موزون ڪلام شايد اها مدح آهي. اها مدح

ڳائڻ ۾ بالڪل سپڪ ۽ بي انڪ آهي.

آهيان ڏڏ، غمن ڳڏ، سچا سڏ، سڄ تون
پسي پاڻ، ڪرم ساڻ ڏکين ڏان، ڏئين تون
پلا چام- هن غلام سندو سوال سڄ تون
هدايت- حمايت- عنايت- ڪرين تون
(پلا چام...)

٣- امانت- سلامت- اچي لڪ- لنگهايائون
يڪسون- ڪم زبون ڪيم خون خطائون
مڃي ڏوه-پناه توه ڪربين بخش عطائون
(پلا چام...)

٤- چارئي طرف- تنهنجي شرف- ڪيون روشن راهون
منجهان نور، ٿيو معمور، مڪو ساڪ، مدينون
(پلا چام...)

٥- سرفراز ڪي اداس- آهي آس- اوهان ڏون
رهه راس- بند خلاص- خوشي خاص- ڏئين مون
(پلا چام...)

ميان محمد سرفراز جي مٿين مدح جنهن نقطه نظر جي ڪري خاص طرح تعريف جي لائق آهي، سو هيءَ آهي، ته مداح جا ڪي بند صنعت ترصيع سان سينگاريل آهن، ۽ ساري مدح جي ڪابه مضرع، صنعت تشطير کان خالي نه آهي.

هن وقت تائين سنڌي زبان ۾ جيڪي موزون ڪلام موجود آهن، تن مان ڪنهن به ڪلام ۾ ايتري قدر صنعت ترصيع ۽ صنعت تشطير ڪم آيل نه آهي جيتري قدر ميان محمد سرفراز خان جي مدح ۾.

فقير محمد صديق (صادق)

فقير محمد صديق، جنهن کي عام طرح صديق فقير ڪري سڏيندا هئا ۽ سندس مرشد کيس صادق فقير به ڪري سڏيندا هئا، تنهن پنهنجي ڪلام ۾ ڪٿي پنهنجو نالو صديق ڪم آندو آهي ۽ ڪٿي تخلص طرح پاڻ کي صادق ڪري سڏيو اٿس.

صديق فقير ذات جو سومرو هو ۽ سندس وطن ٻوروناري هو. شاهه عنايت الله شهيد جي وفات کان سٺ ورهيه کن پوءِ جڏهن جهوڪ شريف جو مسند نشين قلندر فضل الله شاهه هو، تڏهن صديق فقير اچي ان جو مريد ٿيو هو. ميرن جي صوبي صاحبي فقير صاحب ڏٺي هئي. انگريزن جي حڪومت جي اوائلي ڏينهن ۾ صديق فقير اسي کن ورهين جي عمر ۾ پنهنجي ڳوٺ ٻوري ناري ۾ وفات ڪئي، جتي سندس قبو آهي ۽ سال بسال وڏو ميلو لڳندو آهي. صديق فقير روشن دل شاعر هو. سندس رسالو موجود آهي، جنهن کي رسالہ صادق ڪري چون ٿا.

ٽالپرن جي پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ مير صاحب هڪڙي بيڙيءَ مظلوم عورت جي دانهن ٻڌي داد نہ ڪيو جنهن تي فقير غصي سان هيٺيون بيت چيو هو جنهن جي پيشن گوئي جلد ئي پوري ٿي.

پورا اچي پيل- ساري سنڌ صديق چئي،
پاروچاڻي پيل- ٻڌي نـــہ ٻڌي جهڙي.

صديق فقير کان پوءِ سندس وڏو فرزند فقير بايزيد ٻوري ناري جي درگاهہ جو مسند نشين ٿيو. ان کان

پوءِ سندس اولاد اها مسند سنڀاليندو اچي ٿو.

هن رسالي جي ترتيب هو به هو شاهه ڀٽائي جهڙي آهي. جيڪي سر "شاهه جي رسالي" ۾ آهن، سي سڀ هن ۾ موجود آهن، فقط ٻه سر وڌيڪ ڏنل آهن، هڪڙو "وهاڱڙو" ۽ ٻيو موکي حقيقت ڪري اهي رڳو نالا وڌيڪ آهن نه ته مضمون انهن ۾ ساڳيوئي آهي، جو شاهه جي رسالي جي سر ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ ۽ پربهاتي ۾ آهي. ٻين سڀني سرن مان هرهڪ سر ۾ مضمون به اهو ساڳيوئي آهي جو شاهه جي رسالي جي ساڳئي نالي واري سر ۾ آهي. نه رڳو ايترو بلڪ هرهڪ سر ۾ وڏو انداز انهن ڏوهيڙن جو آهي جي شاهه ڀٽائي جي رسالي ۾ موجود آهن. انهن ڏوهيڙن کي ڪنهن به شاعر جو نالو ڏنل ڪونهي، شاهه جي رسالي ۾ به اهي ڏوهيڙا نالي ڏنل آهن. ازانسواءِ رسالي صادق فقير جي جدا جدا سرن ۾ ڪي اهڙا ڏوهيڙا به آهن، جن ۾ ٻين شاعرن جا نالا ظاهر ظهور پيل آهن. رسالي جا بنا نالي ڏوهيڙا جن مان گهڻو انداز شاهه جي رسالي ۾ موجود آهي، سي ۽ ٻين شاعرن جي نالن وارا ڏوهيڙا ڪڍي ڇڏبا، ته باقي صديق فقير جي نالن وارن ڏوهيڙن جو انداز تمام ٿورڙو وڃي بچندو.

شاهه جي رسالي ۽ صديق فقير جي رسالي ۾ هي ٻه تفاوت آهي، جو شاهه صاحب جي رسالي ۾ هرهڪ سر جا داستان ڪيا ويا آهن ۽ هرهڪ داستان ۾ ڏوهيڙن جي پٺيان وايون ڏنيون ويون آهن. صادق فقير جي رسالي ۾ هرهڪ سر داستانن بنا يڪوئي ڏنل آهي ۽ بيتن تي تي انگ به لڳل ڪينهي ۽ هرهڪ سر جي ننڍي ۾ ٻه

وايون (صدائون) ۽ ٻچاڙيءَ ۾ به وايون آهن ۽ وچ ۾ بيت آهن.

رسالي جي هرهڪ سر جو مضمون اگرچه شاهه ڀٽائي جي ماڳيئي نالي واري سر جي مضمون سان هو به هو هم صورت آهي ته به هرهڪ سر ۾ ڪي ڪي خيال فقير صاحب جي رسالي ۾ نرالي دلچسپ طرز سان ڏنل آهن. مثلاً سر ڪيڏاري ۾ ميدان ڪربلا جي تصوير چٽيندي صادق فقير نفس سان جنگ ڪرڻ ۽ خوني شهيدن جي سر ويڃيءَ وارو جيڪو مضمون آندو آهي سو شاهه صاحب واري رسالي ۾ ڏنل ڪيڏاري جي مضمون کان بلڪل علحدو آهي.

فقير صاحب جي ڪلام جي ٻوليءَ ۽ شاهه ڀٽائيءَ جي ڪلام واري ٻوليءَ جي وچ ۾ ذرو به تفاوت ڪونهي مثال:—

سڀئي سهڻي مڱڻا، اڇا اٿئين عيب،
نياڳيا نئيون ڪرئين ڏکيا ڪريو ڀيب،
وڏيءَ ڪنهين ويب، مڱي ويا مڱڻا. (وهاڱڙو)

٢- ٻاجهه به ايذيائي گهران، جيڏوئي تو نام،
تون منجهه تون ٽوڻيون، تون ڇپر تون ڇانءِ،
چوان ڪچاڙو آن، ته توکي معلوم سڀ ڪا.

فتح فقير

فقير فتح محمد، جنهن کي عام خواهه خاص فتح فقير ڪري سڏيندا هئا، سو اصل ڪڪڙ تعلقه جي ڪنهن ڳوٺڙي جو وينل ڪلهوڙو هو. فقيريءَ ۽ خيال داڻي ڀاڻيءَ جي ڪشش ڪري هو پنهنجو وطن ڇڏي حيدرآباد

شهر ۾ دوسن واهه جي ڪناري تي شاهي اوتارو ٺهرائي ڇڏيو، جو اڄ تائين فتح فقير جو اوتارو مشهور آهي.

حيدرآباد وارا مير صاحب شيعه فرقه جا هئا ۽ فتح فقير سني هوندو هو ۽ وقت به وقت مير صاحبن کي پري دربار ۾ يارن سڳورن جي سب و شتم تان ڳالهائيندو هو، ته به مير صاحبن تي اهڙو سندس رعب ۽ اثر ويٺل هو، جو سڀ ڪجهه سهيو ويندا هئا ۽ فقير صاحب جي نگر جي رسائيءَ ۾ ڪڏهن ناغو نه وڌائون. هڪڙي پيري فتح فقير جا لفظ مير محمد نصير خان کي اهڙا ڏکيا لڳا، جو رات جو پنهنجا ماڻهو موڪليائين ته فتح فقير کي وڃي ڪهي اچو. آڌيءَ رات جو مير صاحب جا ماڻهو اوتاري ۾ اچن ته فقير اڳي ئي ڪٺو پيو آهي، ٻسي هڪڙي پاسي اٿس ته ٽنگون ٻئي پاسي ته پيري ٽئين پاسي. ماڻهن بروقت مير صاحب کي وڃي اطلاع ڏنو، ته فقير جو ڪم پورا ڪري آيا سون. صبح جو فقير صاحب ٺڪاءَ اچي ڪيو دربار ۾ تنهن تي مير صاحب توڙي سندس سپاهي حيران ٿي ويا. ان کان پوءِ وري ڪڏهين به فقير تي مير صاحب غصو نه ڪيو.

فقير صاحب شريعت جو پابند درويش هوندو هو ۽ سيد خير شاهه پرديسيءَ جو خاص صحبتي هو. ننگر ٺٽي کان ويهارو ميل پري درياءَ جي ڪپ تي پاڏ ڳوٺ آهي، اتي جو هڪڙو درويش سيد قنبر علي شاهه فتح فقير جو مرشد هو.

سنه ۱۸۴۳ع ۾ جڏهن انگريزن سنڌ ميرن کان کسي

۽ سير نظربند ٿي ويا، تڏهن فتح فقير جو لنگر به بند ٿي ويو ۽ فقير صاحب هليو ويو پنهنجي مرشد وٽ پاٽ ۾ انهيءَ سال ۾ اتي وڃي وفات ڪيائين. سندس تربت به اتي ئي آهي. وفات وقت هو اسي ڪن ورهين جو پيرسن هو ۽ ساري چمار شادي ڪانه ڪئي هئائين.

فتح فقير هڪڙو روشندل شاعر ٿي گذريو آهي. سندس مولود، مداحون ۽ ڪافيون ساري سنڌ ۾ مشهور آهن. مولودن جي ڇاپيل ڪتاب ۾ فقير صاحب جا مولود آهن ۽ بمبئي جي ڇاپيل "مجموعہ مدحيات" ۾ فقير صاحب جون به ٽي هڏيون مداحون ڇاپيل آهن ۽ تعليم کاتي جي ڇاپايل "چونڊ ڪافين" ۾ سندس ڪافيون موجود آهن. تنهن کان سواءِ فقير صاحب جا ڪيترائي مولود، مداحون ۽ ڪافيون ڪيترن ئي مولودين ۽ ڪافارن کي بر زبان ياد آهن.

مداح: بند نمبر ۲

رسول ساه صحابي تارا   سونهن صحابي سٽ سونهارا
چارئي جگر وندا جهونجهارا   چارئي وير ولايت وارا
چارئي قوت سنجهه قرارا   عرش زمين سندن اوتارا
پنهنجي ركين چو هيا هچارا   چارئي سرور ساڻ سنهن
چئن ئي جي رک محبت من.

آخر بند:

چارئي والي چارئي وير   چارئي عالم منجهه امير
چارئي آگي کيا اڪسير   چئن ئي جا آهيون دامنگير
فضل ڪندا مان فتح فقير   هينڙي ڏينداسي دلـدير
ڪلو سٽي محمد سير   چارئي سرور ساڻ سنهن
چئن ئي جي رک محبت من.

سيد ميان خير شاھ

حيدرآباد سنڌ ۾ "خير شاھ" جي نالي ٻه سيد مشهور ٿا ۽ ٻئي هم عصر هئا. هڪڙو سيد خير شاھ پنجابي، تنهن جي روضي جي نالي حيدرآباد ۾ خير شاھ جو پڙ مشهور آهي ۽ ٻيو به سيد خير شاھ پرديسي، جو عالم مشهور شاعر هو. اسين هت سيد خير شاھ پرديسيءَ جو ذڪر ۽ ان جي سنڌي ڪلام جو احوال ڏيندا سون.

سيد خير شاھ پرديسيءَ جي ڳوٺ جي پوري خبر ڪا نه آهي، مگر اها خاطري آهي، ته هو ڪلهوڙن جي صاحبي جي وقت ۾ حيدرآباد شهر کان ٻاهر پڙو پراڻي ٽيلي جي ڪپ تي سيالن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. هو سيالن جو ڳوٺ اڃا قائم آهي. ان ڳوٺ ۾ خيرشاھ پنهنجي اوتاري اڱڻ ۾ نم جي وڻ پنهنجن هٿن سان پوکيو هو، سو اڃا تائين بيٺو آهي، مگر اوتارو ۽ مسجد ڊهي ويا آهن.

هي شاھ صاحب باشرع فقير هو. ٽالپرن جي صاحبي شروع ٿيڻ بعد مير فتح علي خان جا پاٽر، جي سنڌ جا حاڪم هئا، سي سيد خير شاھ کي نذرانا ۽ لوازما ڏيندا هئا.

سيد خير شاھ جو ڏاهيل "جنگنامو" مشهور آهي، جو اڄ تائين مولود پڙهندڙ ماڻهو مداح وانگر پڙهندا آهن. انهيءَ جنگنامي ۾ ٻهرياڻين انهن ڪاڻهن ۽ سختين جو احوال ڏنل آهي، جي جدا جدا نبين صبر سان سٺيون.

ٿنهن کان پوءِ حضرت امام حسينؑ ۽ حضرت امام حسن جي شهادت جو مفصل احوال ۽ ڪربلا جي واقعي ذري پرزي بيان ڏنل آهي. اهو جنگنامو "مخمس" جي نموني تي ڏوهيڙن جي صورت ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ڪل چوهٺ بند آهن. ان مان پهرين ٻه بند نموني خاطر هت ڏجن ٿا:—

مثال:—

صالح فرزند ٿيا تولد گهر عليؑ جي شير شجاع،
چايا چام وڏا تن جهڙي ڀاري بخت بلند هماءِ،
حسن حسينؑ رکيا تنهن نالا خاصو جو ختم الانبياءِ،
نانو جن جو مير محمد، پدر عليؑ، ماءُ خيرالنساءِ،
جيڪا جن جو شان ٿيو شاهد قادر جو قرآن ٿيو.

قلم قضا جو ڪتاب لکيوري رب تنهنکي ڪهڙ رسي؟
خاوند جي گهر، جنهن ۾ جهڙي، تنهن ۾ تهڙو نينهن وسي
جي جاني جاڻ وارو پڻي نه ڪنهنکي ڪل قصي،
ايذا ڪم ڪريم سندا، جو دشمن مانڊيو دوست دسي،
آل عبا مان غير گنه ڏس ڪيڏو قهرستان ٿيو.

جن حمايت مير محمد حضرت علي شير خدا،
غم وهم نه اوڏو تنکي، ڪوسو تن کي لڳي نه واءُ،
پنجن تنن جا پاڪر مونکي ديگر دل دليل نه ڊاءُ،
حسن حسين حمايت منهنجي جنت خاتون خيرنساءِ،
خير شاه جو حضرت شافع آخر نبي زمان ٿيو.

سيد خير شاه مجرم وارث مهدي ۾ پنهنجي مڪان تي خاص طرح اهو جنگنامو پاڻ به پڙهندو هو ۽ سندس

فقير به پڙهندا هئا ۽ سندس محبتي سوز ۽ سجر مان
پڏندا هئا. ا چال هوندي به شاه صاحب سيج
تابوت ٺاهڻ، نهوڙا گهمائڻ، پڙن ۽ زالن جو گڏ
۽ پٽڻ، دلدل نچائڻ جهڙا ڪم جي محرم جي ڏينهن
عام طرح ٿيندا هئا، تن جي بلڪل برخلاف هوندو
. انهن ڪمن جي مذمت بابت سيد خير شاه
حوم هڪڙو "موزون مخمس" ٺاهيو هو. اهو مخمس
ر مضارع مثمن محذوف تي ٺهيل آهي. انهيءَ سمت
، سيد ثابت علي شاه اعتراض ورتو ۽ هجو ٺاهيو.

سيد ثابت علي شاه جسي مثمين هجو ۾ به چاليهارو
ءِ بند آهن. جڏهن ثابت علي شاه جي مثمين مخمس
و سيد خير شاه تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو ۽ هو پنهنجو
جويه ڪلام پڙهڻ ۽ سندس فقير شهر جي گهٽين ۽
ونڪن ۾ چوندا ويندا هئا، تڏهن سيد ثابت علي شاه
ي فرياد ڪرڻ تي مير ڪرم علي خان سيد خير شاه
ي اول حيدرآباد سان لڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر
يد خير شاه پيري پهري سان هڪڙي نه پر ٻي اهڙي
ڪرامت پڻي ڏيکاري، جو مير صاحبن کئي ماٺ ڪئي
سيد خير شاه کي چوٽ چڏي ڏنائون.

سيد خير شاه سنڌي ڏوهيڙن ۾ هڪڙو خوش مزاجيءَ
هڙو خيالي قصو به ٺاهيو آهي، جو چاڀيل آهي. ان ۾
ڻي ۽ ٻيڪ هڪ ٻئي سان تڪرار ٿيون ڪن. ٿوڻي
اڻ کي ٿي پڏائي ۽ ٻيڪ پاڻ کي ني پڏائي. ڇاڙيءَ
پاڻ خير شاهه امين تي فيصلو ٿو ڪري ته ٻيڪ جي

شان مٿي آهي ۽ ٽوپي هڙو پڙو ڪٿي مان فوقيت
دم هيئو آهي. به ٽي ٽوهيڙا مثل طور ڏجن ٿا:-
ٽوپي- جي ڙي پرد ڪندينءَ جو پڏرو سو نه مڙني ۾ آهي
سڄهي اسان ڪسي ڪانڪال ميئو جا ساهي
ڳالهه نه تنهنجي ڳوٺ ۾ ڪو راج نٿو راهي
پوءِ لس وڏاڻون لاهي تو ڪي آنڊن جهڙي اچلي
بيگ- جي ڙي ڪو ٽوپي پائي امام ٿيو مڙني جو سهندار
شرع جا شنيع جي سا تون پڇي ڪر تڪرار
جي ڪچنديءَ بيهار نه جٺ ڪندي سان تجيڻ
فيصلو- جي خير خير شاهه چئي لتو جهڙو ۽ جيڙو
ڪهڙي اشراف سان ڪيو بـــرڙي بڪيڙو
نبربوسين نڪ وڍيءَ جـــو سنڌو ۽ سيڙهـــو
ڏـــڙ تنهين پيڙو ڪئو جـــن قاوب ۾
سيد خير شاهه جون سنڌي ڪافيون به مشهور آهن.
مولود ۽ مداحون به گهڻي چيون اٿس.

سامي ڄ سنڌس سلوڪ ١٧٤٣ع

”عجائب عقل سالڪ ڏنـــو منڪ مان
سڄڻي روح ڏاني ٿيو چڏي هنگامون هل
چڙهي نور محل ۾ ڪيائين حق حاصل
وحدت ۾ واصل پرجي ٿو پريم مان.“

شلوڪ ٣.

آهي پاڻهي چڻ رنءِ پچوسل لئي جنهنجو تخلص هو سامي.
سو شڪارپور شهر جو ويٺل هو. هن پنهنجي ڪلام ۾

جنهنجي گرو سوامي مينگهراج برهمڻ کي شرف ڏيڻ
۽ پنهنجي اصلوڪي نالي (چيمن راءِ) جي بدران "سامي"
"پاڻيڻ" جي تخلص سان پاڻ کي سڏيو آهي. سامي
چيمن راءِ جو پيءُ سائي بچومل شاهوڪار ماڻهو هو. ان
پنهنجي پٽ کي سوامي مينگهراج وٽ ترسي سکيا وٺڻ
۽ چڙيو. سوامي مينگهراج بهاولپور رياست جي احمدپور
ڳوٺ جو ويٺل هو ۽ شڪارپور ۾ هائيءَ جي در تي
هيمنداس برهمڻ جي مڙهيءَ ۾ رهندو هو. سوامي مينگهراج
سنسڪرت ۾ تمام پڙهيل هوندو هو ۽ شعر به چوندو هو
هن جي پنهنجي چيلي سامي چيمن راءِ سان تمام گهڻي
دل هوندي هئي، تنهن ڪري ان کي سنسڪرت ٻولي
۾ "ويدانت" سان چڱيءَ طرح واقف ڪيائين. سامي
چيمن راءِ کي ڏهين ٻارهين ورهين جي عمر ۾ اچي
فقيري رنگ ۽ ويراڳ لڳو. پڻس شادي به ڪرايس،
پر هو پنهنجي گهر واريءَ کي به ساڻ ڪري هليو
ويو امرتسر. اوڏهين ڪجھ وقت فقيرن ۽ پنڊتن سان
صحبتون ڪري پوءِ پنهنجي زال سميت فقيراڻي ويس ۾
شڪارپور ۾ آيو ۽ چاليهن ورهين جي عمر کان وٺي
شلوڪ چوڻ لڳو.

سامي صاحب پنهنجا شلوڪ ڪنهن ڪتاب ۾ ڪونه
لکندو ويندو هو، پر ڪاغذن جي ٽڪرن تي شلوڪ لکي
هڪڙي مٽ ۾ وجهندو ويندو هو. سندس پٽ سامي
گهنشامداس اهي شلوڪ گڏ ڪري گرمکي اکرن ۾
لکايا جتان پوءِ راءِ بهادر ديوان ڪوڙي مل چندن مل

ڪلناٿيءَ ۾ ١٨٧٣ع ۾ وري عربي سنڌيءَ صورتخطيءَ ۾ ڇڪايا ۽ تعليم کاتي ٽن جلدن ۾ ڇپايا آهن.

سامي صاحب ١٧٤٣ع ۾ ڄائو هو، جڏهن ڪلهوڙن جي حڪومت سنڌ ۾ هئي. هو ٽالپرن جي صاحبيءَ وارو سمورو عرصو حيات هو ۽ هڪ سئو سٺن ورهين جي عمر ۾ ١٨٥٠ع ۾ چالاڻو ڪيائين، جڏهن انگريزن جي حڪومت جا اوائل وارا ڏينهن هئا.

سامي صاحب جو نقط هڪڙو پٽ هو ڀائي گهنشامداس جو گهڻو ڪري امرتسر ۾ گذاريندو هو. ڀائي گهنشامداس به پاهتر ڪن ورهين جي عمر ۾ چالاڻو ڪيو، ان جا سڳا پوٽا هينئر ڪراچيءَ ۾ ڏلاليءَ جو ڌنڌو ڪندا آهن.

ساميءَ جي شلوڪن جو انداز گهڻو هو، پر هن وقت فقط ايڪيهه سئو شلوڪ گڏ ٿيل آهن، جي ٽن جلدن ۾ ڇپيل آهن.

شلوڪن جو مضمون

سامي "ويدانت" مت جو قدر هو، ۽ پنهنجي ڪلام ۾ آهي نج ويدانت وارا اصول به ڪم آندا اٿس جنجو تصوف ۾ ذڪر نه آهي، ۽ ڪي تصوف وارا اصول به بيان ڪيا اٿس، جي سڀني صوفين عام طرح پنهنجي ڪلامن ۾ ڳايا آهن. انهيءَ طرح ڪي نج تصوف جا اصول، جن جو صوفي درويش خاص طرح ذڪر ڪيو آهي، جهڙوڪ روز ميثاق يا روز الست، "ڪن فيڪون" جو مسئلو "نفي" ۽ "اثبات" وغيره.

سامي جي شلوڪن ۽ ٻين صوفين درويشن جي ڪلام ۾ انهن جزوي تفاوتن هوندي به سندن منزل مقصود يا اصل مطلب ساڳيوئي آهي. اهو آهي ”روح“ آتما کي ڪنهن ريت دنيائي ۽ نفساني خواهشن کان آجو ڪري ”رب“ (پرماتما) سان واصل ڪرڻ.

ويدانت جا نرالا اصول:-

”پنرجنم يا تناسخ“ سامي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هن عقيدي تي گهڻو زور رکيو آهي، ته ”آتما“ (روح) پنهنجين بداعمالين (ڪرتوتن) جي ڪري ”ڪوٽ جنم ۾“ (ڪروڙين جنم) ڀوڳي پوءِ خوش قسمتيءَ سان انساني بدن ۾ آيو آهي. انسان کي ”مانک ديهي“ (انساني جامو) جو قدر سڃاڻي پنهنجي ڌڻيءَ سان عشق رکڻ گهرجي.

درويشن جي صحبت ڪري ۽ بندگيءَ ۾ محو رهي جيڪڏهن انسان پنهنجي ڌڻيءَ جو عشق حاصل ڪيو، ته هو ”نرواڻ پد“ (دائمي نجات جو درجو) حاصل ڪندو ۽ هو پنهنجي مالڪ سائين هڪ ٿي ويندو جئن بوند، سمنڊ ۾ يا ڪنڊ، پاڻي ۾، پوءِ هو مرڻ جيئڻ جي ڏک کان ڇٽي پوندو، پر جيڪڏهن دنيا جي لوڀ ۽ خواهشن ۾ پاڻ کي مالڪ کان غافل رکيو ته پوءِ هو هن انساني جامي ڇڏڻ کان پوءِ وري به ٻيءِ طرحين جانورن جي جسم ۾ جوڻ (جنم) وٺندو ۽ مالڪ جي ميلاپ کان وانجهجي پئجي ڪندو ۽ رلندو ويندو. مثال:-

١- مانک جنم امول، ڪنهن ڀاڳو پورن پن تي،

سوڀيو ساگر جي پيٽ ۾ ويڙهي ڪرم رول،
"سامي" سنتن سان ملي لهه آتم ڌن اڏول،
هر هر اهڙو ٽول، هٿ ۾ ايندءِ ڪينڪي.
٢- ورلي ڪنهن قدر، جاڻو مانڪ ديهه جو،
اڇي مليو اوچتو، جنهن کي غيبي گر،
تنهن مٿاپس من جي، "سامي" تسپ هر گهر،
هر ڏسي حاضر، چيٽي ءِ ڪچر ۾،
٣- ڪنهن گرمک لڌو گيات سان اليٿي گهاٽ گهڙي،
اڇي ڪين ڦري، سو جنم مرڻ جي ڏک ۾.
٤- ڪنهن ورلي کي آهي، قدر مانڪ ديهه جو،
ڏٺو جنهن گر گيات سان منهن موڙي پاڻي.

پنج پوٽ

سڀني درويش شاعرن "نفس اماره" (گناهن ڏي ڇڪيندڙ من) جو پنهنجي ڪلام ۾ چڱيءَ طرح ذڪر ڪيو آهي. مگر سامي صاحب انهيءَ نفس اماره کي "من مواس" (مستانو من) سڏي انجي پنجن خاصيتن کي "پنج پوٽ" سڏي ٿو ۽ انهن پنجن پوٽن کي مات ڪرڻ ۾ ئي "دائمي نجات" يا نر ٻاڻ پد حاصل ڪرڻ جي اميد ڏيکاري ٿو انهن پنجن پوٽن کي ناس ڪرڻ جو بار بار تاڪيد ڪري ٿو مثال.

١- جو ٻي جنهن جوڙي جيتيو من مواس کي،
ڪيڏيو تنهن ڪليت جو لشڪر سڀ لوڏي،
سامي لايائين لڪ ۾ پنج ئي پر پوڙي،

وينو گهر سوڙي، ساڪي ٿي سنسار جو.

١- انئي ٻهر ٻلن، گر مک پنهنجي ٻاڻ ڪي،
ساسي سو ويساهه سان ٻنج ٿي دوت دلن،
اندر ول ولن، ٻاهر ٻاڦن ڪينڪي.

٢- جنهن ڪي ڳالهه وٺي، سنتن ما پرسڻ جي،
سو ٻنان درسڻ دوست جي ڳنتي ڪانه ڳني،
سن سوڙا ٻيدان سان ماري ٻنج ڪٺي،
جيڪا اچي ٻٺي، ما ساسي رکي مر تي.

مٿين مثالن ۾ ساسي صاحب ”من“ ۽ ان جي پنجن
ڀوتن کي گڏجي بيان ڪيو آهي. نفس جو خلاصو ذڪر
ساسي صاحب جدا جدا دلچسپ نمونن ۾ ڪيو آهي
۽ انهن پنجن ڀوتن کي علحدو به بيان ڪيو اٿس، جنهن
شاهه صاحب ۽ ٻين درويش شاعرن ڪيو آهي.

ويدانت ۽ تصوف جا نڪتا.

١- ذاتي هڪڙو ۽ لاشريڪ آهي.

١- دوست جو ديدار ڪامل آهي ڪهڙو،
ڇيو وڃي نه منهن سان از غيبي اسرار،
نڪو روپ نه رنگ ڪو نڪو انگ آڪار،
جڏهن ملندءِ يار، تڏهن ٿيندءِ سڌ سروپ جي.

٢- ٻرين جو ٻرلاءُ اچي ٻيو اکين تي،
جنهنجو روپ نه رنگ ڪو نڪو ٻيءُ نه ماءُ،
ان جي عشق اپيد ڪيو لئون لئون منجهه لکاءُ،

٦- "همه اوست" ۽ "همه از اوست"

١- ماسي سپ ديدار، اٿئي عجيبن جو
ڏسي پـڌي پاڻ ٿـو، پولي پولڻهار،
نـر آڪار آڪار، ڏاري آيـو جڳ ۾.
٢- اندر باهر هڪ، ماسي ڏسي سپرين.
٣- چيٽي ۽ ڪنچر ۾ ڏسـي رمتا رام.

٧- مرڻا اڳي مرڻ

ڪريان ڪهڙو حال، دردوندن جـي دل جو،
ڪٺا ڪچن ڪينڪي لٺون لائـي ٿيا لعل،
ٽنڪي ڪوهه ڪريندو ڪال جي مرڻ کان اڳي مئا.

٨- حقيقي عشق ڌاران ظاهري علميت بيڪار آهي

١- نينهن بنان نادان، ويد پـڙهي وادي ٿيا،
پاڻيڻ ڪن پيائيءَ مان جپ، تپ، دان، اشنان،
نيهي نسارائڻ ري، پـي سـڌ وکـڻ ڪان،
رهـن منجهه بهان، نـر پک نيارا نپي جان.

٩- دوست جو ديرو تنهنجي اندر ۾ آهي

١- الک پرکـ آڻـي ديـرو ڪيو ديهه ۾،
ماسي پنهنجي گهرجي ڪنهن کي سڌ ڪانهي،
ورلـي ڪنهن صحي ڪيو دردوند دانـي،
پرچي پرواني، جنهن سڃاتو جـوت کـي.

لڳو دلبر داڻ، سته سنگ "سامي" چئي.

٢- ڌڻي جي سڀ جوڙ بي عيب آهي.

آهي سڀ پوري رچنا منهنجي رام جي،
سمجهي ڪو سامي چئي، هر جن حضوري،
جنهن درسن ڏنو دوست جو نيڻن ساڻ نوري،
ڪري صبوري، ٿولي ڪان فارغ ٿئي.

٣- ڌڻي در سوال.

خاوند ڪين ڳڻين، اوڳڻ هڻ اٿاس جا،
تو ۾ ڪس نه ڪسر جيتري مون ۾ عيب مڻين،
ڪهڙيءَ ڪسي ڪٿين، برد سچائي پنهنجو.

٤- ڌڻيءَ جي بندگي ڪرڻ ضروري آهي.

١- پڇ، اٺاره، چار، ڳالهه ڇون تا هيڪڙي،
ڀڳت ڪري ڀڳوان جي نانا پرم نوار،
سا جهر پاڻ سنڀار، متان پوين پوءِ ڏکن ۾.

٥- دل جي حضور ڌاران عبادت بيڪار آهي.

١- مکم سان رام چئي، سانت نه اچي جيءَ کي،
ان پاڻيءَ جي ناڻءَ سان آيج بک ڪين لهي،
ننگر ڀوڄي ڪو نسه ڪو ڀنان ڀنڌ ڪني،
گر گم رهت رهي، ته سکي ٿئي سامي چئي.

١٠- ٻچن عاشقن جو حال

١- ٻورن ۾ بي پرواهه، ٿيون ڪين ڪني ڪي،
سامي سر صدقي ڪري، عاشق ڪين نه آهي،
ٻل ٻل ٻين ٻريم رس، اندر ۾ اسگاه،
مڙڻ ناهه صلاح، متان چلي چول چلا ڪري.
٢- عاشق سي چنجن، جي سوري سهڻ سرتي،
پنهنجي هٿين پنهنجي لاهي ڪل ڏين،
جيئڻ ۽ مرڻ جو سنسو شوق نه ڪن،
سدا غرق رهن، سامي ساز سروپ ۾.

هٿين مضمون کان سواءِ پيا به ڪيترائي صوفيانه خيال ۽ روحاني رمزون سامي صاحب جي ڪلام ۾ سمايل آهن: جهڙوڪ سڀ مذهب ۽ مَتا ساڳئي مقصد ڏانهن واٽ ڏيکارين ٿا، روح عيرفاني شئي آهي، دل دوست کي ڏجي ۽ بدن سان دنيا ساوي فرض ادا ڪجن، عشق جو راز دل ۾ سانڍڻ گهرجي، دنيا فاني ۽ ڪوڙو ڏيک آهي، مرشد جي فرمانبرداري ۽ درويش جي صحبت جو تاڪيد. سامي صاحب جي ڪلام ۾ ناصحانو ۽ اخلاقي مضمون به گهڻي انداز ۾ ڪتب آيل آهي، جهڙوڪ نهٺائي ۽ سادگي ڪايا ماما ۽ ڪل ني فخر نه ڪرڻ صبر تحمل ۽ قناعت ٺڳي ۽ مڪر کان پاسو ڪرڻ وغيره.

ڪئي سامي صاحب به اهڙيون ئي روحاني ڳجهارتون ڏنيون آهن جهڙيون شاهه ڀٽائي صاحب جي ڪلام ۾ آهن. مثال:—

١ - سامـــي گهر گهر تنهن ۾ گهر ١ گهر ٿئي،
مڻ پڌال، واٽي ٢ ڪون پري اندرين ٣ اگوچر ٤.
٢ - مار گب ـــ ٥ چورائـــي، پيو پانڌيڙو پنڌ ۾،
سامي چڙهيو سير تـــي ساگر ٦ سڪائـــي،
ويٺو وانجهي ٧ پتر سان سنڌ ٨ لڱون لائـي،
بنان مک کائي امرت ٩ ڦل آڪاس ١٠ جا.
٣ - عجائب ١١ اســرار غيبي ڏنـــو گيان سان،
اوديائـــي عاشق ٿيو، سامي ساڻ جـــو پيار،
جنهنجو روپ نـــه رنگ نڪو انگ آڪار،
سيئي ۾ سنسار، رچي مچي نت رڱن ١٢ ۾.

سامي جي شلوڪن ۾ ڪي ڏوهيڙا ٻين فقيرن جا به گڏ وچڙ آهن، جن ۾ انهن فقيرن جا نالا پيل آهن، تنهن کان سواءِ سامي صاحب جي شلوڪن جي طرز عبارت ۽ انهن ڏوهيڙن جي طرز عباوت ۾ گهڻو فرق آهي. جهڙوڪ شلوڪ نمبر ٢٩٩ کان ٣٠٤ تائين لاڳيتا ڇهه ڏوهيڙا شاه عنايت جا آهن، تنهن کان سواءِ سوهڻ، سينگهو ۽ دادو فقيرن جي نالي وارا ڏوهيڙا به گڏيل آهن.

نظم جو نمونو

سامي صاحب جا شلوڪ باقاعدي ڏوهيڙا آهن.

١- سمجهه ٢- گفتو ٣- حواس ٤- غير محسوس ٥- رستو ٦- سمنڊ ٧- سنڌ زال جو پٽ ٨- از خود، سولائي سان ٩- آب حيات وارا ميوا ١٠- آسمان ١١- جهالت، بي عملي ١٢- رات.

شعرن جي ٽنهي جلدن ۾ ٻن مصرعن وارو ڏوهيڙو گهڻو ورلي ڪم آيل آهي؛ نه ته سڀ ٽن چئن مصرعن وارا ڏوهيڙا ڪم آيل آهن. چئن مصرعن کان وڌيڪ مصرعون به ڪنهن ڏوهيڙي ۾ ڪم آيل نه آهن.

جئن ڀٽائي صاحب، گرهوڙي صاحب، سچل فقير وغيره جي ڪن ڪن ڏوهيڙن جو ماترائون قرآن شريف جي آيتن، حديثن ۽ مقالن گڏيل ڪري مقرر تعداد کان وڌي وڃن ٿيون، تئن سامي صاحب جي ڪنهن به شلوڪ ۾ وڌيل نه آهن، ڇاڪاڻ جو سامي صاحب پنهنجي ڪلام ۾ ڪٿي به ويد، پراڻ شاستر، گيتا وغيره ڌرمي ڪتابن جي جنسي منتر يا ڪاتڪ ڪم نه آندي آهي، جيتوڻيڪ سندس ڪلام ۾ اپنشد، گيتا، يوگ سوتر، نادر سوتر، ڀاڳوت پراڻ وارا خيال ۽ رايا گهڻي قدر سمايل آهن.

قافيي بنسبت سامي صاحب جا ڏوهيڙا بلڪل پختا آهن. ڪنهن ورلي شلوڪ ۾ قافيي جي هم آوازي جو اصول ترڪ ٿيل آهي، مگر اهڙي فرو گذاشت ڪنهن به درويش جي ڪلام ۾ عيب نه ليکبي.

ٻولي.

سامي صاحب شڪارپور شهر جو وينل هو، تنهن ڪري سندس ڪلام ۾ گراس جا محاورا ۽ ورجيشون به ڪيترن ئي هنڌن اهڙيون ساڳيون آهن، جهڙيون سچل سائين ۽ جي ڪلام ۾، مثال:

١- ٽوڙي لڪ لڳن، ”چاڻان“ صرف حساب جون،

١

٣ ٢

٢- ساڪان سنتن جون پڌي هٽ ”ڪون ڪين عتي،

٤

٣- خاوند ڪين ”ڳنهي“، اوڳن هن اٿاس جا،

٥

ڪهڙيءَ ڪسي ڪثي، پرد سچاڻسي پنهنجو،

٦

٤- آهن اڳم اپار ”راهان رام ملن جون،

٥- سامي صاحب جيڪي عام صوفيانه خيال يا خاص ويدانتي اصول پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندا آهن، تن ۾ سنسڪرت لفظ ۽ هندو ڌرم جا محاورا تمام گهڻي انداز ۾ ڪم آندا اٿس، جن جو نمونو مضمون وارا مثال طور ڏيل ثملوڪن ۾ پيش ڏيل آهي، تنهن هوندي به نج عربي ۽ فارسي لفظن جي به سامي صاحب جي ڪلام ۾ ڪا کوٽ ڪانهي. مثال:-

”محبتي مطلب“، ڪنهن سان رکن ڪينڪي،
رهسي جن جي ”روح“ ۾ راتيان ڏينهان رب،
ڳالهيون ڪن ”عرش“ جون ”عجائب عجب،
ٽوڙي لائي لوڪ، ”لقب“ نه به مست رهن مهراڻ ۾.

١- چاڻون. ٢- ساڪون. ٣- ڪان. ٤- ڳڻين. ٥- ڪٿين. ٦- راهون.

اُرَآئسواءِ ڪامل، ملڪ، تابوت، سبق، حافظ، احمق، اشارو، طبق، عين، ورق، عشق، واقف، مرشد، مريد خاص وغيره عربي لفظ به سامي صاحب جي ڪلام آيل آهن.

٢- ڪيترا عربي ۽ پارسي لفظ سامي صاحب اهڙن غلط اچارن ۾ به ڪم آندا آهن، جهڙن غلط اچارن ۾ اڻ پڙهيل هندو مائهو عام طرح اهي ڪم آڻيندا آهن سامي صاحب "غلط العلام صحيح" جي اصول تي شايد عمل ڪري اهي عربي ۽ پارسي لفظ غلط تلفظ ۾ ڪم آندا آهن. يا قافيه ۽ تجنيس حرفي جي پوراڻي لاءِ اهڙا غلط تلفظ يا اچار ڪم آندا انس ڪي مثال ڏجن ٿا:-

(١) "کوجي[1] لڌو "کوج"[2]، پرچي پريم نگر جو،
پڌايائين "پانيڻ"[3] تنهن ۾ سهنج مروج،
هردي منجهه "هروج"[4] درسن ڪري دوست جو.
(شعر ٣٦٧)

(٢) منيائون[5] محبوب جي سامي سپ رچاءِ،
کوڙي "ڪاموشي"[6] ويٺا ڏيان ڏجاءِ،

١- خوضي، ٢- خوض، ٣- مرود، ٤- هر روز، ٥- رضاء. ٦- خاموشي.

ملي ڪن ”مجا“ سنڌ سنڌ سروپ سان.
(شعر ۴ ۵)

۴- ڪٿي ماسي صاحب اهڙي صاف ۽ سڌي سنڌي ۾ ڪم آندي آهي، جهڙي شاهه ڀٽائي صاحب جي ڪلام ۾ ڪم آيل آهي.

۱- جنهن کي نينهن لوڙ، سوڙي ڪيو سرم مان،
مٺيو تنهن جي من مان ٻولائو ٻرم،
مٺيو تنهنجي سڻ مان ٻولائو ٻرم،
لڳيءَ ڏنائين لڪ ۾ ”ماسي“ سڀ عالم،
دوس ورائي دم، خالي ڪٿي ڪو نڪو.

۲- اٿئي مهانگو، ”ماسي“ سودو ٻريم جو،
جي توکي خواهش خريد جي ته سٽ سر جو سانگو،
پرچي ٻاءِ ڪڇيءَ ۾ ڳالهه جو ڳانگهو،
لنگهي پئو لانگهو، ته مطلب ٿيئي من جو.

۳- اکين منجهه اوطاق، آهي يار عجيب جي،
سدا پسڻ سڪ سان محبتي مشتاق،
جي جيئندي ٿيا جڳ کون ٻاهر چئي بي باڪ
خلوتين جي خاڪ، لائي وڃا لعل ٿي.

عبارت.

عبارت جو سينگار ۽ فصاحت بلاغت جي اسباب

۷- مزاح.

بنسبت سامي صاحب جو ڪلام بلڪل عمدو آهي. روان
ڀهاڪا شاهه ڀٽائي صاحب جي ڪلام ۾ جيتري قدر
سمايل آهن، اوتري قدر سنڌ جي ٻئي ڪنهن به شا
جي ڪلام ۾ نه آهن، باقي سهڻا سهڻا ۽ روزمره ج
گفتگو ۾ ڪم ايندڙ اصطلاح سامي صاحب جي ڪلا
۾ به بي شمار آهن. تشبيهون ۽ استعارا به بلڪل عجيب
عجيب ۽ دلچسپ ڪم آيل آهن. لفظي ۽ معنوي صنعتن
جو خاصو انداز سامي صاحب جي ڪلام ۾ سمايل آهي.
اسين هتي نموني خاطر ٿورا مثال پيش ڪريون ٿا

١- جنهن کي پريم پٽي، سامي پاڙهي ست گروءَ
وينو کيپ ڪٽي، سچ، وسنن جي وچ ۾.

٢- تنهن جي مهر سوان سان لنءَ لنءَ سي ڻاري،
ٽار منجهان تـــاري، ڏيئي هٿ همت جا.

٣- پانهين جنهن پڌو لنو مان لڪ چڪي ڪري،
گڻي ڪيس اندر ۾ "ڪسو" ۽ ڏڌو.

٤- سياڻن سجاڳن جا ڏسي "نين نرياڻ (٥) سامي
اڻ گهڙيو، نت گهاٽ گهڙي آڪاس ۾.

(١) پريم پٽي پاڙهڻ- عشق جي ذات بخشڻ (٢)
کيپ ڪٽڻ- سوپارو پيڻ (٣) لنءَ لنءَ ڻارڻ- تمام
خوش ڪرڻ (٤) ٽار منجهان ڻارڻ- سخت ڏک کان
ڇڏائڻ (٥) همت جا هٿ ڏيڻ- همتائڻ (٦) لڪ سندرو
چڪي پڌڻ- تيار ٿيڻ (٧) ڪوسو ڏڌو نه گهڻڻ- ڏک
۽ سک جو خيال نه ڪرڻ (٨) "نين نرڻ- دل تمام
خوش ٿيڻ (٩) "اڻ گهڙيا گهاٽ گهڙڻ- بيهود ويچار ڪرڻ.

شبيهون.

١- رهڻ منجهه، جهان، سدا اليپ ڪنول جان.

"ڪنول" يا ڪوئيءَ جو گل تار پاڻيءَ واري ڍنڍ ۾ ٿيندو آهي. ڍنڍ جي پاڻيءَ ۾ ڪيترو به چاڙهه لهندو، به ڪنول گل پاڻيءَ کان "اليپ" (مٿيرو) بيٺل نظر ايندو آهي. خدا شناس انسان دنيا جي ڪيڏي به گسان هوندا، ته به دنيا جي خرابين کان هو اليپ رهندا، جيئن ڪنول گل تار پاڻيءَ ۾ هوندي به پاڻي کان الڳ هي ٿو.

سامي صاحب اها نج ديسي ۽ عمدي تشبيهه ڪم آندي آهي.

٢- ساڌو سنگ ويو، وديا سنسو جيءَ جو،
جيئن رنگيءَ ڪيٽ کي جوڙي پڙنگ ڪئي.

"پڙنگي" جنهن جي گهونگهٽي يا ڳاڙهو چيلاتو ٿيندو آهي، ماڻ گهرن جي پٿين يا ڇتين ۾ مٽي جو گهر ٺاهيندي آهي ۽ "ڪيٽ" (ڪينئون) آڻي ان عجيب گهر ۾ وجهندي آهي. ڪجهه وقت اهو "ڪيٽ" (ڪينئون) گهونگهٽي جي پروش هيٺ رهڻ کان پوءِ طرتي طرح چيلاتو بنجي انهيءَ ننڍڙي گهر مان اڏامي ڪرندو آهي. ساڌوءَ جي سنگت جي اثر ڪري چيلي (مريد) جي اندر مان اوديا (جهالت) جو اجايو خيال نڪري وڃي ٿو ۽ هو به ساڌو بنجي پوي ٿو. انهيءَ تبديلي کي پانگي جي پروش مان ڪيٽ جي حالت تبديل ٿيڻ جي تشبيهه ڏني ويئي آهي، جا نج ديسي ۽

اعليٰ درجي فطرتي تشبيهه آهي.

پنهنجن پوک سنپار، پراڻي پيهي تي چڙهي،
کميا ڪانياڻــــي سان ڪـ ـ ڍي ڪاپت جهار
ڏيئي واڙ ويساهه جــي، تون سارسي پرم نوار
تان ڪڻي بيحد پسـار، اپڻي اکڻ اناج جو.

(ش ١١٦)

”ملوڪ يا جڳت“ (فقيري حالت) کي ”پوک“ ”من يا دل“ کي ”پراڻو پيهو“ ۽ ”نجات يا مڪتي“ کي ”اناج“ مڃيو ويو آهي، اهي ٽيئي عمدا استعار آهن.
”پراڻي پيهي تي چڙهڻ“ جي معنيٰ ڪنايه وح آهي ”من“ کي مطيع ڪرڻ.

”کميا“ (حلم) کي ”ڪانياڻيءَ“ سان ”ڪلپت (اجايا خيال)“ کي ”جهار“ (پوک زيان ڪندڙ پکين) سان ۽ ”ويساهه (يقين)“ کي ”واڙ (لوڙهي)“ سان تشبيهه ڏنل آهي.

روحل صوفي

هي بزرگ صوفي شاعر ڪلهوڙن جي وقت ۾ گذاريندو هو ۽ ڪجهه وقت سرڪاري ملازم به هو.
سندس اصل وطن ٿرپارڪر ضلع ۾ هو جتان پوءِ لڏي اچي خيرپور رياست ۾ ڪنڊڙي شهر ۾ گذارڻ لڳو.

روحل فقير پارسي ۽ عربي ڪان چڱي طرح واقف هو ۽ هندي ٻوليءَ ۾ چڱي دسترس حاصل ڪئي هئائين.
خيرپور رياست ۾ جوڳي فقيرن سان چڱيون رهائيون

ماڻ سهائي سچ جي چا موافق ڏيندو مير،
جن صحيح سڃاتو پير روخل وات نه ڏن کي.
جن کي عشق اندر ۾ ڏن کي اڄ نه بک،
وحدت منجهه وصال جي ڏا سدا ماڻن سک،
ڏور تنهين ڏون ڏک جي روحل رتا روح ۾.

دلپت صوفي

دلپتراءِ هڪ حيدرآباد جو مشهور صوفي ٿي گذريو هي. سندس اصل وطن سيوهڻ هو ۽ پوءِ ساڻکي ساڻ ٻرن جي حڪومت ۾ حيدرآباد ۾ پنهنجي گروءَ ڀائي سوداس وٽ اچي رهيو. درگاه جهوڪ شريف جو خاص معتقد هو، تنهن کري سال بسال اتي ڪيترا مهينا جي گذاريندو هو. پارسي ۽ سنسڪرت ٻولين ماں چڱي طرح واقف هو. جهوڪ ۾ رهڻ کري شاه عنائي جي ڪلام جو اثر مٿس گهڻو پوڻ لڳو ۽ پاڻ به سنڌي ٻيت چوڻ لڳو. سندس سنڌي ڪلام پروفيسر ڏکر ١٩٣ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. دلپت هندي ۾ ڪيترو ڪلام چيو آهي جو ڇپيو نه آهي. مگر اهو ڪلام حيدرآباد جي مشهور آمرداس واري ٽڪاڻي ۾ محفوظ آهي. دلپت صوفي جو ڪلام سوز وارو ۽ ناصحانه آهي ۽ سندس عبارت پختي ۽ عام فهم آهي.

١ — ڏيئي وڃ پاڻ ۾ ڇڏي پنهنجو پاڻ،
ڏيئي آديسي الک جو اندر ۾ اهڃاڻ،

ڪيو ھئائين جنھن ڪري ھندي ۽ ڪيترائي ڏوھيڙا ڇپيا اٿس جي ھڪڙي پستڪ جي صورت ۾ آھن. ھن جي ٻاڱن کي جدا جدا نالا ڏنل آھن: مثلاً من پڙلود۔ پريم گيان ۽ انيوه. اھي ھندي دھرا ڪٿي گڏ ٿيا ۽ ڪنھن گڏ ڪيا تنھنجي لاءِ ڪيتريون ئي مشڪوڪ ڏند ڪٿائون ٻڌجن ٿيون ۽ انھن ھندي دھرن ۾ ڪھڙا ۽ ڪيترا دھرا خاص روحل جا آھن اھا ڳالھ به اڃا تحقيقت طلب آھي.

روحل فقير جي دوھي جو ھڪ مثال

جنم جنم ڪا دکھ مٽا ار جنم جنم ڪو پاپ،
سب تن پلون ھو رھيا جب درسو آنر پاپ،

روحل سرائڪي ۾ گھڻو شعر چيو آھي ۽ سندس سي حرفي مان ھڪ حرف ”ث“ جو مثال ڏجي ٿو.

”ث“ ثابت ڪرانتر جاسي جي تون عاشق ٿيوين،
شوق شراب رندان دي مجلس چلپل ديوچ پيوين.

سنڌي ۾ فقير صاحب چڱو پختو ڪلام چيو آھي جو تمام مقبول آھي. سندس شعر ”وحدت نامہ“ تصوف جي نڪتن سان مالا مال آھي. روحل جي ڪيترن بيتن مان شاھ وارو وس حاصل ٿئي ٿو.

وحدت مان ڪي بيت

پڙھــن پڙجھڻ پاڻ ۾ وڏ فرق ٿير،
ڪاڏي سنھن محبوب جو ڪاڏي اڪر اير،

چڙهه نيزي نينهن جي تان ويجهو ٿيئي ول
"دلپت" عشق اصل، ملي سودي سر جي.

٥- نڪو محبت جهڙو ماڙو نڪو سڪ جهڙو سور
ساڙي وڌو ساهه ڪي پل پل پرين پور
چيري ڇڇري چت ڪي چشمن ڪيو چور
دوست سنهنجي دل کون شال نه ٿئي دور
"دلپت" هنئين حضور، شال سدا هو وي سپرين

٦- اٿيئي نازڪ ناٿو نينهن جو ادب ۾ ٿي آءُ
محبت جي ميدان ۾ پير پختو پاءِ
اتي ناهي مڏڙين جي ڪاهي جنبڻ جاءِ
عشق آتش سچ ۾ اپو پاڻ پچاءِ
تان رچي ايندين ريهه سان بره باهه منجهانءِ
مرڻ آهي مٺو مرڻ سر اداءِ
سڪ نه آهي سٺري جان لائيءِ تان نباهه
ثابت سر سنباهه، "دلپت" اڳيون دوست جي.

٧- جي اٿئي سڪ پرينءَ جي تان ڏي سنباهي سر
سڪڻ ۾ سورن جو ڪنج سان سر
ڪس ڪپاتي ڪلال جي ڪئي ڪاريهر جان ڪر
ڏي سر سٽ ۾ گهايل گهار ۾ گهر
"دلپت" پڪيءَ پر، پئي ڪنده پيڙ جي.

٨- جي اٿئي سڪ سري جي تان طبع ڇڏ تمام
ويراڳي وساءِ و بد ۾ ڪر ڪيني کي قتلام
ڪوري ڪڍ قلوب مون خيال خارج خام
پيءُ هٿون حبيبن جي ذوق سنجهون پر جام

چاڪي رولين روهن ۾ نانگا نائن ڪانڌ
پري ڀولڻ پرينءَ کي اهو چئن منڊو چاڻ
آهي سائين توني سان "دلپت" دائم دل ۾.

٢- جن ترڪ ڪيو طمع کي سامي سيٺي
جڏي هليا نعمتون تيتي ڪيئي
ويراڳين وجود سون واشنا وئي
تن ڀاڻ ٻچي ڀانهنجو راڻول دل ويهي
ڳهڙي ويا ڳهٽ ۾ جنا جي ڏيئي
"دلچسپ" ڏنائون الک کي ٻاڻ ۾ پيهي
سي نانگا سڀ نيهي، نات نوازيا نيهن سان.

٣- اوڍي لباس لڱن تي ڪيئه زالن جهڙو زيب
مايا ميڙي مهنت ٿئين ڪري فند فريب
چل ڪيو تر موڳا موهين رانول ڪري ريب
مايا ڪارڻ ڀاڻ بچايئه عالم ڏيئي آسيب
ڪڍ ڪاپڙي قليب مان ڪوڙا خلم خريب
وني وات ڳروءِ کون ٿيءَ ڳڱن ۾ غيب
تان علتو ۽ عيب، آديسي وڃن اندر جا

٤- جي اٿئي ڀياس پرينءَ جي تان سرسنباهي هل
پئي محبت سچ ۾ جانب لئي تون جل
سڪ سوز پرين جو سڏڙين ڪي نه مل
جئن جئن واچين ورق تون تئن تئن پوي ول
وڃي ڪين ولهي ايهو هاسيءَ جهڙو هل
پته لکي پڙهين جي پوري هڏ نه پل
هوت اٿيئي هنيج ۾ ناحق روهه نه دل

ڪاٽي وٺي ورهه جي وڍ دوئي سندو دام
تـــان معلوم ٿئي ســـڻ ۾ محبوبائـــي مام
"دلپت" لهڻي ملام، چمڻ مرڻ جيءَ جي.

۹- اندر جهڙو زور وهـــي ٻـــاهر مينگهه ملهار
"دلپت" پاڄهون دوست جي اچي ڪيڻ قرار
جنهن وٽ ناهي يار، سيڪيڻ اڏڪا نٿين آکيون
اڪن ڪعبو مڪ مسيت من مســلان ايمان
مٿو مڪو حاجي هنيو قاضـــي قلب قـــرآن
ٿئي نبي نـــڪ قبر ذاڪر آهـــي زبـــان
هت حضرت پـــانهُ پيغمبر است انگ عمان
سچ سنت دي نفس نصيحت غيرون چا ڏگمان
رضا رياضت رنجنہ ڪسنون ڪل صحيح شهہ مان،
اندر ٻاهر ايڪو ظاهر صاحب ايـــڪ سبحان
حق جـــان جهان، جانا دلپت صحيح سڃان.

هيٺين بزرگن جو سنڌي ڪلام بالڪل ٿورو آهي اها ڳالهہ بہ شڪي آهي تہ جيڪو ڪلام سندن نالن سان منسوب ٿيل آهي سو حقيقت ۾ سندن ڪلام آهي يا ٻين بزرگن جو.

(۱) شاه عنايت صوفي جهوڪ وارو م- ۱٦٥٦ ع
(۲) عثمان احسان ياڳ ناڙي وارو جو پوءِ اچي
(۳) شاه عنايت رضوي شاه عبداللطيف ڀٽائي جو همعصر سندس ڪلام شاه صاحب جي ڪلام سان غلط ملط ٿي ويو آهي ؛ خبر نہ ٿي پوي تہ ڀٽائي جو ڪلام ڪهڙو ؛ عنايت جو ڪهڙو سندس حياتي جو مفصل

ذڪر به ڪتاب دستياب نه ٿيو آهي. سندس سنبر نصرپور ضلع حيدرآباد ۾ آهي جتي ڪيترائي ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن.

(۴) خواجه محمد زمان ۱۷۱۳ع ۾ سندن ولادت ٿي. صديقي خاندان مان سندن بزرگ ٺٽي ۾ رهندا هئا جتان لڏي لنواريءَ ۾ اچي ماڪن ٿيا. شاه ڀٽائي سندن زيارت لاءِ لنواريءَ ۾ ويا هئا ۽ اتي سندن عظمت جو اعتراف ڪيو هئائون. سندن سنڌي ڪلام بلڪل ٿورو آهي، جنهن جي عبارت ۽ مضمون شاه جي ڪلام جهڙو آهي. سندن سنڌي ڪلام ۸۵ بيتن ۾ محدود ٿيل آهي. سندن وفات ۱۷۷۴ع ۾.

متفرق تصنيفات

(۱) ڪتاب شمائل نبوي.

مولوي عبدالسلام جو لکيل آهي. عربيءَ مان سنڌي ۾ ترجمو ٿيل آهي. تصنيف جو سال ۱۱۹۷ هجري آهي. ڪتاب ۾ حضرت پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي صورت ۽ سيرت جو تفصيل وارو احوال ڏنل آهي. ڪتاب وڏي تختيءَ تي ليٿو ۾ ۲۹۶ صفحن ۾ لکيل آهي. سڄو ڪتاب ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ "آ" قافيه واري شعر ۾ آهي. سندس ٻولي لاڙي آهي ۽ صورت خطي به انهيءَ جهوني زماني جي آهي.

(۲) تفسير هاشمي پاره عم.

هي قرآن شريف جو تفسير مخدوم محمد هاشم
وي جو آهي جو ابوالحسن واري شعر ۾ لکيل آهي
ڪتاب جا صفحا ٥٠٣ آهن.
(٣) تفسير سوره يوسف.
هي ڪتاب مخدوم عبدالله جو لکيل آهي. مخدوم
عبدالله اهو ساڳيوئي آهي جو ڪنزالعبرت، ڪنزالمنير
در المنير. وغيره سنڌي منظوم ڪتابن جو مصنف آهي.
هي تفسير اڃان دستخط صورت ۾ آهي ۽ ميان ابوالحسن
جي شعر ۾ آهي.
(٤) تفسير پاره عم:-
مولوي مهرو ولد سرهيو ولد موٽيو ويٺل پراڻي نالي
عالم سڳورو هي ڪتاب ١٢٠٦ هجري مطابق ١٧٩١ع
تيار ڪيو مولوي مهرو صاحب بابت وڌيڪ احوال
ي نٿو سگهي، پر ايتري پڪ آهي ته هو لاڙ جو ويٺل
نٽي جي ڪنهن عالم وٽ پڙهيو هو، ڇاڪاڻ جو
سير ۾ سنڌس بولي اها آهي جا مخدوم محمد هاشم
۽ ٺٽي جي ٻين عالمن کم آندي آهي. قرآن شريف جي
سمجهاڻي مولوي ابوالحسن جي سنڌي شعر ۾ بلڪل
وضاحت سان ڏني اٿس. ڪتاب جا صفحا ٥٧٤ آهن ۽
ليٿو ۾ ڇپيل آهي.
(٥) حصص الاموال وبخل الاموال.
مولوي علي اڪبر صاحب سنڌي نظم حصص الاموال
و بخل الاموال نالي ڪتاب هجري ١١٦٢ مطابق ١٧٩٨ع
۾ ناهيو آهي. مولوي صاحب ڪٿي جو ويٺل هو، سا

خبر پئجي نٿي سگهي. ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي ۾ "زڪوات" جا شرط ۽ سمجهاڻيون ڏنل آهن. جدا جدا قسم جي ملڪيت تي ڪهڙي حساب سان ڇگڻي طرح سمجهايل آهي ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ "فطره" جا شرط ۽ سمجهاڻيون آهن بخل الاموال واري ڀاڱي ۾ "زڪوات" ۽ ٻين "خيرات نه ڏيڻ جي باب ۾ جيڪي قرآن شريف جون آيتون ۽ حديثون آهن، سي ڏيئي هدايت ڪري ٿو ته بخل يا ڪنجوسائي بلڪل نه ڪرڻ گهرجي هن ڪتاب ۾ ڪل چوهٺ صفحا آهن، ۽ ڪتاب ابوالحسن جي سنڌي ۾ ڇپيل آهي. سندس ڏوهيڙا باقئيه آهن.

(٦) روضه الشهداء سنڌي.

مولوي احمد مرحوم پارسي روضه الشهدء ڏان، جو پارسي نثر ۾ ملان حسين ڪاشفيءَ جو ٺاهيل آهي، سنڌي ڏوهيڙن ۾ ترجمو ڪيو آهي، هجري سنه ١١٧٢ مطابق سنه ١٧٩٨ع ۾ هي ڪتاب ابوالحسن جي سنڌي ۾ ۽ سادن ڏوهيڙن ۾ ٺاهيل آهي ڪتاب ۾ ڪل چهه سئو ڏيتاليهه صفحا آهن هن ڪتاب ۾ امام حسن ۽ حضرت امام حسين سڳورن جي مبارڪ زندگي جو احوال ۽ سندن مفصل ذڪر لکيل.

(٧) ڪتاب هدايت المريدين.

مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو پوٽو ۽ مخدوم عبداللطيف جو فرزند هو. مخدوم جو پوٽو ۽ مخدوم عبداللطيف جو فرزند هو. مخدوم محمد ابراهيم صاحب هجري سنه ١٢٠٦ مطابق ١٧٩١ع